Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliserings-projekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

Vestsjællandske livsformer

i forandring...

Vestsjællandske livsformer i forandring

Vestsjællandske livsformer i forandring

Kulturstudier i industrialisering, identitet og mobilitet efter anden verdenskrig

Udgivet af de kulturhistoriske museer i Vestsjællands Amt 2000

Vestsjællandske livsformer i forandring
Udgivet 2000 af de kulturhistoriske museer i Vestsjællands Amt:

Odsherreds Museum
Stenstrup Museum
Kalundborg og Omegns Museum
Museet for Holbæk og Omegn
Sorø Amts Museum
Ringsted Museum og Vindmølle
Haslev Museum

Bogen er sat med Stone Serif
og trykt på 130 gr. matcoated
af A/S Holbæk Eksprestrykkeri

Udgivet med økonomisk støtte fra Vestsjællands Amt

Indholdsfortegnelse

Forord 7

Indledning
Af Karen Elberg 9

Knabstrup Keramikfabrik – storhed og fald
Af Heidi Bøgelund Frederiksen, Lene Floris og Sven E. Ottosen 23

Fra husmor til Carmenpige. En belysning af kvindelige industriarbejdere i Vestsjællands Amt
Af Hanne Fabricius 61

Identitet og arbejdsliv på Lundbeck i Lumsås
Af Jan Steen Jacobsen 79

Lige så skønt – og 200.000 kr. billigere. Om tilflytningen til Haslev i begyndelsen af 1970'erne
Af Margit Baad Pedersen 105

Et møde med pendlerkulturen i det vestsjællandske landbrugsland
Af Kirsten Henriksen 127

Efter Absalon og Akademiet kom Amtet. Sorøs kulturelle identitet gennem de seneste 50 år set i relation til byens status som administrativt centrum
Af Lene Hadsbjerg 149

Bosættelse i sommerhuse 1998 – hvad mener ejerne?
Af Kirsten Strandgaard og Kirsten Gjedsted 171

Forord

Som led i Det Regionale Kulturforsøg fra 1996 til 1999 deltog syv kulturhistoriske museer i Vestsjællands Amt i et fælles forskningsprojekt under overskriften "Industrialisering, identitet og mobilitet efter 2. verdenskrig".

Udgangspunktet var, at væsentlige temaer og udviklingstendenser i vores nærmeste fortid skulle undersøges, og hvert museum valgte derfor at belyse en karakteristisk virksomhed eller et karakteristisk fænomen inden for sit arbejds- og virkeområde. Man lagde særlig vægt på at dokumentere og analysere perioden efter 2. verdenskrig, der er kendetegnet af opbrud og store forandringer teknisk, økonomisk og socialt.

Det er af stor betydning, at museerne har ressourcer til det arbejde "bag kulisserne", som museets gæster ikke umiddelbart ser, men som er basis for, at der kan arrangeres udstillinger m.v. I den sammenhæng spiller forskning og undersøgelser en meget vigtig rolle, og det gamle slagord: Ingen forskning uden formidling og ingen formidling uden forskning er stadig gældende.

Det er første gang, at de syv museer har samarbejdet og samordnet forskning og undersøgelser på denne frugtbare måde – et arbejde der nu er fortsat i museernes arbejde med regionale specialer inden for nyere tid.

Det Regionale Museumsråd i Vestsjællands Amt håber, at antologien kan medvirke til at skabe interesse for museernes virke, og forhåbentlig vil de foreliggende kulturhistoriske analyser blive læst med interesse af forskere og museumsfolk, politikere og embedsmænd og alle andre kulturhistorisk interesserede medborgere og ikke mindst de mange, der har hjulpet med oplysninger om deres egen historie.

Det Regionale Museumsråd bringer hermed en hjertelig tak til alle instanser, samarbejdspartnere og enkeltpersoner, der har medvirket til, at bogen er blevet en realitet.

Lene Floris
Formand for Det regionale Museumsråd i Vestsjællands Amt

Indledning

Af Karen Elberg

Broen over Storebælt mellem Sjælland og Fyn, eller mellem Vestsjællands Amt og Fyns Amt har været et af argumenterne for at iværksætte de 7 museers undersøgelser, der er resulteret i denne bogs artikler. Broen bliver ikke omtalt, men dens eksistens ligger alligevel som en klangbund under arbejdet, som et symbol på det samfundsmæssige tigerspring, området kan blive udsat for. Med indvielsen af Storebæltsforbindelsen i 1997-98 og Øresundsbroen i 2000 er der sat en svært overskuelig udvikling i gang. Bliver Vestsjælland bundet sammen med de tilstødende områder til en ny stærk Øresundsregion, eller bliver amtet til et transitområde på vejen mellem Sverige og Tyskland? Foreløbig blæser svaret i vinden, men det kan ikke undre, at Storebæltsforbindelsen har sat gang i ønsket om at dokumentere den nærmeste fortid. Udviklingen i det sidste halve århundrede er gået stærkt, og efter alle solemærker at dømme vil den blot blive accelereret i det 21. århundrede, hvor man kan forvente en stærkere international arbejdsdeling.

Nu er det ikke museernes opgave at spå om fremtiden, men at analysere fortiden. De store ændringer, der er sket i det danske samfund fra afslutningen af 2. verdenskrig til nutiden gør, at vi på mange måder kan føle, at vi lever i et fuldstændigt andet samfund. Med vidt forskelligt udgangspunkt forsøger artiklerne at komme rundt om samfundsændringerne i netop deres område. På trods af forskelligheden rummer de derfor også en række fælleselementer. Den gennemgående metode har været lokalundersøgelsen, et nedslag i hvad der er karakteristisk for det enkelte museums arbejdsområde. Punktanalyserne former sig som undersøgelser af landbruget, af enkelte virksomheder spændende fra gamle håndværksbaserede til højteknologiske fabrikker, fra udviklingen i eksisterende bysamfund til dannelsen af helt nye boligkvarterer.

Industri og mennesker i Vestsjælland

Bogen indledes med tre artikler om mennesker i Vestsjælland, hvis tilværelse blev præget af industrierhvervet. De tre kulturanalyser af industrivirksomheder i Vestsjælland, Knabstrup Keramikfabrik, Carmen Curlers og kemivirksomheden H. Lundbeck illustrerer, hvor bredt begrebet industrivirksomhed er, og vi får gennem artiklerne indblik i det erhverv, der - trods landbrugets historiske dominans som egnens betydeligste erhverv - også har eksisteret, og stadig spiller en vigtig rolle.

Beskrivelserne koncentrerer sig om perioden efter 2. verdenskrig, da det primære materiale er interviews med nulevende mennesker og deres erindringer om arbejdsliv m.m. på de pågældende virk-

somheder. Dog trækkes der i artiklen om Knabstrup Keramikfabrik tråde tilbage til virksomhedens begyndelse i 1850'erne.

Industrivirksomhedernes lokalisering og brug af arbejdskraft

Industriens lokalisering er afhængig af mange faktorer, som har ændret sig gennem tiden. Oprindelig var nærheden til markedet vigtig, men som det fremgår af artiklen om Knabstrup, kunne også andre forhold spille ind. Her var det afgørende adgangen til ler og den omstændighed, at der i forvejen lå et teglværk, hvis faciliteter og viden man kunne udnytte. Men ellers var industrien, der for alvor slog igennem i 1890'erne, de første mange år primært koncentreret i en række købstæder og især i København, men fra 1960'erne begyndte den af flere grunde at bevæge sig vestpå.

I Vestsjællands Amt var industrien før 1960'erne overvejende placeret i købstæderne og nogle af de større stationsbyer. Visse virksomhedskategorier, som firmaer indenfor træindustri samt sten- og lerindustrien, lå dog udenfor byerne. Nærheden til markedet var før ca. 1960 den mest afgørende faktor, for hvordan industrivirksomhederne lokaliseredes. Undtagelser fra den regel fandtes imidlertid i Kalundborg, hvor der lå en del kemiske virksomheder som svovlsyre- og superfosfatfabrik samt olieraffinaderi.

Tiden fra slutningen af 1950'erne til begyndelsen af 1970'erne var en af de største fremgangsperioder for dansk industri, forårsaget af en række heldige sammenfaldende omstændigheder. Gunstige forhold i udlandet, en hurtig vækst i befolkningsgrupper i den arbejdsdygtige alder på et tidspunkt, hvor der var behov for det, og fuld beskæftigelse i en årrække. Alt det skabte grundlaget for en kraftig velstandsstigning. I løbet af en forholdsvis kort periode, fra 1957 til 1970, blev landets indkomst fordoblet. Den danske kemiske industri, hvorunder plast og medicinalprodukter hører, har haft særlige forudsætninger for væksten. I dansk sammenhæng har der været en bemærkelsesværdig stærk forbindelse mellem forskning ved de offentlige forskningsinstitutioner, industriel forskning og produktudvikling. Det er grundlaget for udviklingen af produkter, som har opnået betydelige andele af verdensmarkedet. Medicinalvirksomhederne er grundlæggende tilpasset langt bedre til den internationale udvikling end andre industrielle brancher.

Generelt går det altså godt for plastindustri og medicinalindustri, som begge er repræsenteret i Vestsjælland: Carmen Curlers i Kalundborg, hvor en dynamisk person får banket en virksomhed op, hvis produkter blev kendt verden over og har krøllet håret på mangen en kvinde, indtil markedet var mættet og den uundgåelige nedtur satte ind. Og H. Lundbeck på Sjællands Odde, der både er repræsentant for den for tiden så succesfulde medicinalindustri samt for en mere roligt og stabilt ledet virksomhed.

De mange nye fabrikker, der blev bygget i velstandsårene fra slutningen af 1950'erne til begyndelsen af 1970'erne, oprettedes ikke primært i København eller de traditionelle industribyer. Væksten skete også uden for i friere omgivelser, hvor grundene var billige og der var mulighed for udvidelse. Carmen Curlers var en af de virksomheder, hvis store anlæg blev opført uden for byen i et nyt industrikvarter. Hovedtendensen er, at indu-

striens vækst var kraftigst i Jylland. I begyndelsen af denne periode voksede arbejdskraften, men fra 1968 til 1985 skete fremgangen uden at der kom synderligt flere ansatte.

En stor del af industriens vækst fandt altså sted i Jylland, men den kemiske industri, hvortil medicinalfabrikken H. Lundbeck hører, er stadig kendetegnet ved hovedsagelig at være placeret i Københavnsområdet og på Sjælland. Forskningstunge virksomheder har sværere ved at flytte langt væk fra de urbaniserede og industrialiserede centre, og afdelingen i Lumsås er da også stadig nært knyttet til moderfabrikken i hovedstaden.

Internationalisering af dansk industri har i mange henseender været grundlæggende for udviklingen på området. Industrivirksomhederne er som nævnt gennemgående blevet langt mindre bundne til lokale råstofkilder og til lokale markeder. På nogle områder har det givet grundlag for en ekspansion, der har givet produkter fra danske virksomheder en betydelig andel af det samlede verdensmarked. Internationaliseringen af den danske industri er et led i den internationale arbejdsdeling. Hvor den danske økonomi ved indgangen til 1960'erne var kendetegnet ved en forholdsvis lille fremstillingssektor, der var orienteret mod hjemmemarkedet, rettede man nu opmærksomheden mod eksportmulighederne.

Arbejdsmarkedet har ændret sig afgørende i efterkrigstiden. Tilgangen af lønarbejdere skete gennem afvandring fra landbruget, samt nedgang i antallet af selvstændige i håndværk og handel. Indtil 1979 er beskæftigelsen steget mest inden for det offentlige, mens det private områdes andel relativt har været faldende. Ændringerne i arbejdskraftens sammensætning har været en forskydning væk fra de vareproducerende erhverv – landbrug, industri og håndværk – og over til de tjenesteydende erhverv: service og offentlig administration. Selv om bogens artikler giver eksempler på hvordan industrivirksomheder i vækst kan få stor betydning for lokale befolkninger, når der pludselig opstår et stærkt behov for arbejdskraft, så bør disse eksempler altså ikke forlede til at tro, at det var industrien, der var den store arbejdskraftmagnet i 1960'erne og -70'erne.

En af efterkrigstidens største revolutioner på hverdagslivets område har været kvindernes indmarch på arbejdsmarkedet. Behovet for arbejdskraft steg voldsomt i de gyldne 60'ere. I 1965 havde 43 % af alle kvinder arbejde uden for hjemmet, og blot tyve år efter var det steget til 65 %. Men der var – og er – stadig forskel på den måde, kønnene er tilknyttet arbejdsmarkedet. Kvinder bevæger sig i højere grad end mænd ud og ind af arbejdsmarkedet. Det skyldes det stadigt traditionelle familiemønster, hvor kvinder holder pause fra erhvervsarbejdet for at passe børn, og at mange kvinder stadig har en løsere tilknytning til arbejdsmarkedet pga. deltidsarbejde, løse ansættelsesforhold m.v. Dog er der sket en stor udjævning. Mange kvinder får uddannelse, som ville være meningsløs, hvis de ikke beholdt en tilknytning til arbejdsmarkedet. Desuden ønsker mange kvinder at være mere økonomisk fritstillet, så de ikke længere er afhængig af mandens indtægt. Langsomt men sikkert er hjemmene blevet drænet for heltidshusmødre.

I undersøgelserne af virksomhederne Knabstrup og især Carmen Curlers viser det sig, at det ofte var ønsket om at få opfyldt et bestemt mål, der

drev kvinderne ud på arbejdspladsen. Årsagen kan findes et eller andet sted mellem det ønske, den enkelte havde for at få opfyldt en række forbrugsbehov som køleskab, fjernsyn, bil eller muligvis endda eget hus, og det at sprænge hjemmets fire vægge, bryde isolationen og komme ud og få nye impulser ved at møde andre på arbejdspladsen

I artiklerne om de tre industrivirksomheder Knabstrup, Carmen Curlers og H. Lundbeck præsenteres vi for tre vidt forskellige industrivirksomheder. De tilhører så at sige hver sin epoke med forskellig ledelsesfilosofi og medarbejderstab. Den strukturelle livsformsanalyse, som den er udviklet af Thomas Højrup, ligger mere eller mindre eksplicit til grund som en teoretisk inspiration bag kulturanalyserne af virksomhederne. Det betyder, at artiklerne fokuserer på de livsformer, som virksomheden giver eksistensbetingelser for. De ansatte på de respektive virksomheder betragtes altså ikke som én homogen gruppe. At der er forskelle på den rolle som arbejdslivet spiller i deres liv som helhed, er en antagelse i artiklerne.

Knabstrup Teglværk og Keramikfabrik

Knabstrup Keramikfabrik mellem Holbæk og Kalundborg er i artiklen med titlen *Knabstrup Keramikfabrik – storhed og fald* rammen om en kulturanalyse af den rolle, virksomheden spillede for egnen og de ansatte fra 1897 til lukningen i 1988. Den er et eksempel på en gammel landlig industrivirksomhed, som opstod der, hvor man havde penge til at investere i stordrift, nemlig på et gods. På egnen omkring Knabstrup Gods uden for Holbæk havde man særligt gode forekomster af fed, stenfri ler, der egnede sig fortrinligt til i første omgang teglværksdrift, senere fremstilling af potter og skåle til danske gartnerier, for til sidst at ende som keramikfabrik med varer af en kvalitet, der kunne matche de københavnske fabrikker, Næstveds Kähler og Hjorth i Rønne – virksomheder fra en gylden epoke i dansk keramisk industri. De led alle en krank skæbne som følge af den internationale konkurrence. Den danske arbejdskraft blev for dyr, og det var i det lange løb umuligt at konkurrere med lavindkomstlande som f. eks Portugal, der også havde en omfattende keramikproduktion.

Knabstrup er altså kendt for fremstilling af såvel brugsgenstande som keramisk kunsthåndværk af høj kvalitet. Derudover blev der også produceret vægfliser og kakler, ligesom et større teglværk hørte med til komplekset. Knabstrup var i modsætning til de industrielle virksomheder, der behandles i de to andre artikler, et helt lille samfund for sig, hvortil der udover produktionsstederne også hørte funktionærboliger og flere længer med arbejderboliger.

Forfatterne har valgt primært at undersøge virksomhedens struktur og arbejdslivet for derudfra såvel teoretisk som empirisk at diskutere begrebet lokal identitet, samt undersøge om der har været en særlig Knabstrup-identitet. Det har man gjort ved at anskue fabrikken over længere tid både som et fabrikssamfund og som en arena, hvor forskellige livsformer mødes. Det er således i artiklen anvendt en kombination af den nyere livsformsanalyse og en mere traditionel lokal- og fabrikssamfundsundersøgelse.

Hovedvægten er lagt på tiden efter 1945, men der trækkes tråde tilbage, så alle faser i keramikfabrikkens historie er

med. Naturligvis skete der ændringer i det lange tidsspand. Der er tale om en glidende udvikling gennem århundredet fra patriarkalsk fabrikssamfund til moderne industri. Virksomheden beholdt længe en patriarkalsk ledelsesstil på grund af en markant kvindelig direktørs indstilling, men herefter løsnedes båndene mellem arbejdere og ledelse, og i de sidste vanskelige år frem til lukningen er Knabstrup ikke længere den samme trygge arbejdsplads.

Artiklen diskuterer, hvorvidt de ansatte på Knabstrup følte, at arbejdet på virksomheden gav dem en særlig identitet? For familier, hvis medlemmer havde været beskæftiget i op til 3 generationer, og for de, der boede i virksomhedens ejendomme, gjorde den. Tilhørsforholdet måles bl.a. ved den betydning brugen af keramik havde i de ansattes hjem, hvor det, de ansatte selv havde været med til at producere, med stolthed vises frem. Man kan imidlertid også tale om en mod-identitet på især de mindre keramikfabrikker, der var oprettet af tidligere Knabstrup-arbejdere. Her talte man ligefrem om, at Knabstrup var arvefjenden.

I den seneste tid kunne man ikke længere tale om et fabrikssamfund i en snæver fysisk og mental betydning, men det slås fast, at Knabstrup i fugleperspektiv og set over en længere årrække helt op til 1980' erne havde en særlig identitetsskabende betydning for lokalsamfundet.

Carmen Curlers A/S

Carmen Curlers i Kalundborg var bygget op omkring en enkelt mands ihærdige bestræbelser på at skabe et produkt, som godt hjulpet på vej af en massiv reklameindsats på få år blev en international succes. Til gengæld var man sårbar over for konjunkturer og modeskift. I modsætning til Knabstrup var fabrikkens beliggenhed ganske tilfældig, den kunne være bygget hvor som helst, hvor der som i Vestsjælland var arbejdskraftreserver.

Med udgangspunkt i interviews med 70 medarbejdere på Carmen Curler-fabrikken tegner artiklen *Fra husmor til Carmenpige* et billede af en af 1960' ernes markante industrielle succeshistorier. Det er en Gründerhistorie, med den karismatiske Arne Bybjerg som opfinderen og iværksætteren, der på blot fem år kunne se virksomheden vokse fra 5 medarbejdere i baglokalerne i sin radioforretning til 2000 i en nyopført fabrik. Produktet var på mange måder tidstypisk: skabt til kvinder og hovedsagelig fremstillet af kvinder. Curlerne var beregnet på salg i hele verden, og deres succes bygget op af den moderne reklames magt. Man anvendte ikke oplysende reklamer, men forsøgte med held at sælge curlerne som del af en livsstil.

Virksomheden var i høj grad skabt af 1960'ernes kvinde, som i disse år for alvor kom ud på arbejdsmarkedet. Fabrikken sørgede for bustransport fra alle områdets større byer, som nærmest blev støvsuget for kvindelig arbejdskraft. Kvinderne, der ønskede at komme ud blandt andre mennesker, fik derved mulighed for at tjene til forbedringer af boligen eller lidt smart tøj.

Fabrikken var præget af pionerånd, friskhed og mulighed for at få et godt udbytte, såvel for ejeren, de ledende funktionærer som de ansatte på fabriksgulvet. Carmen Curlers forsøgte at lokke medarbejderne til sig med høje lønninger og personalegoder, og som noget nyt lagde man vægt på at opbygge loyalitet og skabe en fælles virksomhedskultur ved

hjælp af bl.a. smarte uniformer og månedlige bortlodninger af charterrejser. Tonen og omgangsformen blandt de ansatte var uhøjtidelig og bramfri, til tider i en grad så grænsen til verbal sexchikane blev overskredet. Medarbejderne, der kom med vidt forskellig baggrund, måtte enten anerkende den fælles Carmen-jargon eller fortrække. Gennem de mange interviews, der taler for sig selv, føres vi rundt ikke alene i produktionen, men også i den hurtigt ekspanderende virksomheds specielle 1960'er-tidsånd. Artiklen kan også beskrive afslutningen på denne epoke, for curlerne viste sig beklageligvis at være en døgnflue. Bybjerg, der var bedst til at drive en virksomhed i fremdrift, nåede lige at sælge til amerikanske Clairol i 1969 før salget styrtdykkede. Med den udenlandske overtagelse af virksomheden ændredes den specielle virksomhedskultur gradvist. De mange sæsonarbejdere forsvandt, så medarbejderskarens sammensætning blev mere harmonisk og ansættelsesforholdene stabile, samtidig med at pionertidens specielle omgangsform forsvandt.

H. Lundbeck A/S

Den kemiske fabrikation er som nævnt et af industriens nyeste, mest ekspansive og profitable områder. I artiklen om medicinalfirmaet H. Lundbeck A/S, der har titlen *Identitet og arbejdsliv på Lundbeck i Lumsås*, får man et indblik i en af virksomhederne i denne i øvrigt kun lidt beskrevne dynamiske branche.

Oppe i den nordligste del af Vestsjælland, ved Lumsås på Sjællands Odde, ligger den mest moderne af de beskrevne virksomheder, midt i et attraktivt naturskønt område. Den noget særegne beliggenhed skyldes, at man her kunne slå sig ned i et nedlagt mejeri, hvor der var mulighed for tilladelse til adgang af rigelige vandforekomster, da mulighederne for udvidelse i København svandt ind. Fabrikken på Sjællands Odde drives på bedste internationale maner i nært samarbejde med firmaets hovedafdeling i København og med en engelsk fabrik, og produktionen er underkastet en skrap amerikansk kontrol med lægemidler.

Artiklen fører læseren med på en tur gennem fabriksanlægget, hvor man kan følge fabrikationen på en moderne international medicinalfabrik og få et indtryk af arbejdslivet for de forskellige medarbejdergrupper. Virksomheden har stor betydning for beskæftigelsen i området. For de lokale specialarbejdere er jobbene vellønnede og stærkt eftertragtede. Det har firmaet råd til med den givtige produktion af lykkepiller. En anden mindre gruppe består af ingeniører. Beliggenheden fjernt fra Københavnsområdet har gjort det svært at tiltrække de stærkt efterspurgte kemiingeniører.

Firmaet har sin egen kultur, der forventer at medarbejderne er stolte af at være ansat der og yder en engageret indsats. Den såkaldte Lundbeckånd, der går helt tilbage til firmaets oprettelse for 85 år siden, bestod oprindelig af en omsorgsfuld patriarkalsk holdning overfor medarbejderne, men er nu afløst af en ny identitet med et mere rationelt, økonomisk og resultatorienteret indhold. Den nye overordnede ideologi udtrykkes som en selvfølge i 5 korte engelske sentenser. Fælles for begge identitetsformer er, at virksomheden forventer, at medarbejderne engagerer sig i firmaets ve og vel. Artiklen dokumenterer dog, at det er ledelsen, ingeniørerne og formæn-

dene, der har det største engagement, mens specialarbejderne i mindre grad har tankerne rettet mod virksomheden i fritiden.

I alle tre artikler får man udover en beskrivelse af virksomhedernes historie også et indblik i deres særlige ledelsesstil og arbejdspladskultur. Knabstrup, Carmen Curlers og H. Lundbecks tilstedeværelse – for de to sidstnævnte, pludselige tilstedeværelse – fik omvæltende indflydelse på landboernes tilværelse. Virksomhederne sugede lokal arbejdskraft til sig, familier og især kvinder fik pludselig midler. Samme udvikling over tid kan man iagttage i relationen mellem ansatte og ledelse på de tre virksomheder: fra den patriarkalske omsorg til et mere neutralt, kontraktligt forhold.

Sted og identitet

Bogens første tre artikler afspejler de samfundsstrukturelle forandringer, der finder sted i løbet af dette århundrede, nemlig overgangen fra et landbosamfund til et industri- og servicesamfund – set fra industriens perspektiv. Et andet aspekt af de samme forandringstendenser i danskernes livsmønstre er, at bosted og arbejdssted adskilles. Arbejdskraften bliver i stærkt forøget grad geografisk mobil i perioden efter Anden Verdenskrig. En kolossal vækst i forstadsbebyggelser og en tiltagende brug af landsbyer som rene bosteder for ansatte i industri- og servicesektoren finder sted fra slutningen af 1950'erne. Det betyder, at nye bebyggelser opstår og bestående bebyggelser ændrer karakter.

Menneskers relation til det sted de bor, og de ændringer der heri er sket i sidste halvdel af det 20. århundrede, kan siges at være en fællesnævner for bogens næste tre artikler. Det vestlige moderne menneske er i stigende grad blevet deterritorialiseret – et udtryk der betyder, at vores identitet ikke længere knytter sig til et enkelt geografisk område. Nutidige familiers pendlemønstre, hvor man bor et sted, arbejder et andet sted og måske har fritidsinteresser et tredje sted, afspejler et vigtigt aspekt af det moderne menneskes deterritorialiserede liv. Disse forandringers sociale og kulturelle konsekvenser i konkrete vestsjællandske lokaliteter: Vestparken i Haslev, Sorø by og Jystrup Sogn ved Ringsted er emnerne i artiklerne.

Parcelhuskvarterer

Forstaden er den bebyggelsesform, hvor der i dag bor flest mennesker, kun godt hundrede år efter, at etablering af de første moderne forstadsbebyggelser fandt sted.

Enhver periode har sine bebyggelsesmæssige særtræk. Hvor det i årtierne omkring 1900 var stationsbyen og udbygning af købstæderne, der kendetegnede udviklingen, har det i tiden efter 1945 været parcelhusbyggeriet. Ligesom med stationsbyerne skulle der gå mange år, før man tog disse mange bebyggelser rigtig alvorligt, bortset fra at deres beboere satte pris på at bo der. Folk udefra var tilbøjelige til at rynke på næsen af områderne, hvor de næsten ens huse bygget over samme skabelon lå: ind ad pistolgangen med de indbyggede skabe, vinkelstue, små værelser, køkken med alle faciliteter og bryggers, hvor vaskemaskinen uafladeligt brummede med børnefamiliens uhyre tøjforbrug. Rummet er også familiens forstue ud til bagdøren. At de ikke ligger ved alfarvej, men ligesom lidt gemt af vejen i *vænger,* enten med en plæne foran eller omgivet af en høj hæk, er blevet symbolet på en småborger-

lig og selvtilstrækkelig livsførelse. Hvem husker ikke modernisternes vrængen ad *ligusterfascister*, som dyrkede det, der med et nyt ord hedder *parcelhuskulturen*. Og dog betyder ordet forstad ikke andet end en bydel, der ligger uden for den egentlige by; i sin oprindelse går ordet tilbage til fæstningsbyer, hvor der udenfor det militære område lå huse til almindelige mennesker.

Måske hænger denne afstandtagen også sammen med, at parcelhuset var den amerikaniserede boligform, som ud over at være en familiebolig også var indrettet med god plads til bilen, så forældrene om morgenen kunne bringe børnene til deres institutioner, før de selv pendlede videre på arbejde. Og da parcelhusområdernes første beboere var mennesker på nogenlunde samme alder, tog de alle sammen af sted, så områderne om dagen lå øde hen som *sovebyer*.

Først inden for de seneste to årtier er forstædernes parcelhusbyggeri blevet genstand for en mere videnskabelig udforskning fra historikeres, etnologers og kulturforskeres side, mens f.eks. arkitekter og byplanlæggere har været tidligere ude. I de to årtier fra 1953 til 1973 oplevede Danmark en "folkevandring" af dimensioner. På landet forsvandt flere end 250.000 fra landbrugserhvervet, men nok så væsentligt er, at vandringen fra de gamle bymidter til forstadsbebyggelserne var betydeligt større, det drejer sig faktisk om et milliontal, der flyttede *fra* byen til de nyopførte forstæder. Ikke blot byerne og de nye forstadsområder var symptom på forandringerne, også landområderne skiftede karakter, da de nye områder voksede op på grænsen mellem by og land. Nogen siger, der er tale om en tredje form for bolig, en tredje livsstil. Et sted mellem land og by.

Der er opført over 750.000 boliger i efterkrigstiden. En del er almennyttigt boligbyggeri, men langt det meste er fritliggende parcelhuse beliggende på en passende parcel, ikke for stor og ikke for lille. Som på en bondegård kan man have fornøjelsen af at gå rundt om hele huset og føle ejerglæden. Og indenfor i det skalmurede byggeri har danskerne så deres livsrum med moderne bekvemmeligheder, der ikke var en selvfølge i forældrenes generation: hårde hvidevarer, varmt vand i hanerne, brusebad som minimum og vandskyllende toilet. Alle i familien fik deres – ganske vist ofte ikke ret store – private værelser, og man kunne samles i køkkenet og husets sal: den store vinkelstue.

Egentlige store forstadsundersøgelser er endnu ikke foretaget, men som det fremgår af artiklen om et 1970'er parcelhuskvarter i Haslev, ser det ud til at der både har været tale om et tilvalg og et fravalg af forstaden blandt dem, der skulle have tag over hovedet i 1960'erne og 70'erne. Måske var det, som det antydes, ikke fint for visse grupper som f.eks. akademikere at flytte ind i et nyt parcelhuskvarter. Der var stadig en stor gruppe, der hellere ville have et hus og et kvarter med "sjæl". Måske er det ikke forkert, at denne boligtype især tiltrak den bedrestillede del af arbejderklassen, og mennesker med baggrund i en teknisk uddannelse. Afgørende var, at man for en så rimelig husleje, at kvinderne stadig kunne gå derhjemme, fik en fuldt moderne bolig med alle moderne bekvemmeligheder, der sagde spar to til de udslidte midtby-lejligheder, mange nu vendte ryggen. Forstadsbebyggelse og pendling, altså den daglige transport mellem hjem og arbejde, er to sider af samme sag, for de fle-

ste parcelhusejere bor i en vis afstand fra deres arbejdsplads. Efterkrigstidens nye transportform bilismen gjorde, hvad jernbanen aldrig rigtigt havde formået: at skille bopæl og arbejde. Med bilen kunne man pludselig uden større besvær bo i 50 km's afstand fra sit arbejde, en omstændighed, hvis store betydning for udformningen af det danske hverdagsliv efter 1945 går som en rød tråd gennem flere af artiklerne.

Mest kontant fremgår det som nævnt af parcelhusbyggeriet, hvor huse uden garage eller carport nærmest blev undtagelsen, hvor vejsystemet blev bygget op af stamveje og mindre befærdede sideveje, mens et net af stier gjorde det helt trygt at færdes. I disse områder var det snarere reglen end undtagelsen, at indkomsten blev hentet langsvejs fra. Så dybt satte denne spaltning sig spor, at tilknytning til parcelhusbebyggelsens hovedområde blev en anden, hvad der bl.a. viser sig i interessen – eller snarere den manglende interesse – for den lokale historie.

Mens der på Knabstrup blev bygget boliger til arbejderne på teglværk og keramikfabrik og i øvrigt trukket på lokal arbejdskraft, når man ser bort fra kunstnere og håndværkere med specialviden, der flyttede til langvejs fra, var forholdet et ganske andet, da Carmen Curlers voksede frem i 1960'erne. Fabrikken var nødt til nærmest at indfange arbejderne ved at arrangere bustransport over det meste af Vestsjælland, og afspejler på den måde, at pendling blev en vigtig del af mange menneskers dagligdag i perioden efter 2. Verdenskrig.

Vestparken

Rækken indledes med artiklen om Vestparken i Haslev: *Lige så skønt – og 200.000 kr. billigere.* I artiklen om Vestparken i Haslev behandles bevægelsen fra snævre boligforhold i byerne til komfortable huse i områder på grænsen mellem land og by. Parcelhusfolket var en kraftigt voksende del af den danske befolkning 1960-80, hvor boligarealet fordobledes og moderne bekvemmeligheder blev en selvfølge i hjemmet.

I Haslev udstykkede en entreprenant tømrermester et større område til parcelhuse, og lokket til af annoncer kunne interesserede i pinsen 1971 få fremvist prøveboliger i den midtsjællandske stationsby, med efterfølgende mulighed for køb af parcel med pligt til opførelse af en af hustyperne. Trods al komforten var husene så billige, at der var mulighed for at klare sig med en indtægt. Langt de fleste kom fra andre byer, mange fra København. Der var tale om en socialt og kulturelt homogen gruppe, der hovedsagelig bestod af yngre småbørnsfamilier. Den viden, tilflytterne havde om den missionske højborg var beskeden, da de flyttede dertil, og for de fleste var det tilfældigt, at det lige blev Haslev. De naturskønne omgivelser trak ikke specielt, men de 60 km til arbejde i København skræmte på den anden side ikke, for bilen hørte med til konceptet, og motorvejen lå lige uden for byen.

Parcelhusfolket i Haslev levede på mange måder i en smeltedigel, hvor de måtte skabe nye adfærdsregler og modvirke den historieløshed, der kendetegnede kvarteret. Kvarteret voksede op på bar mark, både bogstaveligt og åndeligt talt. Byggeriet dannede sine egne normer, som vel ikke har skilt sig meget ud fra de fleste andre parcelhuskvarterer. Hurtigt opstod en række uskrevne regler om gensidig hjælpsomhed, udveksling af tjenester og redskaber. Det var en hårfin balancegang, hvor det gjaldt om at stikke en finger i jorden:

var man for ivrig, løb man folk på dørene, mens for stor tilbageholdenhed tydede på reservation, ja måske mangel på interesse for naboerne. Ingen kom til et allerede etableret nabofællesskab. Konflikter kunne opstå, hvis adfærden adskilte sig for meget fra den gængse, eller hvis der opstod generationsforskelle, f.eks. kunne en ældre finde på at brokke sig over tørring af vasketøj om søndagen. Faldt husejere for meget ud fra de gennemsnitlige normer, måtte de holde sig for sig selv eller flytte.

Familierne havde ikke deres egne rødder lokalt, og det førte til, at tilflytterne generelt følte sig uden for det gode selskab i Haslev. De var ikke lige velkomne i alle foreninger, og byens lokale havde styr på lokalhistorien, som tilflytterne hverken interesserede sig for eller tog del i.

Jystrup sogn – et landbosamfunds forandring

Pendlingens voksende omfang kan også knyttes sammen med landbrugets udvikling, eller måske snarere afvikling. Hvor forrygende udviklingen har været i det halve århundrede, artiklerne omhandler, kan det undertiden være svært at begribe. Gamle film kan vise kornhøst med selvbinder forspændt et par heste, fra dengang Danmark endnu var et landbrugsland af Morten Korch-ske dimensioner. Både Holbæk og Sorø amter – stort set svarende til det nuværende Vestsjællands Amt – var udprægede landbrugsområder, og bybefolkningen var mindre end i de andre amter på øerne.

Går vi tilbage til Trap Danmarks beskrivelse af Holbæk og Sorø amter fra 1953, fortæller den os, at i 1940 levede endnu knap halvdelen af landbrug, mens en fjerdedel var beskæftiget i industrien. Landbruget var det vigtigste erhverv i de fleste af amternes kommuner. På markerne så man den nu udkonkurrerede rød dansk malkerace foruden lidt jersey og sortbroget kvæg, og i de 2 amter var der på landbrugene ansat næsten 19.000. Der var også behov for folk til at arbejde med de godt 35.000 heste (1951), der fandtes alene i Sorø og Holbæk amter.

Landbrugets betydning som den store arbejdsplads for dansk økonomi og eksport var stadig betydelig frem til 1950' erne, men siden har det været et erhverv i accelererende tilbagegang, på trods af at produktionen steg markant. De første år af perioden er erhvervet endnu så markant, at man blot noterer sig, at der er brug for færre folk – erhvervet har jo altid skullet tilpasse sig – men sidst i 1950'erne bliver det sværere og sværere at få en fornuftig forretning ud af jorden og især dyrene, og det skønt erhvervet efterhånden støttes massivt af først den danske stat og fra 1972 af EF. Endnu i 1960 regner man det for et af landets hovederhverv, men da havde det mistet evnen til at være bærende i den videre økonomiske udvikling. Produktiviteten er vokset markant siden 1960'erne; det var simpelthen en forudsætning for, at landbrugssektoren kunne bevares. Det skete ved udnyttelse af stordriftsfordele og kraftig reduktion af arbejdskraften. Et par tal siger mere end mange ord. Hvor der i 1960 var 275.000 landbrug, var der i 1992 90.000, og antallet af medhjælpere dalede fra 140.000 til blot 40.000 i samme periode. Den stigende specialisering har medført, at det er sjældent at se et landbrug, hvor man har både kvæg og svin.

Det er ændringer af et format, man næppe havde troet muligt i begyndelsen af efter-

krigstiden. I løbet af et par årtier blev det erhverv, der gennem årtusinder havde været bærende, overhalet af industrien og reduceret til et område, der i dag kun beskæftiger en ringe del af befolkningen. Forandringerne har medført en fundamentalt anderledes landbokultur. Før kunne man tale om at landbruget var en livsform, hvor tilværelsen som selvejende gård- eller husmandsfamilie bar belønningen i sig selv. På gårdene kan man nu i stedet finde landbrugere, der mere opfatter sig selv som virksomhedsejere end som bønder, og som ved hjælp af systematisk organisation og virksomhedsledelse maksimerer bedriftens udbytte. På mange punkter er den moderne landmand i højere grad at betragte som en hvilken som helst virksomhedsleder.

Stadig flere husmænd og gårdejere har måttet give op og sælge jorden til de landmænd, der udvidede, og bygningerne til folk, der flyttede ud på landet, måske drevet af ønsket om at få sit eget lille fritidslandbrug. Hvor der før i højere grad var tale om en enhedskultur, hvor landmændene ganske vist drev brug af forskellig størrelse, men dyrkede nogenlunde det samme, er der i dag tale om så stor afstand mellem de forskellige brugstyper, at de ikke længere har sammenfaldende interesser, ja nærmest er modstandere. Koncentrationen og diversifikationen har medført et identitetsskift for de efterhånden få tilbageværende større landmænd, der er udsat for kritik af miljøtilsvining og befinder sig i en konstant forsvarsposition over for kritikere. Hvad har en industriel storlandmand og en økologisk landmand tilfælles? Der er opstået en kulturkløft, som blandt andet beror på, at de forskellige typer af landbrugere er dybt uenige om det etiske og økonomiske grundlag for landbruget. For fritidslandmanden, der ofte har landbrug for afstresningens skyld har naturen og jorden fået rekreative funktioner i stedet for økonomiske.

I artiklen *Et møde med pendlerkulturen i det vestsjællandske landbrugsland* befinder vi os i en slags "forstad": Det er nemlig forandringen i landbruget i efterkrigstiden, og ganske særligt i tiden efter 1960'erne, hvor udviklingen for alvor tog fat, der ligger til grund for, at Jystrup sogn i dag også bebos af pendlere på samme måde som Vestparken i Haslev.

I artiklen er mange af de ejendomme, der tidligere var rammen for en landbrugsfamilie, nu bolig for en byfamilie, der ønsker at flytte ud i grønne omgivelser. Også her er der familier der har langt mellem arbejde og hjem. Deres identitet knyttes til det nye område, men på en anden måde end de oprindelige beboeres. I flere af artiklerne her i bogen gives der således eksempler på, hvordan nykoloniserede steder, som for eksempel et nybygget parcelhuskvarter, gives kulturel og identitetsmæssig betydning, og hvordan steder kan ændre betydning – få ny identitet.

Med basis i Jystrup sogn ved Ringsted behandles en række problemer, der er opstået efter den kraftige afvandring fra landbrugserhvervet. Det drejer sig om betydningen af landbrugets industrialisering for jordens fordeling og anvendelse, og ændringerne i lokalsamfundets funktion og forhold til nærmeste købstad, som i dette tilfælde er Ringsted.

Baggrunden for udviklingen skal ses i de radikale strukturændringer, der er sket i landbruget de seneste årtier. Driften af mindre brug er blevet urentabel, og det har medført at tilflyttere, især byboere, i stort tal har købt bygningerne evt. sammen med et jordstyk-

ke, først som fritidsbolig, men med bilismens udvikling i stigende grad som egentlig bolig.

I artiklen belyses gennem interviews de forskellige opfattelser, der er til et bredt udsnit af sognets forskellige grupper af oprindelige beboere og tilflyttere. Fra en ganske vist socialt differentieret, men homogen landbrugsbefolkning, der drev varieret landbrug, er der sket en polarisering. Sognets store landmand har gennem nødvendige opkøb skabt et moderne landbrug med kvægbesætning og afgrøder dyrket i monokulturer, mens flere mindre landmænd er gået over til økologisk landbrug, og endelig er der opstået en række hobbylandbrug, der primært dyrkes ud fra rekreative behov. De fleste af tilflytterne er kommet til sognet sidst i 1970'erne, for at få harmoni i tilværelsen i trygge og rolige landlige omgivelser, med ren luft og plads til børn og dyr.

Artiklen kommer ind på det kultursammenstød, der er mellem de oprindelige Jystrupbeboere og tilflytterne, for med den nye befolkningssammensætning og dens anderledes tilgang til jorden er også mentaliteten ændret. En bolig på landet har ikke nødvendigvis medført større forståelse for det traditionelle landbrugs vilkår. Forskellene i opfattelserne kommer også til udtryk på andre måder, bl.a. i foreningslivet og i indkøbsvanerne, hvor den nye befolkning ikke længere automatisk betragter Ringsted som deres handelsby.

Sorø - en bys identitet i forandring

Egne og byer med en lang tradition for at have et bestemt omdømme kan miste den ånd, som stedet har været forlenet med i hundreder af år. Et eksempel herpå gives i artiklen *Efter Absalon og Akademiet kom Amtet*, hvor man kan læse om, hvordan byen Sorø langsomt men sikkert gennem dette århundrede mister identitet som Akademi-by. I artiklen om Akademiets betydning for Sorøs identitet peges der på, at der eksisterer en sammenhæng mellem en økonomisk, beskæftigelsesmæssig betydning og en identitetsmæssig betydning: efterhånden som Sorø vokser og industrialiseres i det 20. århundrede kommer Akademiet til at spille en mindre væsentlig rolle i Sorø-borgernes liv. Den totale dominans, som Akademiet har udøvet historisk over byens beboere, er gradvis formindsket gennem dette århundrede.

Sorø Akademis udvikling fra læreanstalt for adelens sønner og vordende kongelige embedsmænd til et tidssvarende gymnasium er omdrejningspunktet i artiklen *Efter Absalon og Akademiet kom Amtet*. Nærmest som en indgroet vane er det naturligt at nævne Akademiet, når man siger Sorø. I Danmark er vi ikke forvænte med at en skole i den grad har dannet baggrund for en bys hele vækst – det er jo nærmest engelske tilstande.

Sorøs historie beskrives som unik i forhold til de omkringliggende købstæder: ikke blot er byen yngre, den er også opstået som en serviceby til Sorø Akademi. Begyndelsen til Sorø Akademi var klosteret og den tilhørende kirke, der stod færdig, så Absalon kunne blive begravet i den 1201. Efter reformationen omdannedes klosteret til præsteskole og fyrsteskole – Akademiet. Byen er således grundlagt i perioden under Christian 4, hvor byggerierne tog fart, så Sorø Akademi kunne blive forsvarligt serviceret.

Indtil 1798 var Akademiet helt dominerende i byen, men dette år blev Sorø administrativt centrum for det nyoprettede Sorø Amt. Som andre byer

blev Sorø industrialiseret i slutningen af 1800-tallet og op gennem det 20. århundrede. Sorø fik herigennem en ekstra dimension og nye typer af arbejdspladser som nu ikke længere udelukkende knyttede sig til Akademiet. Artiklens hovedtese er, at Akademiet, som gymnasiet hedder i dag, indgår som et element i byen, men har mistet sin dominerende betydning. Samtidig er Akademiet blevet moderniseret, så det mere minder om et almindeligt gymnasium, og det har åbnet sig mod omverdenen, uden dog at miste sit særpræg. Ved kommunalreformen i 1970 blev Holbæk og Sorø amter lagt sammen til Vestsjællands Amt, og det fælles hovedsæde blev lagt i Sorø. Artiklens tese er, at amtsadministrationen har overtaget Akademiets rolle som byens væsentligste arbejdsplads. Byen er dog stadig noget særligt, præget som den er af de store institutioner og af den omgivende smukke natur, der også har betydning for, hvem der slår sig ned i byen: i mange år var den en yndet pensionistby.

Helårsbeboelse i sommerhusområder eller ej? Tuse Næs, Grevinge Lammefjord og Rørvig som eksempler

Moderne menneskers løsere tilknytning til geografiske lokaliteter, som er et centralt tema i bogens artikler, afspejler sig også gennem tendensen til at flytte mange gange i livet – at bo flere forskellige steder i løbet af tilværelsen er en anden side af samme fænomen. Et tegn på, at dette mønster er ved at vinde indpas, er det ulmende ønske hos mange danskere om at få ret til at bo i deres fritids- eller sommerhus hele året. En legalisering af det forhold vil opfylde mange menneskers drøm om at flytte permanent ud i det, der hidtil har været et rekreativt område.

Debatten herom, og de bevæggrunde der ligger bag nogle familiers ønsker om at bo i deres sommerhus hele året, ses fra et vestsjællandsk perspektiv i bogens sidste artikel. På det geodætiske kort over Vestsjælland ses, at der er tæt besat med klynger af sommerhuse langs kysterne. Fritidslivet kan studeres i artiklen om sommerlandet i Odsherred (Rørvig og Grevinge Lammefjord) samt på Tuse Næs, hvor Rørvig er det oprindelige sommerhuskvarter for det københavnske borgerskab, mens de to andre har karakter af fritidshusområde. Sommerhusferie var ved begyndelsen af 1900-tallet forbeholdt det bedre borgerskab, der havde råd til opføre sommerhuse og holde ferie der. Men efterhånden som ferie i mellemkrigstiden blev en almindelig rettighed, og fremgangen fra 1960'erne gav det økonomiske grundlag, blev det det bredere lag af befolkningen, der fik mulighed for at få et ekstra hus på landet.

Sommerhuset blev efterhånden til fritidshuset, hvor man ikke blot tilbragte ferien om sommeren, men kunne komme hele året for at slappe af fra arbejdet. Mens sommerhuse i 1920-50'erne var et sted, hvor man koblede af fra hverdagen og fik brudt det daglige mønster, er fritidshuse fra tiden efter 1960'erne i højere grad beregnet på arbejde med fritidsinteresser som have, reparation af huset eller andre aktiviteter. Man rekreerer sig ved at være aktiv, i stedet for at drive tiden væk. Mønstret har spredt sig til de oprindelige sommerhuse, hvor det samme aktivitetsmønster gentager sig.

Efterhånden som de kystnære steder er optaget og lovgivningen forhindrer nye udstykninger tæt på stranden, er fritidshusene rykket ind i landet. Skønt det er forskellige grupper, der bor i de tre områder, er det dog et fællestræk, at den almindelige trang til at nedbryde skellet mellem helårshus og fritidsbolig er tilstede i alle tre områder. Det sker i strid med gældende lovgivning, for hvor bliver det oprindeligt rekreative af, når man kan bo der hele året?

Det har været formålet med forskningsindsatsen industrialisering, mobilitet og identitet efter 2. verdenskrig at give eksempler på hvorledes arbejdsliv, stedligt tilhørsforhold og pendlingsmønstre har undergået forandringer i 1900-tallets sidste halvdel. Denne bogs artikler giver således mange interessante indblik i, hvorledes forandringerne manifesterer sig i konkrete lokaliteter og virksomheder i det vestsjællandske område.

Knabstrup Keramikfabrik - storhed og fald

Af Heidi Bøgelund Frederiksen, Lene Floris og Sven E. Ottosen

Den 5. august 1989 skrev Holbæk Amts Venstreblad en artikel med den træffende overskrift "Knabstrup Keramik - Storhed og Fald - De vældige ovne i Knabstrup er slukket for altid." Artiklen drejede sig om lukningen af den store og landskendte virksomhed Knabstrup Teglværk og Keramikfabrik og overskriften ramte på mange måder plet, når man i dag ser tilbage på Knabstrups historie. Men hvad ligger der i dette udsagn? Hvad er historien bag? Hvad er og var Knabstrup?

Knabstrup er en af Danmarks ældste herregårde, som kan føre sin historie tilbage til 1100-tallet, hvor Kong Valdemar den Store var ejer af godset. Efter en omskiftelig historie med mange forskellige ejere bl.a. slægten "Hviderne" og Dronning Margrethe d. 1. kom godset i 1745 i hænderne på den nye embedsadel. I 1776 købte Chr. Ditlev Lunn Knabstrup og bragte godset på fode efter nogle økonomisk vanskelige år. Ved hans død i 1814 blev Knabstrup overtaget af sønnen major Villars Lunn, der opdrættede den kendte hesterace Knabstrupperne.

Teglværket blev bygget i 1856, og her blev produktionen af tegl og mursten, der allerede i flere århundreder havde foregået på stedet, sat i system af efterfølgeren Frederik Lunn. Han byggede bl.a. den nuværende hovedbygning i 1861 af mursten leveret af teglværket. Keramikproduktionen påbegyndtes i 1907, og der produceredes både tegl- og keramikprodukter op til 1982, hvor teglværket stoppede sin produktion. Keramikfabrikken fortsatte op til 1988, hvor også den måtte lukke.

Knabstrup og kulturlandskabet

Knabstrup ligger i et morænelandskab med overvejende lerbund, som giver en vældig god og fed jord ikke kun til landbrugsdrift men også til anvendelse af leret som fabrikationsmateriale. Leraflejringerne betegnes som nogle af Danmarks bedste. Øverst lå rødleret, der anvendtes til fabrikation af tagsten. Rødleret havde et meget højt indhold af sand og kunne derfor brænde meget tæt, og resultatet blev en usædvanlig god og vejrbestandig tagsten. Under rødleret fandtes blåler, det såkaldte murstensler, der var blandet med lidt grovere og finere sand og brændte med en gullig farve, og som ligeledes havde ry for at give en sten, der var kvalitetsmæssigt i top. Pensioneret murer Alex Holst f. 1930 fortæller: *De var simpelt hen det bedste man kunne få, dengang ringovnen og langovnen kørte. Der fandtes ingen bedre sten end den. Der var ikke en revne i stenen og ej heller meget kalk. Man kunne hugge en sten over med sin murerhammer på alle mulige måder. Det var en virkelig god kvalitetssten. Næsten hele Holbæk er jo bygget op af Knabstrup sten.* Under murstensleret fulg-

te mange meter med blåt plastisk ler, som både var egnet til fabrikation af mursten og keramikproduktion. Fra ca. 1956 tilførtes der dog ler fra Tyskland, da lergravens eget ler var for uensartet til den finere keramikproduktion. Men man fortsatte helt op til lukningen med at anvende lergravens ler både til tegl- og murstensproduktionen og til husholdnings-keramikken.

Knabstrup Teglværk og Keramikfabrik har i betydelig grad indvirket på handelslivet og byggeriet og dermed kulturlandskabet i hele omegnen. Det gælder både større og mindre byggerier, der er bygget af Knabstrup sten, og flere byggerier er tillige initieret af fabrikken. Det gælder beboelsesejendomme til arbejderne bygget og ejet af Knabstrup (Holbækvej 206-214), ligesom stenene til Vommevad forsamlingshus og senere Knabstruphallen er skænket af Knabstrup Teglværk.

Både Knabstrup og stationsbyen Knabstrup kan karakteriseres som rurale byer, der voksede op omkring en råstofforienteret virksomhed og siden jernbanen. Før Knabstrup teglværk blev etableret i 1856 var der ingen by, kun en lille landsby kaldet Vented. Det var fabrikkens økonomiske vækst, der medvirkede til at forvandle landsbyen Vented til Knabstrup stationsby med selvstændige håndværkere og en del forretninger. Med anlæggelsen af jernbanen i 1874 blev der for alvor forbindelse til omverdenen. I Knabstrups storhedstid i 1940- og 50'erne var der bl.a. 2 manufakturhandlere, en skomager, en elektriker, 6-7 købmandsbutikker, boghandler, kro, 2 slagtere, 2 bagere, en bank, et apotek og et posthus. I dag er der kun en bager, en slagter samt en benzinstation tilbage.

Knabstrup Teglværk - et selvstændigt aktieselskab

Knabstrup Teglværk blev i 1897 et selvstændigt aktieselskab. Godset ejede stadig jorden, men teglværksvirksomheden blev solgt til teglværkets bestyrer og driftsleder senere direktør Hans Henrik Schou. I 1907 påbegyndtes keramikproduktionen i form af gartnerartikler, og Knabstrup blev hurtigt en af de førende producenter af urtepotter i Skandinavien takket være investeringen i en effektiv urtepottepresser importeret fra Tyskland. Omkring 1915 udvidedes keramikproduktionen med husholdningsvarer som syltekrukker, dej- og mælkefade. Direktøren var fortsat H. H. Schou, og arbejderne på teglværket og lervarefabrikken var folk fra omegnen samt polske sæsonarbejdere, hvoraf enkelte immigrerede permanent til Danmark. Den faglige ekspertise hentede Schou udefra. Til driften af teglværket kom forvaltere fra Korsør- og Slagelseegnen, hvor Schoufamilien også havde teglværksdrift. Til lervarefabrikken kom ekspertisen fra Tyskland, da man her besad en større viden om de nyeste keramiske teknikker end i Danmark. Den første keramiker, der kom på fabrikken var således en tysker ved navn Wünsche. Hans tekniske viden lagde grunden til den keramiske produktion. Senere overtog sønnen, da faderen stoppede. Udover disse to fik bl.a. Axel Sigvald Nielsen, der kom på Knabstrup 1930, stor betydning for keramikproduktionen. Han blev næsten 25 år på Knabstrup og havde stor indflydelse på formgivning, dekoration og maling i den keramiske produktion. Han tegnede bl.a. modellerne til de populære lertøjsstel *Danmark* og *Bellman*. Frida Schou blev direktør efter faderen H.H.

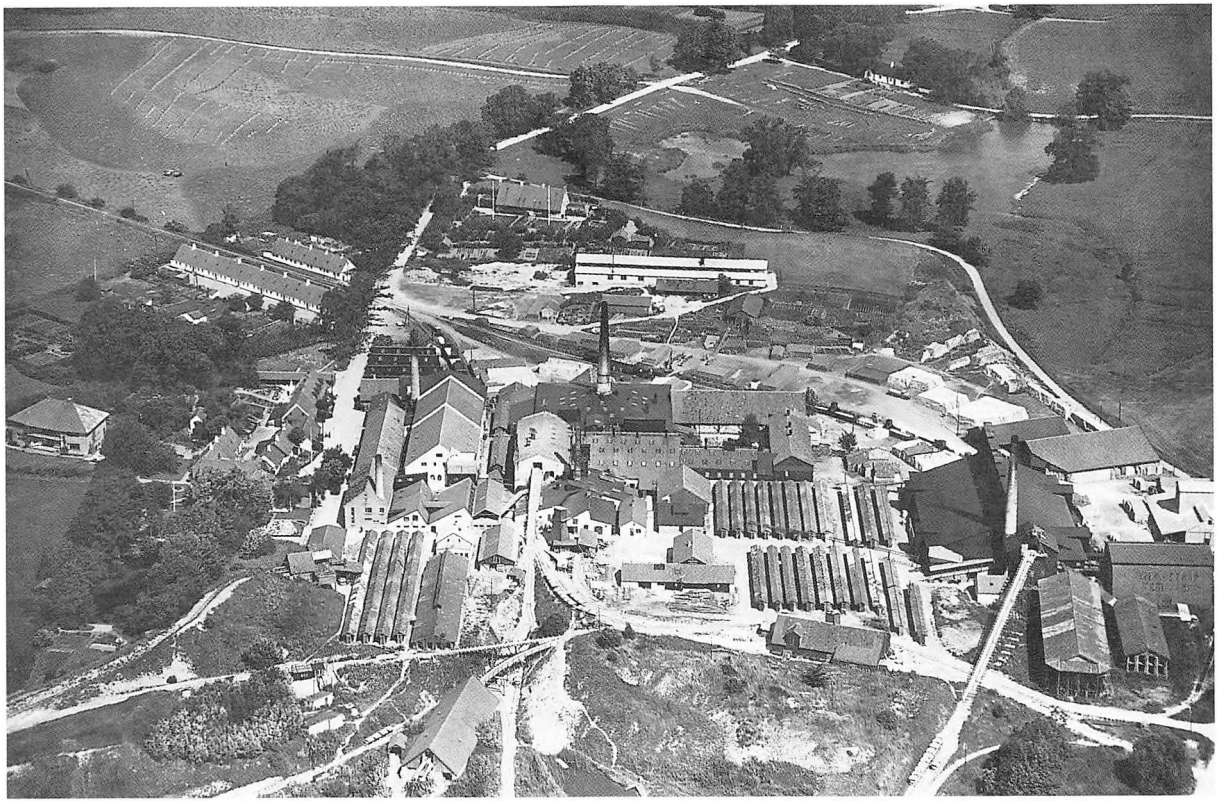

Knabstrup Teglværk, Lervarefabrik og Flisefabrik. Til venstre: 2 længer med arbejderboliger samt direktørboligen. Til højre: Langovnen der brændte i 1956. I midten: Ringovnen med lervarefabrikken til højre og flisefabrikken øverst.

Schous død i 1928. Generationsskiftet afstedkom flere episoder. Eksempelvis rejste teglværksmesteren, da han ikke ville finde sig i at være ansat under en kvinde. Arbejderne betvivlede ligeledes Frida Schous evner, og de forsøgte at chikanere hende på mange måder bl.a. ved at lægge mus ud foran hende. Det var også atypisk med en kvindelig leder, men Frida Schou fortsatte driften og formåede fra mellemkrigstiden og frem at få udvidet produktionen. Hun havde lederevner og var både energisk og dygtig, ifølge ældre medarbejdere. I 1935 blev der bygget en flisefabrik, der lavede et bredt sortiment af fliser og kakler. Områdets udseende ændrede sig ikke meget op til 1945, udover at der til Frida Schou i 1930´rne blev bygget en stor direktørbolig, tegnet af Steen Eiler Rasmussen.

Knabstrups historie efter 1945

Efter 2. verdenskrig blev virksomheden fortsat ledet af direktør Frida Schou, men Knabstrup havde mistet den tyske tekniker Erik Wünsche, der faldt i tysk krigstjeneste under 2. verdenskrig. Produktionen på lervarefabrikken i 1945 var stadig urtepotter samt lertøjsstel, der blev fremstillet af blå- og rødler. I 1950'erne blev det lokale ler suppleret med bedre tysk og engelsk ler, der gav mulighed for en finere keramisk produktion af bl.a. pyntegenstande.

I 1948 blev der bygget en elektrisk tunnelovn som erstatning for flere ovne, der blev opvarmet med kul og tørv. Tunnelovnen gav mulighed for en større kapacitet samtidig med en mere ensartet brænding. I 1949 blev produktionen udvidet, idet man byggede en ny flisefabrik i stedet for den første fra 1935. Produktionen af fliser fortsatte til ind i 1950'erne, hvorefter den blev udkonkurreret af billigere fliser, der bl.a. blev fremstillet af tyske virksomheder. I 1956 nedbrændte langovnen på teglværket, og man byggede en oliefyret parallelovn. Brændingen i parallelovnen var mere

Gildestellet Bellman. Produceret i perioden 1940 - 1953

rationel, idet det var muligt at køre mursten ind i ovnen med truck. Samtidig blev de brændte sten pænere og mere ensartede, og produktionen afviklet med færre medarbejdere.

I 1954 forlod Axel Sigvald Nielsen Knabstrup og startede sin egen keramikvirksomhed Aksini i Regstrup. Samtidig ophørte Knabstrup med at producere de populære serier som de såkaldte gildestel *Bellman og Danmark,* stellet *Dorthe* samt thestellet *Birthe*. I 1950'erne blev billedhugger Johannes Hansen tilknyttet virksomheden som kunstnerisk leder. Han formgav flere populære stel, bl.a. thestellet *Tove*. Johannes Hansen kom til at stå som toneangivende kunstner igennem 1950-60'erne, og han skabte flere skulpturer til havekeramik, der i 1960'erne blev produceret i den tidligere flisefabrik. I begyndelsen af 1960' erne startede man produktionen af den snart meget udbredte krydderiserie *Pernille,* der var af lertøj, og samtidig begyndte man at fremstille stentøjsstel, som Johannes Hansen formgav, bl.a. stellene *Knabstrup, Nøddebo og Klintebjerg*. Stentøjsproduktionen blev udvidet med en ny stentøjsafdeling med gasovn til fabrikation af pynteting i den gamle flisefabriks lokaler. I 1960'erne var der desuden tilknyttet kunstnere som Dietlin-

de Hein, Günther Praschack, Christine Konschack, Holmer Trier og Inge Exner.

I 1968 gik Frida Schou af som direktør og den tidligere underdirektør Ib Hjort-Hansen tiltrådte som ny direktør. Hjort-Hansen var civiløkonom og gennem årene Frida Schou en meget stor støtte og aflastning. Som landets største virksomhed indenfor branchen, var direktøren selvskrevet medlem af arbejdsgiverforeningens bestyrelse. Denne post overtog Hjort-Hansen også. Som direktør for virksomheden var han meget aktiv og fremsynet. Det skyldtes ikke mindst hans indsats, at virksomheden kørte fornuftigt så længe trods den stigende konkurrence fra udlandet. Mogens Hansen blev produktionschef og Jørgen Kähler udviklingschef. I 1971 gik virksomheden i betalingsstandsning, idet teglværket havde tabt 1 million kr. på en kunde, der var gået konkurs. Efter at have afsøgt forskellige muligheder, blev virksomheden overtaget af nogle af medarbejderne, bl.a. direktør Ib Hjort-Hansen, driftsleder Mogens Hansen og sekretær Mogens Høyrup. I 1973 blev de suppleret af daværende direktør for Holmegaard Glas Ebbe Christensen, som samtidig overtog aktiemajoriteten. Denne gruppe ledede virksomheden frem til 1977, hvor Bjørn Wiinblad købte virksomheden og ændrede navnet til Knabstrup Keramiske Fabrik A/S.

Hjorth-Hansen og de andre i den nye ledelse ønskede gennem udvikling og ved at tilknytte kunstnere til virksomheden, at bringe fabrikken på fode. I 1970'erne blev Inger Persson og Erik Reiff tilknyttet virksomheden. Erik Reiff,[1] der desuden havde en stor egenproduktion hjemme var ansat fra 1975 til 1977, hvor han bl.a. designede en brun keramisk serie *Nautil*. Man begyndte også at producere lertøjsstel med et nostalgisk tilsnit f.eks. *Lertøj i den gamle tradition,* serien *Storm P.*, hvor der var påtrykt tegninger og tekster, samt *Ordsprog* som var en keramikserie med påtrykte ældre ordsprog. Samtidig fortsatte man med at fremstille stentøjsstel som *Christine, Ingrid og Kattegat.*

Teglværket blev udskilt som selvstændig virksomhed i 1978 med navnet "Knabstrup Mursten A/S", og atter overtaget af den tidligere ejergruppe. I 1982 ophørte produktionen af mursten, mens produktionen af tagsten allerede var stoppet i 1969. Teglværket solgtes til Helmer Petersen, der lod teglværkets bygninger forfalde.

Efter Bjørn Wiinblads overtagelse kom Knabstrup Keramiske Fabrik til at fremstille Wiinblads produkter, og Knabstrups oprindelige produkter gled gradvis ud af produktionen. Man startede med at producere i fajanceler, idet man på den måde kunne undgå at begitte[2] genstandene som var fremstillet af rødler. Den elektriske tunnelovn blev lukket i 1983, idet det ikke var muligt at fylde den med den daværende produktion. Den havde siden 1978 kørt med ca. 30% ledig kapacitet.

I 1981 forlod Ib Hjort-Hansen virksomheden, og Svend Haaning blev direktør indtil 1982, hvorefter Bett Qvistgaard blev den sidste direktør. I 1982 blev der gennemført medarbejdersamtaler, der medførte, at laboratorieleder Marianne Olsen blev driftsleder. December 1988 lukkede virksomheden. Der var da 7 ansatte tilbage på Knabstrup.

Livsformer i et fabrikssamfund

Som arbejdsplads har Knabstrup Teglværk og Keramikfabrik været yderst betydningsfuld for regionen i mere end et

århundrede, og der kunne skrives tykke bøger om forskellige facetter og perioder af Knabstrups historie. Formålet med dette projekt har imidlertid været at foretage en etnologisk undersøgelse som overvejende er begrænset til perioden1945-1988, dog med et historisk tilbageblik.[3] Hovedvægten er lagt på keramikfabrikken, da teglværket havde aftagende betydning i den valgte periode.

Undersøgelsen er inspireret af den strukturelle livsformsanalyse, der som analyseredskab har bidraget til at anskue Knabstrup ud fra forskellige livsformer. Målet er at belyse virksomhedens struktur og arbejdslivet frem til lukningen i 1988 og parallelt hermed at diskutere begrebet lokal identitet, måske endda eksistensen af en særlig Knabstrup-identitet?

Knabstrup kan helt enkelt anskues som industriel arbejdsplads, men alene lokaliseringen og produktionens karakter og struktur tilsiger en anden metodisk og teoretisk tilgang. Vi har ønsket at belyse i hvor høj grad Knabstrup har båret præg af at være et klassisk fabrikssamfund. Teoretisk drejer projektet sig om at undersøge, hvorvidt en kombination af livsformsanalysen på den ene side og den klassiske diskurs om lokal- eller fabriksamfundet på den anden kan være frugtbar og bringe ny viden frem.

Et af de klassiske værker inden for den nordiske etnologi er Björn Hallerdts monografi: Leva i Brukssamhälle, 1957.[4] I bogen præsenteres et studie over sociale relationer ved Suruhammers Bruk i Sverige, og "fabrikssamfundet" som begreb defineres som et afgrænset område, der både rummer produktion af varer og reproduktion af arbejdskraft - organiseret af ledelsen.

I Danmark findes også studier, der behandler lignende fabrikssamfund:[5] Silkeborg Papirfabrik, Holmegård Glasværk, Hellebæk Klædefabrik, Cathrinemindes Teglværk og flere andre.

På mange måder genfinder man de karakteristiske træk ved et fabrikssamfund i Knabstrup: produktion og reproduktion fandt sted inden for samme lokalitet. Teglværket (grundlagt 1856) var et led i den tidlige rurale industrialisering, der i 1800-tallet fandt sted i Danmark. Teglværkets placering krævede en speciel form for organisering af virksomheden. Forenklet udtrykt skulle der være tre betingelser til stede, for at industrien kunne lykkes: arbejdsgenstande i form af råstoffer, arbejdsmidler til bearbejdningen af råstofferne samt arbejdskraften. Den eksakte lokalisering af Knabstrup Teglværk skyldtes de rigelige forekomster af ler, der anvendtes som det væsentligste råstof. Arbejdsmidler og maskiner var i begyndelsen enkle, men blev siden suppleret af importerede maskiner. Den relativt afsondrede beliggenhed fik betydning for rekrutteringen af arbejdskraften. Transporten til arbejdspladsen skulle være overkommelig, da en arbejdsdag var over 12 timer. Som følge deraf blev der ved siden af fabriksbygningerne bygget boliger til både arbejdere og funktionærer. Siden blev der i Vented, 2 kilometer derfra, på jord ejet af godset ligeledes bygget boliger til medarbejderne.

Knabstrup var et fysisk afgrænset fabrikssamfund, en lille industriby på landet. Dagligvarer blev dog købt i Vented, senere Knabstrup stationsby, og skolen lå i Krøjerup og var en almindelig folkeskole, hvor ikke kun teglværkets børn gik. Ledelsen varetog således først og fremmest de boligmæssige behov, og området havde ikke samme karakter af et stort hus-

hold eller en storfamilie som de traditionelle fabrikssamfund, hvor ledelsen organiserede asyl, skole, spisehus, bank osv. Det er tillige usikkert i hvor høj grad Knabstrup Teglværk og Keramikfabrik i den tidlige periode var præget af tætte personlige relationer mellem ledelse og medarbejdere, som det var tilfældet i de mere traditionelle fabrikssamfund som f. eks. Brede Klædefabrik. Boligerne var dog en praktisk foranstaltning, der gav medarbejderne en vis tryghed i form af en fast og billig bolig. Derved skabtes både et afhængighedsforhold og en loyalitetsfølelse mod direktøren, der uundgåeligt konsoliderede sin magt. Mistede man sit arbejde på grund af dårlig opførsel mistede man automatisk også sin bolig. På mange måder udgjorde Knabstrup et særligt samfund, alene p.g.a. lokalisering og placering i landskabet, men i hvor høj grad der var tale om et fabrikssamfund i traditionel forstand gennem hele perioden fra 1897, da Knabstrup blev aktieselskab til lukningen i 1988 vil blive diskuteret i det følgende.

Undersøgelsen arbejder også ud fra en antagelse om, at forskellige livsformer mødes på fabrikken. *Lønarbejderlivsformen,* hvor arbejde og fritid er klart adskilt og den *karriereorienterede livsform,* hvor uddannelse og udvikling står i centrum, og hvor der ikke skelnes skarpt mellem arbejde og fritid er to centrale begreber i analysen. Men undersøgelsen lægger også op til en diskussion af andre livsformer, der ikke lige så let kan fastlægges i faste kategorier.

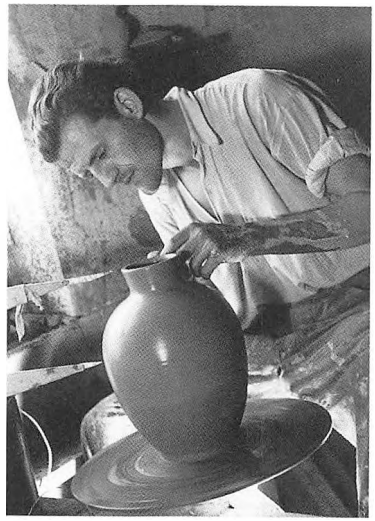

Hånddrejning af vase. Frits Egon Jacobsen, Mørkøv.

Det metodiske udgangspunkt for projektet har været en kvalitativ indgang til arbejdet. Der er først og fremmest foretaget interviews med tidligere medarbejdere, i alt 28 personer, heraf 6 ægtepar. Nogle har arbejdet på Knabstrup igennem en lang årrække, den længste i en periode på 36 år, andre kun ganske kort, måske kun et par måneder. Både arbejdere og funktionærer er interviewet, således at forskellige medarbejdergruppers syn på virksomheden har kunnet komme til udtryk. Det er tilstræbt at interviewe både personer, der har boet i arbejderboligerne eller i fabrikkens boliger i Knabstrup Stationsby, samt personer der har boet i egen bolig. Desuden har vi forsøgt at belyse samspillet mellem tilknyttede kunstnere og faglærte håndværkere og ikke alene opdele i funktionær/arbejder dikotomien. Materialet kan dog ikke siges at være statistisk repræsentativt, men kvalitativt indeholder materialet oplysninger om et meget bredt spektrum af tidligere medarbejdere, såvel kvinder som mænd. Aldersmæssigt er der stor spredning i gruppen af interviewpersoner, hvilket kombineret med ansættelsesforholdenes forskellige længde betyder, at perioden 1945 og op til 1988 er relativt godt dækket. Foruden de kvalitative interviews er der i rapporten gjort brug af andet materiale, der har kunnet medhjælpe til at

afdække Knabstrups historie. Det gælder eksempelvis gamle fotos, avisartikler, en lyddiasserie fra 1986 samt arkivalier.[6]

Undersøgelsen er fortrinsvis baseret på interviews, hvis udsagn udelukkende bygger på erindringer, der minimum rækker 10 år tilbage. Dette rejser nogle særlige kildekritiske spørgsmål. Fabrikken er for længst lukket og undersøgelsen vil derfor fremstå som fragmentariske uddrag af forskellige menneskers erindring om og oplevelse af deres arbejdsplads. Det har så at sige været nødvendigt at sætte en erindringsproces i gang. Af tidsmæssige årsager er hovedparten af interviewpersonerne kun blevet besøgt en gang, og for mange gjaldt det, at langt fra alt huskes første gang. Tilliden og fortroligheden blev også større, når der blev interviewet 2 gange og flere centrale oplysninger dukkede op.

Centrale metodiske spørgsmål i projektet har derfor været: Hvor meget husker folk, det gode eller det dårlige? Hvor meget får interviewerne at vide? Er der tale om en Knabstrupmyte? Myten om den gode arbejdsplads? Skyldes dette erindringsforskydning eller fortrængninger, da nogle oplevede lukningen mere smertefuldt end andre. Set ud fra et musealt synspunkt havde det optimale været en samtidsdokumentation, da fabrikken var på sit højeste, suppleret med en senere undersøgelse, der fulgte arbejderne efter lukningen. Af historiske årsager har det desværre ikke været muligt i dette tilfælde.[7]

Arbejdsfunktioner og antal ansatte

I 1945 var Knabstrup opdelt i 4 produktionsafdelinger. Teglværket havde ca. 150 ansatte, der producerede mursten og teglsten, flisefabrikken havde ca. 20 ansatte, der fremstillede vægfliser og kakler, lervarefabrikken havde ca. 150 ansatte og producerede brugskeramik. Desuden var der en molersfabrik på Mors. Hver afdeling fungerede relativt uafhængigt af hinanden, selvom råvarerne for så vidt var ens.

Knabstrup var den største arbejdsplads i lokalområdet, og man skulle helt til Holbæk for at finde arbejdspladser af samme størrelse. I den undersøgte periode skete der en drastisk reduktion af arbejdsstyrken, først på teglværket og senere på lervarefabrikken pga. rationalisering og indførelse af ny teknik samt faldende efterspørgsel. Antallet af funktionærer var forholdsvis stabilt, indtil de sidste reduktioner af arbejdsstyrken, også selv om antallet af arbejdere faldt.

En undersøgelse af det eksakte antal ansatte på Knabstrup efter 1945 rummer vanskeligheder, idet der så vidt det vides kun er bevaret en enkelt skriftlig opgørelse. I en indberetning til Arbejdstilsynet fra 1973 får man dog en god oversigt over antallet af ansatte.[8] På dette tidspunkt var der 128 ansatte på lervarefabrikken og på teglværket tilsammen - en betydelig nedgang siden 1945. Blandt andet havde man lukket det københavnske salgskontor på Nørrebrogade.

I 1973 havde teglværket 16 ansatte, mod ca. 150 i 1950'erne og ca. 100 i 1960'erne. Årsagen til de færre ansatte i 1973 var bl.a. de nye byggemetoder med indførelse af elementbyggeri. Der var ikke længere marked for de mange mursten, som var grundstammen i teglværkets produktion.

På lervarefabrikken var der 91 ansatte i 1973. Her mødte man flest kvinder, hvilket kan ses i relation til, at danske kvinder generelt kom ud på arbejdsmarkedet. Der var 44

kvinder mod 38 mænd, samt 9 ungarbejdere under 18 år. I en intern opgørelse over antal ansatte på lervarefabrikken i 1979 var antallet af ansatte faldet til 63, stadig med flest kvinder, 35 mod 28 mænd. I 1950'erne var der ca.150 ansatte og i 1960'erne ca. 100 ansatte i pottemageriet. Nedgangen i antallet af ansatte inden for denne del af produktionen havde flere årsager, dels var der kommet nye produkter på markedet i plastic, som afløste lervarerne fx plasticurtepotter, plasticskåle m.v., dels var der stigende udenlandsk konkurrence.

I 1973 var der ansat 4 håndværkere fordelt på en tømrer, to smede og en elektriker, men året efter var de alle afskediget som led i en besparelse. Hans William Hansen var elektriker på Knabstrup, og var ansat i perioden 1946-1974. Han stod til rådighed døgnet og året rundt. I ferien, når den elektriske ovn var slukket, måtte han efterse og reparere den. Han kunne blive "banket op" om natten, når der var problemer med EL og kunne få de gamle installationer til at virke med få midler. De nye udefra kommende håndværkere måtte først sætte sig ind i de gamle installationer, og valgte ofte dyre løsninger, når der skulle repareres.

Der var 16 funktionærer i 1973, hvoraf een var ansat i direktionen. Fire af funktionærerne var repræsentanter, der arbejdede uden for huset. Herudover var der 2-3 kunstnere og designere tilknyttet virksomheden.

Knabstrup var en arbejdsplads, hvor man blev i mange år. Af de interviewede er der 2 personer der har været der i 36 år. Fire andre har været der i henholdsvis 31, 30, 25 og 23 år, og enkelte har været ansat i flere perioder. Andre havde svært ved at finde sig tilrette, eller var utilfreds med lønnen og forlod arbejdspladsen efter nogle år. For nogle har Knabstrup altid været en arbejdsplads, hvor man røg lidt ind og ud bl.a. fordi efterspørgselen på Knabstrups produkter ikke var lige stor året rundt. Sæsonsvingningerne gjorde, at flere ansatte blev fyret lige før jul, og derefter ansat et par måneder senere, når der var behov for det. Der var en kerne af ansatte, der var blevet oplært i en krævende arbejdsfunktion, og disse var ofte ansat i en længere årrække. Samtidig var der en del ansatte, der kun arbejdede på Knabstrup i en kort periode. De kunne udføre arbejdsfunktioner, der forudsatte kort eller ingen indlæring, og var en arbejdsstyrke med løsere tilknytning, der fik arbejde afhængigt af efterspørgslen.

Dekorering af skål fra gildestellet Bellman 1940-50'erne.

Rekruttering af arbejdskraft

Mange af interviewpersonerne fortæller, at det meste af Knabstrups befolkning samt folk fra hele oplandet, Undløse, Regstrup, Jyderup og Holbæk havde arbejdet på Knabstrup. *Da jeg var bette tøs, (1950) har der vel været omkring 250-300 der arbejdede deroppe. Stort set næ-*

sten alt hvad der kunne kravle og gå her fra Knabstrup arbejdede jo deroppe fortæller Anne Jesta Jensen f. 1946.

Knabstrup Teglværk og Keramikfabrik var en industri, der som udgangspunkt ansatte ufaglærte, således at hver enkelt medarbejder blev oplært i arbejdsfunktionen på stedet. Dette muliggjorde anvendelse af den lokale arbejdskraft, der hovedsageligt kom fra husmands- eller gårdmandshjem, og som kun havde de 7 års obligatoriske skolegang. Den keramiske ingeniør Mogens Hansen f. 1932 illustrerer rekrutteringen således: *Det var folk her fra omegnen, langt de fleste. Det var jo ikke fagfolk vi søgte. Det var arbejdsfolk, der blev sat ind i arbejdet, lærte det med årene og mange af dem blev mægtig dygtige til det, de havde med at gøre og vidste alt om det. De blev oplært her på stedet og det var ikke med forkundskaber, de kom her.* Ulla Petersen f. 1931, der sprøjteglaserede, beskriver, hvordan hun kom til at arbejde på keramikfabrikken. Sønnen var blevet konfirmeret, og Ulla ville derfor gerne finde noget arbejde. Hun havde samme år, (1968) som hun fik arbejde på Knabstrup, arbejdet fem måneder på en fiskefabrik for at tjene til et nyt badeværelse og følte sig rastløs ved igen at gå hjemme. *Der manglede noget. Det var så underligt at mærke. Nu havde jeg været af sted i et stykke tid [på fiskefabrikken], der havde været fuld fart på, og så lå jeg pludselig herude om sommeren og tog solbad og det hele var så kedeligt. Naboen kom susende hjem på scooter og havde været på arbejde. Så sagde jeg til hende en dag: Sig mig hvor kører du egentlig hen på arbejde? Så sagde hun: Jeg kører ud på noget, der hedder Knabstrup Teglværk. Nå, sagde jeg: Hvor er det henne, og hvad er det for noget? Jeg havde aldrig hørt om det før. Så sagde hun: ja, det er sådan og sådan. Du kan bare ringe derud eller køre derud og spørge, om der er noget arbejde. Hvis du får noget, kan du bare sidde bag på scooteren hos mig. Det gjorde jeg så, og jeg kunne begynde en uges tid efter, jeg havde henvendt mig. Jeg hoppede op på scooteren og kørte med. Sådan kom jeg i gang på Knabstrup Teglværk.*

De funktioner, der krævede uddannede medarbejdere, som kontorpersonale, mellemledere og personer med ekspertviden om lerets kvaliteter, synes hovedsageligt at være bestredet af mennesker der ikke boede på egnen. Kontorfunktionærerne kom stort set alle udefra med bestemte kvalifikationer, men når det gjaldt selve driften, kunne også funktionærer blive oplært på stedet. Det gjaldt Marianne Olsen, der blev oplært af Mogens Hansen i laboratoriets teknikker. Et job, der gav hende funktionærstatus, men som hun fik uden forkundskaber. Det betød sandsynligvis en del, at hun på grund af sin tyske moder kunne tale tysk, da mange af de tekniske laboratoriebøger var på tysk, men selve ansættelsesproceduren var temmelig kort. Marianne Olsen fortæller: *Der hang en seddel på skolen, Slotsmarkskolen, hvor der stod, de søgte en på laboratoriet på Knabstrup, og det søgte jeg. Jeg gik hen til naboen, der hjalp med at skrive en ansøgning, og så gik der et par dage, så fik jeg et brev om at ringe derud, hvor jeg fik at vide, jeg skulle komme derud. Det har været i marts 1957. Så kom jeg derud. Dengang havde Knabstrup en folkevognsbus, der kørte her fra Holbæk af, en bogholder var med, Mogens Hansen, der ledede laboratoriet var med, og så var der en af damerne, der sad og sprøjtede. Den kørte fra markedspladsen, den hoppede jeg med på og kørte derud. Så kom jeg ind til Hjort Hansen, og han må have spurgt mig om noget, men så kom der en gammel dame ind, og alle*

folk rejste sig, og jeg tænkte, 'ojj'. Nå ja, altså, for 40 år siden da var man noget mere naiv som 17- eller 16-årig, end man er i dag. Betydeligt mere, det skal jeg love for. Jeg havde jo ikke sådan været ude. Nå men hun spurgte mig bl.a. om, hvor mange søskende jeg havde, og jeg sagde, jeg havde tre brødre, og så sagde hun: 'Nå, så er stillingen din, hvis du vil have den'. Men hun havde snakket med Hjort Hansen, og vidste jeg kunne tysk.

Overordnet kan man sige, at der har været tale om en slags gensidig afhængighed, hvor fabrikken drog fordel af lokalt forankrede menneskers evner. Den lokale arbejdskraft var til gengæld glad for fabrikkens placering.

På lønarbejde

Hovedparten af de ansatte på Knabstrup var ufaglærte. Man søgte sjældent efter fagfolk, men arbejdsfolk, når man søgte efter nye medarbejdere. Afdelingslederne eller erfarne arbejdere på stedet tog sig af oplæringen. Oplæringstiden varierede. Ved ovnsætning og pudsning var læretiden på henholdsvis 8 og 10 uger, og til arbejdsfunktionen "maleri" og gibsformstøbning tog oplæringen henholdsvis 24 og 22 uger. På 11 forskellige arbejdsfunktioner var den gennemsnitlige oplæringsperiode 15 uger. Ganske få arbejdsfunktioner, som fx hånddrejning, blev bestridt af faguddannede pottemagere. Denne oplæring af ufaglærte tilgodeså fortrinsvis kvindernes behov for at komme ud på arbejdsmarkedet. De ansatte på Knabstrup fik ikke papir på denne oplæring, og var således stadig ufaglærte, hvis de forlod arbejdspladsen. Dette var medvirkende til en mindre mobilitet blandt de ansatte.

Pottemagere på Knabstrup 1944-45. Fra venstre: Frede Jensen, Mørkøv, Frits Egon Jacobsen, Mørkøv, Niels Preben Larsen, Knabstrup, Knud Thorsen, Mørkøv, Jan Gluck, Knabstrup, Lystrup, Knabstrup.

Funktionærerne var uddannede, når de kom, mens andre fik en uddannelse på stedet. Marianne Olsen kom til Knabstrup som 17-årig med realeksamen. Hun kom til at arbejde i laboratoriet og blev i realiteten uddannet som laborant, men fik aldrig papir på det.

Nogle af arbejdsfunktionerne blev udelukkende udført af kvinder, mens andre blev varetaget af mænd. Kun ganske få arbejdsfunktioner, f.eks. ved urtepottepressen, kunne besættes med både kvinder og mænd. Sprøjteglasering, silketryk og dekorering var kvinde-

Socialt samvær i pauserne 1978, Ulla Petersen i midten.

arbejde, mens det lidt grovere arbejde, der krævede en større styrke f.eks. drejning samt arbejdet i lerkælderen, kun blev varetaget af mænd. Mændene havde størst mulighed for at finde andet arbejde til en bedre løn, mens kvindernes løn var bedre på Knabstrup end på andre kvindearbejdspladser.

Mange af de ansatte fik stor håndværksmæssig kunnen i forbindelse med oplæringen i arbejdet, og blev dygtige og glade for at arbejde med leret. Det gælder eksempelvis for nogle af malerdamerne. Jonna Brandstrup, der altid har malet, var meget glad for at arbejde på Knabstrup, hvor hun startede som 18-årig. Hun kunne ikke komme i lære som dameskrædder, og da hun som tredje generation i Mørkøv er stærkt lokalt forankret, ønskede hun ikke at flytte for at få en læreplads. Derfor passede det hende fint at kunne udnytte sine kreative evner ved at sidde som malerdame på Knabstrup. *Jeg elskede det arbejde,* fortæller hun, og selvom hun i dag er uddannet formningslærer og arbejder som pædagog, vil hun til enhver tid vælge arbejdet på Knabstrup, hvis muligheden var der. Hun savner fornemmelsen af leret i arbejdsprocessen og at bruge sig selv ved at lave ting. *Det var dejligt at stå med fabriksarbejde, fordi du kunne stå og tænke dine egne tanker hele dagen. Du behøvede ikke at stresse. Når man står ved en maskine eller man sidder og maler, eller hvad man nu gør, jamen dit hoved, det er dit eget. Du kører det hele på rutinen, og du er fredfyldt inden i. Fabriksarbejde er ikke fordummende, absolut ikke. Kan man finde glæden ved at gøre tingene ordentligt, så har man et godt arbejde.* For Jonna Brandstrup, som for flere af de andre interviewede, har arbejdspladsens placering været vigtigst. Hun har aldrig overvejet at flytte efter et lignende arbejde, som det hun havde på Knabstrup, selvom hun savner det. For Sonja Petersen f. 1960 og Gitte Møller-Hansen f. 1960 betød det at arbejde utroligt meget, men ingen af dem brød sig om at bruge tid på transport. Derfor skulle arbejdet helst være så tæt på boligen som muligt, men de mener begge, at man bør gøre sin dag spændende. Til spørgsmålet om hvad arbejdet betyder svarer Sonja: *Det hele, altså jeg kunne ikke holde ud at gå hjemme.* Gitte: *Udfordringer. Man kan godt være med*

til selv at gøre sin arbejdsdag spændende. Sonja: *Vi har jo altid engageret os i vores arbejde, ellers havde i jo nok heller ikke været der så længe de forskellige steder.*

Arbejdstider, pauser og socialt samvær

Arbejdstiden på lervarefabrikken var fra kl. 6.30 og til kl. 16, men i takt med den generelt kortere arbejdstid fik arbejderne først fri hver anden lørdag, og siden blev der indført lørdagsfri. I den sidste tid var arbejdstiden fra kl. 7 til kl. 16 og en kort fredag til kl. 13.

Nogle arbejdsfunktioner krævede imidlertid andre arbejdstider. De ansatte i lerkælderen skulle begynde tidligere end hovedparten af virksomhedens ansatte, idet de skulle forberede og gøre leret klar til støbning og drejning. De havde forskudt arbejdstid fra kl. 6 om morgenen til kl. 14.

Ovnene skulle brænde og passes døgnet rundt og blev kun stoppet i sommerferien og ved juletid. Ved tunnelovnen var der i starten tre hold med arbejdstiderne kl. 6-14, kl. 14-22 og kl. 22-6, men så bestemte brænderne selv, at de ville arbejde i 2 hold, da det gav mere fritid. Der blev så arbejdet 12 timer i træk, fra 6 til 18 og fra 18 til 6. Man havde 7 vagter på 14 dage og derfor mere fritid.

Flere steder i produktionen kunne det lade sig gøre, at man talte sammen under arbejdet, bl.a. på malerstuen, hvor der var almindelig småsnak under arbejdet. Pauserne var et afbræk i den daglige rutine og gav mulighed for at snakke med arbejdskollegaer, der var placeret andre steder i fabrikken. Teglværksarbejderne havde tilladelse til at komme og spise i kantinen, men de foretrak at spise på teglværket. Man ville ikke løbe den lange vej for den halve times pause. Håndværkerne f.eks. smedene spiste for sig selv i smedeværkstedet. I lerkælderen var der ikke sat tid af til spisepause. Her skulle man blive ved maskinen og ikke gå op i kantinen. Men efterhånden som de ansatte blev fortrolige med maskineriet i lerkælderen, gik de alligevel op i kantinen.

Man havde faste pladser i frokoststuen. Der var et kvarters frokostpause kl. 8.30 og 1/2 times middag kl. 12. Derudover var der en drikkepause på 10 min om formiddagen og en kaffepause kl. 14. I pauserne blev der snakket om hjemmet og fritiden, men der blev ikke snakket om arbejdet. Pauserne havde også en anden social funktion: Kvinderne hjalp hinanden med at sætte håret, så man kunne være pæn, når man gik hjem fra arbejdet. Sonja Pedersen f. 1950: *Vi havde flere pauser, så kom der lige pludselig en af de gamle arbejdere med curlere i håret. Jeg tænkte, det var da mærkeligt, det havde jeg ikke lige oplevet på en arbejdsplads før. I den første pause så gik de ud og vaskede hår og satte curlere i håret på hinanden, og så tørrede det i løbet af dagen... Det var jo deres hjem, ikke. De levede der, sådan var det bare.*

Funktionærerne havde deres egen frokoststue. Marianne Olsen, som var funktionær, spiste i starten sammen med arbejderne og senere hos funktionærerne, da hun alligevel skulle lave kaffe til dem. *Man sad sådan og læste,- hvis jeg sagde noget, så fik jeg at vide. Om sådan en lille dame ikke kunne tie stille.* Til sidst sad hun og spiste alene, fordi det var nemmere. Der var således stor forskel på, hvordan det sociale samvær udfoldede sig, alt efter om man var funktionær eller arbejder. Det sociale samvær gik ikke tværs mellem arbejdere og funktionærer, idet de havde hver deres frokoststue. Lervarefabrikkens ansatte, håndværkerne og teglværksarbejderne

spiste ligeledes hver for sig, om end det for nogle af de ansatte var arbejdsfunktionen, der var bestemmende for, om de deltog i det sociale samvær.

På timeløn eller på akkord

Knabstrup var kendt som en arbejdsplads, hvor man ikke fik høje lønninger. På virksomheden var der mulighed for at arbejde både på timeløn og på akkord. De fleste foretrak at arbejde på akkord for dermed at få en højere løn, selv om det kunne være stressende. En af arbejderne blev kaldt "Lille Edith", og hun havde næsten aldrig tid til en snak med de andre. *Jeg har sku' et' tid, jeg er bagud* sagde hun altid. Jonna Brandstrup syntes derimod ikke, det var hårdt at være på akkord, og man tjente meget mere end på timeløn. En af arbejderne var særlig dygtig, og kunne på akkord tjene næsten det dobbelte af, hvad andre fik. Akkorderne skabte derfor misundelse mellem de ansatte. Der var nogle, der ikke kunne få nok og som dermed ødelagde akkorden. *Der skulle aldrig være noget der hed akkorder, det var til at ødelægge folk med, fordi de er sat for lavt jo. En akkord den bliver jo lavet efter den hurtigste,* fortæller Ulla Petersen. Arbejderne passede derfor på, at der ikke var nogen, der ødelagde de gode akkorder, hvilket kunne ske, hvis man tjente mere end 50 % i forhold til timelønnen. Det var ofte de nye ansatte, som skulle informeres om ikke at arbejde for hurtigt.

Både akkorder og timeløn blev fastsat ved forhandlinger, og direktøren Frida Schou kunne godt være stejl og var ikke sådan at komme overens med, når der var lønforhandlinger. Mogens Høyrup beretter: *Der blev ikke givet ret meget hos Frida Schou, hvad angår timelønnen. Det skulle køres strikt. Det kunne godt være, at hun kunne se, at familien ikke havde det så godt men efter min mening, så ragede det Frida Schou en pind. Hvis det var en kvart øre, så var det en kvart øre, det drejede sig om, færdig slut.* Henning Petersen var kun ansat 1 1/2 år, hvor han støbte the- og flødekander. Han fik 35 øre for en kande på akkord, men ville have 2 øre mere. Det kunne han ikke få, så han holdt op og fik arbejde som murerarbejdsmand, hvor han kunne tjene mere end på Knabstrup. For kvinderne kunne det være lige omvendt. Ulla Petersen fik en bedre betaling, da hun blev ansat på Knabstrup, end på fiskefabrikken Lykkeberg i Hørve, hvor hun kom fra. Kvinderne havde oftest mulighed for at få en bedre løn på Knabstrup end på andre arbejdspladser, mens det ofte var omvendt for mændene.

På teglværket var det forvalteren, der forhandlede løn med teglværksarbejderne. Men det havde ikke meget med forhandling at gøre, det var mere et diktat. *Ja de blev trynet, Teglværksfolkene de blev virkelig trynet. Efter min allerbedste mening så foregik det på den måde. De satte sig ned i frokoststuen og så sagde han til dem. I kan få x antal øre for at rette en sten op, så den kan komme ind i tørrekammeret, eller tage en sten fra ovnen og bære den ned på hjulbøren. Hans fornemste opgave var sgu' at tryne dem, så de fik så lidt som over hovedet mulig,* fortæller Mogens Høyrup. De ansatte på teglværket var nederst i hierarkiet og havde en dårligere løn end de ansatte på keramikfabrikken.

Der var forskel på lønnen til kvinder og mænd, idet kvinderne generelt var dårligere lønnede end mændene. Der var også stor intern forskel på funktionærernes lønninger. Nogle fik en løn, der ikke afveg meget fra arbejdernes, mens

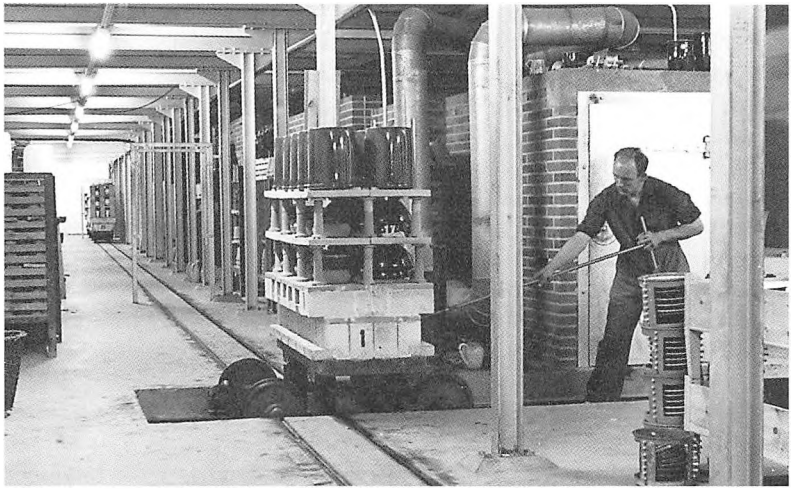

Tunnelovnen.

andre funktionærer havde en høj løn og enkelte blev lønnet med fri bolig, varme og el.

På keramikfabrikken har det været almindelig kutyme at lave lidt keramik til sig selv udover det, man skulle producere til fabrikken. Stort set alle informanter, både arbejderne selv samt driftslederne fortæller om de usagte aftaler, der muliggjorde den uformelle keramikproduktion. Nogle var selvfølgelig bedre end andre til at skabe produkterne, der i blandt Jonna Brandstrup. Hun var en af dem, andre kom til, når de skulle have lavet f.eks. en sangskjuler eller et navneskilt. Der er i tidens løb blevet lavet meget forskelligt af den slags. I mange interviewsituationer i private hjem, fremviste informanterne en sølvbryllups- eller fødselsdagsplatte, de har fået som gave af en kollega i anledning af en mærkedag, eller de har fortalt om ting, de selv har fået lavet til samme type lejlighed. Marianne Olsen accepterede da også stiltiende fuskeriet i sin tid som driftsleder: *Jeg vidste da godt, de lavede noget sort arbejde ind imellem, men det gjorde ikke noget, så længe de passede det, de skulle.*

Fabrikken påregnede en vis svindprocent. Først og fremmest på grund af ødelagt keramik. Keramikken kunne gå i stykker på flere måder, enten på grund af mislykket brænding eller ved at et bræt fyldt med keramik blev tabt. Svindet skyldtes også, at medarbejderne ind imellem regulerede deres løn ved at tage lidt keramik med hjem uden betaling. Anne Jensen fortæller i forlængelse af lønningernes lave niveau: *de (medarbejderne) havde det, som de selv ville have det, de havde det egentlig meget godt, og så røg der vel også lidt varer ned der. Så de ligesom regulerede det lidt selv.* På et tidspunkt blev der ansat en person til at holde opsyn, men det gik hurtigt i sig selv.

Faste arbejdsfunktioner, fleksibilitet og stabilitet

Arbejdet på Knabstrup var meget forskelligartet, og den oplæring de enkelte arbejdsfunktioner krævede var med til at mindske flexibiliteten på arbejdspladsen, men sikrede også en stabilitet, da de ansatte ofte blev ved de arbejdsfunktioner, de var oplært i, gennem mange år. Set fra ledelsens synspunkt var det vigtigere, at de enkelte led i produktionen fungerede bedst muligt, end at arbejderne havde et afvekslende arbejde. Christian Hansen, f. 1911, arbejdede de første 9 år med at

tømme og fylde ovnene. Herefter blev han udvalgt til at være i lerkælderen, hvor han var i 20 år. I det kolde og fugtige klima blev han hårdt plaget af gigt, og bad derfor om at blive forflyttet til andet arbejde. Han mente, at han havde "aftjent sin værnepligt" i lerkælderen. I de sidste 7 år fik Christian Hansen arbejde på lageret, hvor han satte den færdige keramik på hylder.

Sonja Petersen fik aldrig en fast plads, og det nød hun. Hun fik på den måde indblik i hele virksomheden og havde samtidig en skiftende hverdag. Hun havde en løsere tilknytning til arbejdspladsen, idet hun blev fyret, når der ikke var mere at lave og ansat igen, når der var brug for hende.

Det var afdelingslederen, der satte folk i arbejde hver morgen, hvis man ikke var i gang med en serie, og han kom i løbet af dagen for at se efter, hvordan det gik. Han flyttede rundt på folk, hvis der var sygdom, så produktionen kunne fortsætte. På en af afdelingerne blev der sprøjtet med celluloselak på bl.a. ampler, planteskåle og urner. *Det var et hæsligt arbejde, som man kunne risikere at ryge op i, lige fra det ene øjeblik til det andet. Og det var rengøring i terpentin, det var ganske forfærdeligt. Så kunne man risikere at ryge derop, hvis der var en sygemelding deroppe,* fortæller Ulla Petersen. Det var også på den ovennævnte afdeling, man kunne blive sat på "straffearbejde." Jonna Brandstrup fortæller, at hun var lidt for fræk over for ledelsen, hvorefter hun blev sat på "straffearbejde" med at hulle platter: *Vi var jo ikke alle sammen til at bide skeer med, vel, vi sagde jo fra.*

Det generelle indtryk var, at Knabstrup var en fri arbejdsplads, hvor ingen blandede sig, hvis man passede sit arbejde. Der var dog tale om en slags indbyrdes kontrol. Udførte man ikke sit arbejde ordentligt, skulle de efterfølgende kvinder i produktionsleddet nok brokke sig, for så havde de for meget at lave.

Dem der arbejdede på Knabstrup boede stort set alle indenfor en radius af 10 kilometer fra fabrikken, og langt de fleste boede indenfor 5 kilometer dvs. enten i boligerne på fabrikkens område eller i Knabstrup og Mørkøv by. Få kom fra Jyderup, Svinninge eller Regstrup og næsten ingen havde bopæl længere væk. Det gør sig gældende både for funktionærer og arbejdere i hele perioden fra 1945 til 1988 om end der i de sidste to tiår, 1970'erne og 1980'erne, var større mobilitet bl.a. blandt funktionærerne. Det blev nemlig efterhånden normalt at have bil, og virksomhederne på landet søgte oftere specialiseret arbejdskraft i takt med det generelt stigende uddannelsesniveau.

En del af arbejderne boede i fabrikkens boliger lige ved siden af produktionen. Hverdagslivet for denne gruppe af arbejdere var præget af en tæt sammenvævning af domicil, det sted man bor og domæne, det geografiske område, hvor personen føler sig hjemme.[9] Arbejdet var placeret tæt op ad boligen og de daglige indkøb kunne klares i Knabstrup by, et par kilometer fra fabrikken eller ved de ugentlige besøg af enten fiske-, brød-, mælke- eller ølmanden, der kom op til selve fabrikken. Forskellige livsformer krydsede hinandens domæner i kraft af det geografiske tætte område, såfremt man boede i fabrikkens tilhørende boliger. Dette medførte dog ikke noget socialt samvær mellem funktionærer og arbejdere efter arbejdstid. De sociale og kulturelle forskelle blev opretholdt, trods det at man boede ganske tæt op ad hinanden. Det synes at gælde for

stort set hele perioden fra 1945 og til omstruktureringerne i 1980, hvor mange af funktionærerne flyttede og medarbejderskaren formindskedes væsentligt. Indtil da indskrænkede de enkelte livsformers domæne sig til at gælde et meget lille område. Arbejderne færdedes omkring de to længer og funktionærerne færdedes omkring kontorbygningerne og funktionærboligerne. Desuden var der stor forskel på boligerne, idet der i alle funktionærboliger var indlagt vand, toilet og bad, hvilket først kom langt senere i arbejderboligerne. Skulle en arbejder i bad, måtte han bruge fabrikkens badefaciliteter. I de senere år legede arbejder- og funktionærbørn sammen, og de legede, trods forbud, på fabrikkens område og meget ofte i lergraven. Det var et spændende sted med et rigt dyreliv. Derudover gik børnene i den samme skole nemlig Krøjerup skole, der lå et par kilometer fra fabrikken.

Familien Schou ejede ud over boligerne på fabrikken ca. 20 boliger i Knabstrup by, der ligeledes blev udlejet til fabrikkens medarbejdere. Disse huse blev efterhånden solgt til dem, der havde lejet husene. Desuden ejede familien Schou jord i Knabstrup, der i 1960'erne blev udstykket og solgt til enkelte af medarbejderne, som byggede huse på grundene. Grundene blev solgt ganske billigt af frk. Schou, men der var restriktioner på, hvem der måtte købe. Elektrikeren som dengang boede i det lange hus, fik afslag fra Frida Schou med den begrundelse, at håndværkere skulle bo på området, så længe man arbejdede deroppe. Desuden kunne han ikke få lov at købe grunden med den intention først at bygge hus, når han nærmede sig pensionsalderen. Det var Frida Schous holdning, at der ikke skulle spekuleres i jordkøb.

I Knabstrup by gentog mønstret sig, idet fabrikken udlejede til både funktionærer og arbejdere på de to veje, Stoltenborgvej og Holbækvej. På Holbækvej boede flest funktionærer og på Stoltenborgvej flest arbejdere, men vejene lå med mindre end hundrede meter imellem. Da Frida Schou senere udstykkede den resterende jord, solgte hun både til en funktionær og en arbejder. Tilsyneladende anså hun det ikke for vigtigt, at de forskellige livsformer havde et særskilt domæne, der var deres. Domænerne var sammenblandede livsformerne imellem, og måske nok derfor har domicilet været desto mere vigtigt, i særdeleshed på fabrikkens område. Af folk der i sin tid flyttede ind i fabrikkens tilknyttede boliger i Knabstrup by, er det karakteristisk, at de alle stadig bor der, medmindre de er døde eller har været nødsaget til at flytte på grund af alderdom.

I de gode år med over 300 ansatte kunne fabrikken ikke huse alle sine medarbejdere. Der rekrutteredes som nævnt lokalt og til de få funktionærer var der altid en bolig. Kendetegnende for langt de fleste af de interviewede, der ikke boede i fabrikkens boliger, er den følelsesmæssige tilknytning til lokalområdet. Mange af arbejderne har aldrig boet i andre kommuner, og da Knabstrup lukkede blev flertallet boende i deres daværende bolig. Ingen af de ufaglærte syntes at ville flytte for at opnå mulighed for nyt arbejde. Kun de uddannede viste tendens til at flytte efter nyt arbejde. Kun få af informanterne er flyttet væk fra egnen. Ca. 80 % af de interviewede tidligere medarbejdere bor stadig i samme bolig, som da de ophørte med at arbejde på fabrikken, og af de der er flyttet bor alle stadig på Sjælland dvs. 4 i Holbæk, en i Roskilde og en i København. Betegnende er det ligeledes, at

15 af interviewpersonerne bor på hovedfærdselsåren til Knabstrups fabrik.

Livsformer mødes

Knabstrup var en kompleks organisation med sociale og kulturelle forskelle blandt medarbejderne, og det analytiske syn på Knabstrup som fungerende virksomhed bør derfor ligeledes fremstå nuanceret. I det følgende præsenteres en række "portrætter" af Knabstrupmedarbejdere, som hver især kan tjene som eksempler på forskellige livsformer.

Kvindelig direktør - kvindelig patriark?

Frida Schou er født i 1891 og blev en af de meget få kvindelige direktører i Danmark, da hun tiltrådte i 1928. Da Frida Schou begyndte var der ringe respekt omkring hendes rolle som leder. Hun synes at have kæmpet for at opnå en selvstændig status, men hendes eftermæle er til gengæld fyldt med rosende ord. Om forskellen mellem mandlige og kvindelige ledere sagde hun selv: *Ja, det er måske blandt andet den, at kvinder gennemgående har mere sans for de små tings betydning for helheden: har en medfødt intuitiv fornemmelse af, hvor der "brænder", og derfor hurtigere kan gribe ind i tide.*[10] Hun arbejdede meget og var vældig engageret i virksomheden på enhver måde. Hun fik således Knabstrup igennem de hårde økonomiske år ved konstant at udvikle og forny produktionen. Hun mente ikke at have noget ansvar overfor sine medarbejdere udover næstekærlighed: *Jeg mener ærlig talt ikke, jeg har ansvar over for de mennesker, jeg beskæftiger. Menneskene må opføre sig sådan, at de til enhver tid kan være sig selv bekendt - og gør de ikke det, kan en "leder" absolut ikke lave om på det.* Frida Schou tilhørte Indre Mission, og dette har givet indvirket på hendes syn på medarbejderne og omvendt. Mange af de ansatte husker hende som en meget omsorgsfuld person, så længe det ikke omhandlede lønnen. Enkelte af interviewpersonerne så Frida Schou som værende ligeglad med sine medarbejdere, hun kendte dem ikke, og hun gjorde kun noget for funktionærerne.

Hun karakteriseredes som værende gammeldags, bestemt, men også på sin egen måde omsorgsfuld. Hun holdt hånden over enkelte medarbejdere, specielt de der boede i fabrikkens boliger på området. Omvendt skulle beboerne hjælpe til ved Frida Schous årligt tilbagevendende Kirkens Korshær basar på fabrikkens areal. Dette gjaldt både for funktionærerne og arbejderne, men kun dem der boede på fabrikkens område. Den keramiske ingeniør Mogens Hansen udtalte omkring basarerne: *Frida Schou forstod at engagere folk, så de kom med ideer til basaren.* Men der var heller ingen tvivl om, hvorvidt man ville deltage: *Det sagde man bare ja til, der var ikke så megen diskussion dengang.*

På mange måder kan Frida Schou betegnes som en kvindelig patriarkalsk leder. Hun tog ansvaret for helheden og arbejdede ikke alene for at opnå profit eller overskud til sig selv. Set over den lange årrække hun var direktør for fabrikken, har der givetvis været forandringer, men det er karakteristik at netop efter hendes afgang som direktør ændredes omgangsformerne og kendskabet til familie og slægt var ikke længere af samme betydning.

Funktionær – en karriereorienteret livsform

Funktionærerne havde andre arbejdstider, andre omgangsformer (man var De's) og andre arbejdsvilkår end arbejderne. F.eks. mødte man først kl. 8 på laboratoriet. Nogle af funktionærerne havde ikke faste arbejdstider, bl.a. Mogens Høyrup, der var sekretær for Frida Schou. Han startede ved fire - halvfem tiden om morgenen på teglværket, hvor han talte med teglværksfunktionærerne. Derefter tog han på kontoret og skrev breve samt havde en snak med repræsentanterne. Så kunne han evt. sove et par timer, hvorefter han var tilbage på kontoret igen. Også om aftenen stod han til rådighed for Frida Schou.

En anden vigtig funktionær var Mogens Hansen, der var hovedansvarlig for den keramiske udvikling i mange år, hvorefter han blev produktionschef og medejer. Han er født i Ringe 1932, opvokset i København og Holbæk og udlært som pottemager på Holbæk Lervarefabrik. Derefter rejste han til Tyskland, hvor han fik en uddannelse som keramisk ingeniør. Efter endt uddannelse vendte han tilbage til Holbæk og kom til Knabstrup i 1956. I det første par år tog han hver morgen "folkevognsbussen" til fabrikken sammen med andre, der boede i Holbæk, men da han blev gift med Hanne fik de en funktionærlejlighed på Holbækvej i "det høje hus". Der boede de indtil 1964, hvor de købte en grund af Frida Schou på Skovvænget i Knabstrup. Her byggede de det hus de stadig bor i. De har to sønner født i henholdsvis 1964 og 1969. Mogens Hansen var ansvarlig for leret og glasurernes kvalitet. Dette indbefattede mange forsøg i laboratoriet og et intenst samarbejde med kunstneren og formgiveren Johannes Hansen. Desuden skulle han være med til at udvikle ideer til nye produkter og i forlængelse heraf rejste han ofte med Frida Schou på forretningsrejse rundt i Europa. I 1970 blev han medejer af fabrikken og i 1978 stoppede han på Knabstrup, hvorefter han kom til virksomheden NKT som produktionschef. Nogle år senere vendte han tilbage til arbejdet med leret, idet han fik en stilling på den Kongelige Porcelænsfabrik i København. I 1994 blev han som 62-årig pensioneret. I sin tid på Knabstrup var han yderst engageret i sit arbejde og familiens livsform bar præg af hans karriere. Han kan dog ikke karakteriseres som værende rent karriereorienteret, idet han under en økonomisk krise for teglværket købte fabrikken sammen med to andre funktionærer.[11] Mogens Hansen synes at have mere end blot et karriereorienteret engagement i virksomheden, og han må karakteriseres som en blanding af både den karriereorienterede og den selverhvervende livsform. Før han blev medejer, stod han stadigvæk til rådighed dag og nat, hvilket han dengang ikke havde noget imod. Det var interessant og spændende arbejde, og han følte sig ansvarlig for virksomheden. *Bagefter kan jeg godt se, det har været lidt anstrengende, fordi det var altså på alle tider af døgnet, at der var problemer. Så blev man kaldt op om aftenen, fordi der var en ovn, der ikke fungerede og så måtte man derop igen for at se, hvad der var i vejen.* Mogens Hansen kommenterer spørgsmålet om, hvorvidt han var mere engageret end arbejderne: *Det er klart, jeg var det, meget mere. Også før vi selv havde økonomisk interesse i det. Som arbejdsleder var jeg mere engageret i foretagendet, det er helt sikkert.* Mogens Hansens kone kommenterer videre: *Det*

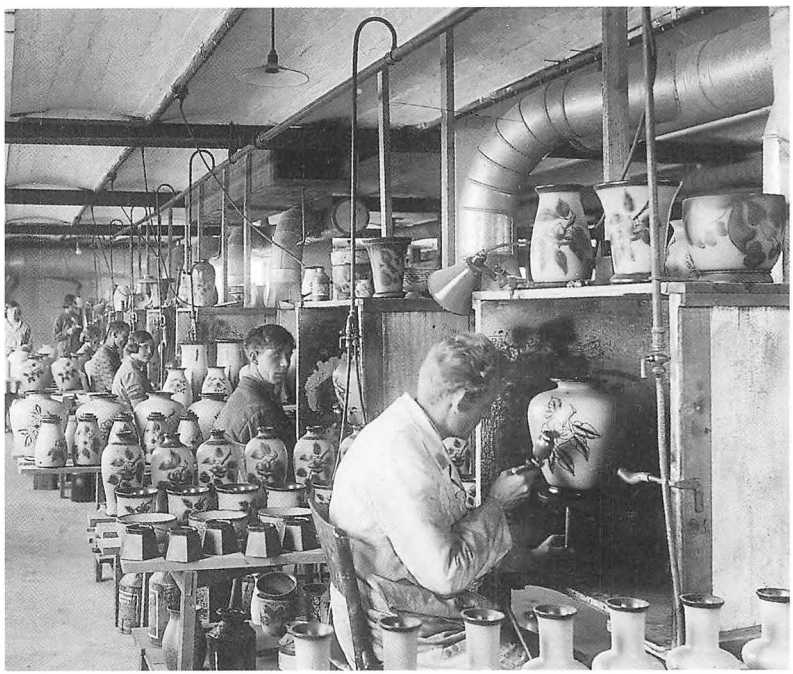

Sprøjtemaling af lakdekoration 1940'erne. Fra højre: Holm, leder af malerstuen, Axel Sigvald Nielsen, Laura Larsen, Maler Thomsen, Johanne Marcussen, ubekendt, Pouline Jensen.

er jo klart, fordi du var jo en af dem, der byggede det op, du følte dig mere ansvarlig. Mogens Hansen: *Ja, det gjorde jeg, altså teknisk.*[12] Hanne Hansen gik de første 14 år hjemme og passede sønnerne, hvorefter hun kom tilbage til sit gamle job som lægesekretær, dog kun halvdags. Hun tog meget del i Mogens Hansens arbejdsliv. Havde han forretningsbesøg oppe på fabrikken, ringede han hjem til hende for at høre, om hun ikke lige kunne stille an til frokost. Det gjorde hun gerne, da det gav hende indblik i livet på fabrikken. Derudover delte hun sin mands bekymringer over produktionen eller økonomien. Hun fortæller: *Det gjorde jo det [at have en engageret ægtemand], når man kunne mærke ens mand er meget optaget af sit arbejde, og måske har nogle bekymringer, så forplanter det sig til en selv, også fordi dengang var jeg jo hjemmegående og hele vores liv afhang af, om det nu gik godt. Det gjorde det da for det meste. Men der var jo også meget med at være deroppe både lørdag og søndag. Så kørte vi med og kørte måske en lille tur bagefter. Men så sad vi jo tit i lang tid og ventede i bilen. Mogens traf måske Frk. Schou, og hun tænkte ikke altid på, vi sad der, og så snakkede I og vi blev tit utålmodige. Så måtte vi ud og gå en lille tur på fabrikkens grund.*

Familien købte på et tidspunkt et sommerhus i håbet om at få mere uforstyrret tid sammen. Det var en periode, hvor familien så meget lidt til Mogens Hansen, idet han udover sit arbejde læste til merkonom om aftenen. Foruden sommerhuskøb arrangerede familen en ugentlig familiedag for at sikre sig tid sammen. *Jeg kan huske i en mere eller mindre stresset periode, da var de ikke ret store, (sønnerne) da måtte vi lave en lille familieklub, hvor vi satte nogle timer af om ugen, da skulle vi være der og skiftes til at vælge et emne, leg, spil, eller fortælle. Det var vi nødt til,* beretter Mogens Hansen.

Ved nogle få af konferencerne Mogens Hansen deltog i,

var ægtefællerne inviteret med. Det fik Hanne Hansen til at indse, hvordan livet med en meget engageret mand var. De andre kvinder havde det jo på samme måde: *Jamen jeg blev også engageret. Jeg kunne godt acceptere det, jeg vidste jo at sådan er det. Når ens mand har sådan et job, affinder man sig med det. Ah, måske var jeg lidt træt af det indimellem. Men så var der også mange glæder ved det. Vi havde den fornøjelse, at vi en gang om året med Hjort Hansen var til konference et eller andet sted i landet, og da var vi koner med, og så traf vi andre mennesker fra lignende virksomheder. Damerne var på tur for sig, og så talte man med de andre, og så kunne vi jo finde ud af, at de havde præcis de samme problemer. Det er jo altid godt at tale med andre, der har de samme problemer som en selv. Man blev klar over, at sådan er livet bare i den branche.*

Mogens Hansens liv *var* Knabstrup i en lang årrække, og en stor del af vennerne bestod af de andre funktionærer fra Knabstrup. Når de sås udenfor arbejdstiden, kunne det ikke undgås at de talte om arbejdet; hvad der skete med produktionen, medarbejderne, eller at de drøftede tekniske overvejelser. Det var meget almindeligt, at snakken drejede sig om Knabstrup, også i fritiden med vennerne.

Brænder - en lønarbejders livsform

Langt de fleste medarbejdere i produktionen opfattede deres arbejde som et middel til at opnå en levestandard og et fritidsliv, der ikke havde noget med Knabstrup at gøre. Det gjaldt især medarbejdere, der ikke boede på fabrikkens område.

Svend Petersen er født i 1919 og arbejdede på Knabstrup Keramikfabrik fra 1946 til 1982. I begyndelsen gik han til hånde og lavede diverse ting på fabrikken. Efter 7 år fik han en fast funktion som brænder ved tunnelovnen og der blev han de efterfølgende 29 år. I 1948 blev han gift og parret købte hus på Hovedgaden i Mørkøv, hvor han stadig bor med sin kone. De fik to piger Sonja i 1950 og Birgit i 1956, og hans kone har altid været hjemmegående. Hun synes, der var rigeligt at se til med to piger og et stort hus.

Svend Petersen er ufaglært. Han havde hørt om Knabstrup Keramikfabrik igennem en ven, der arbejdede der. Svend Petersen søgte derfor også arbejde og fik det. Det var tilfældigt arbejdet lige blev på Knabstrup og han synes ikke det var noget særligt at arbejde på Knabstrup: *Nej det synes jeg ikke. Jeg kom derop, fordi jeg kendte en, der arbejdede der. Dengang jeg begyndte, var der jo arbejde at få alle vegne, senere blev det jo nok sværere.* Han husker, at han fik 125 kroner om ugen for 48 timers arbejde, og det var ifølge Svend en god løn. Han erindrer stadig meget fra sin tid på Knabstrup og det var et arbejde, han nød: *Ja, der var ingen steder, der var lige så godt som mit.* Som brænder stod man alene nede i kælderen og sørgede for, at vognene blev fyldt med keramik og brændt. Hver time skulle en ny vogn ind i ovnen og arbejdet var yderst rutinepræget. Nattevagten betød, at han stod helt alene på fabrikken, men det gjorde ikke Svend noget. Han var utroligt glad for den store frihed og den megen fritid, jobbet som brænder gav. Han arbejdede 7 dage ad gangen og havde derfor 7 dages fri. Den arbejdsmæssige frihed brugte han på familien og hjemmet, især arbejdede han meget på huset og i haven. Da han gik på pension, savnede han ikke arbejdet. *Det var såmænd meget*

rart at holde op, nu gør det jo nok noget, at jeg har været på skift i så mange år, så nød man mere at komme til at leve et normalt liv igen. Transporten til arbejdet foregik først på cykel, senere på knallert og i bil.

Siden kom der 3 børnebørn, der alle bor i omegnen. Det var derfor naturligt, at Svend Petersens kone passede dem som små. Især datteren Sonjas pige, som er født i 1970. Sonja kom med pigen om morgenen i en lille sovepose, inden hun selv tog på arbejde på Knabstrup Keramikfabrik.

Svend Petersen har i sin tid på Knabstrup haft en udpræget lønarbejderlivsform. Han har prioriteret sit hjemmeliv og sin fritid højere end sit arbejde. Arbejdet var blot middel til at nå målet, nemlig fritiden, som han havde rigeligt af med de skæve arbejdstider. Svend Petersen syntes, at det var hårdt at stå ved ovnen 12 timer ad gangen, men det var bedre end at dele vagterne op i tre. Det havde brænderne prøvet, men det resulterede i for lidt regulær fritid derhjemme. Der kom for mange brud i hverdagen, hvis man skulle på arbejde på tre tidspunkter og "kun" 8 timer ad gangen. Det var et ensomt job at stå i kælderen, men det sociale samvær betød ikke alverden og han spiste sin frokost alene nede ved tunnelovnen. Udover den ven, der i sin tid fik ham op på fabrikken, så han ingen af de andre kolleger privat.

Kunstner - en livsform på tværs?

Gennem årene har mange forskellige kunstnere og designere været tilknyttet Knabstrup, og flere af dem havde en særlig opfattelse af deres rolle på Knabstrup. Det var ikke blot et spørgsmål om arbejde/fritid, men snarere en "mission", hvor det gjaldt om at finde en balancegang mellem kunst og kommerciel nytteproduktion.

Johannes Hansen, f. 1903, var uddannet på Kunstakademiet og var nok den kunstner der fik størst betydning, idet han arbejdede for Knabstrup i 25 år – fra 1953.

Johannes Hansen opsøgte selv Knabstrup, da nogle af hans venner havde opfordret ham til at få masseproduceret nogle keramiske arbejder, som de mente, andre også kunne have glæde af. Det blev af praktiske grunde ikke lige disse genstande, der blev sat i produktion, men samarbejdet var indledt. *Det giver en meget stor tilfredsstillelse at vide at de ting, som man laver så godt, som man nu formår det, at de kommer ud til mange mennesker.*[13]

For Johannes Hansen var det ikke et spørgsmål om at gå på akkord med kunsten som sådan. *Det er klart, at jeg må bøje mig for de krav, som produktionen stiller, men det er ikke noget nyt for en kunstner at være bundet. Kunstneren er jo altid bundet af materialets natur. Det skal også siges, at fabrikken er meget interesseret i at finde nye veje. Vi eksperimenterer en hel del.* I 1960'erne blev produktionen af haveskulpturer som en knælende pige, et gedekid, en tudse, katte, duer m.v. meget populære og på mange måder fik Johannes Hansen frie hænder - "Knabstrup var en legeplads for voksne."

Jeg synes, at dette at formgive ting til det daglige brug er en uhyre spændende opgave. Når man taler om, at kunsten skal ud til hele befolkningen, så må man altså også huske på den formgivning, som kan ligge i de daglige brugsgenstande.

En af de figurer der fik allerstørst udbredelse var pingvinen Pondus. I 1967 bestilte Landmandsbanken (senere Den Danske Bank) en figur, der kunne anvendes som sparebøsse og i løbet af meget kort tid var den en kolossal succes.

Figuren bliver i øvrigt stadig produceret af en lokal keramikfabrik i Jyderup.

Mange af kunstnerne, der var tilknyttet Knabstrup, kom indbyrdes sammen privat og kunstnerne og funktionærer sås også privat. Kunstnerne havde også et godt forhold til arbejderne, som var meget hjælpsomme, når der skulle sættes en ny produktion i gang og konflikter mellem disse grupper var der ikke tale om. På mange måder kom kunstnerne dermed til at udgøre en "livsform på tværs."

Det generelle billede af lønarbejdernes relation til arbejdet og kollegerne

Langt de fleste arbejdere på Knabstrup bevægede sig som allerede nævnt indenfor rammerne af en lønarbejderlivsform med en markant adskillelse mellem fritid og arbejde. Det sociale samvær, man havde med sine kolleger på arbejdspladsen, fortsatte ikke efter arbejdstid. Knabstrup havde ry for at være en god arbejdsplads, tonen var god mellem arbejderne på fabrikken, men når man fik fri, skulle man hjem. Adskillelsen mellem arbejde og fritid synes at have gjort sig gældende for hele perioden 1945-89. Helga Marcussen, der er en af de ældste interviewede, og som arbejdede på Knabstrup fra 1939 til 1964, havde en arbejdsdag fra 7 til 17, og når hun fik fri, var der et utal af gøremål. Der var ikke tid til socialt samvær ud over, hvad der kunne lade sig gøre inden for arbejdstiden. Helga nævner frokosten, som hun spiste hjemme i en af arbejderboligerne sammen med nogle piger fra arbejdet. Helga Marcussen fortæller: *Nu havde jeg nogle veninder, jeg tog med hjem og spiste frokost sammen. Vi havde jo kun en halv times frokost og da skulle vi jo spise, og lave kaffe og være deroppe igen. Den ene lavede kaffe, den anden riggede til og sådan.* Men efter endt arbejdsdag var det kun familien man så og det synes ikke at ændre sig op i tiden. Ulla Petersen, der arbejdede på Knabstrup fra 1968 til 1986, fortæller om arbejdspladsen og venskaber: *Jeg synes, jeg havde nok med at komme hjem til min familie og det jeg skulle, og alle de madpakker, der skulle smøres igen til næste dag. Det kan da godt være, der er nogen, der har fået nære venner, men jeg har aldrig hørt om det. Jeg syntes, at når man var kommet ud af døren, så var jeg ikke på arbejdet mere, så var det det herhjemme. Det var bare om at komme hjem til hus og børn, og det hele, så man kunne blive klar til næste dag.* Sonja Petersen, der var ansat fra 1982 og til virksomhedens lukning så heller ingen efter arbejdstid. *Det har jeg aldrig brugt. Man fik nok, når man arbejder sammen, så følger man jo med i, hvad der sker. Så får man uddebatteret, hvad der er sket derhjemme.* Generelt var der ikke store private sammenkomster efter arbejdstid, ligesom kun få af interviewpersonerne har fået mange nære venner på grund af arbejdspladsen. Enkelte har naturligvis knyttet sig mere til hinanden, især som pensionister, men der synes ikke at være mange, der ses den dag i dag til fødselsdag eller lignende. Man snakker, hvis man ses. Dette billede gentager sig hos mændene, det var ikke kun kvinderne, der havde travlt med at komme hjem. Der har tilsyneladende hersket en social omgang, når man var på arbejde og en anden derhjemme.

Faglige konflikter

På keramikfabrikken var størsteparten af medarbejderne i produktionen. Kun driftsfunktionærer, der kontrollerede

produktionsprocessen, havde en faglig uddannelse. Ingen af interviewpersonerne erindrer langvarige og dybe faglige konflikter udover en enkelt episode sidst i 1940'erne. Det var i den periode, hvor rationaliseringen for alvor prægede den danske industri. Dette gjaldt også for Knabstrup, hvor der var blevet ansat en mand fra København til at kontrollere arbejdernes effektivitet. Han var ildeset, når han gik rundt og tog tid på arbejderne med sit stopur. Han blev kaldt "den sorte," og en dag da det blev for meget for nogle af arbejderne tog de korporligt fat i ham og smed ham ned ad trappen fra 1. sal. Den handling fik ledelsen til at indse det nytteløse i at forsøge produktivitetsforøgelse ad den vej. Det er en hændelse, alle ansatte fra den tid refererer til, når de bliver spurgt om konflikter på arbejdspladsen. Dette indikerer i sig selv en vis form for overordnet overensstemmelse omkring arbejdsforholdene, såfremt det er den eneste alvorlige konflikt de igennem deres tid på Knabstrup kan henvise til. Meddelere fra den tid har nemlig alle været der igennem mere end 20 år. Lønforhandlingerne tog fagforeningsformanden og en driftsfunktionær sig af. Selvom der indimellem var brok over lønningernes generelt lave niveau, var der så vidt vides ikke nogen egentlig strejke eller lockout på Knabstrup. Dette kunne skyldes afhængigheden af arbejdspladsen igennem boligen, men eftersom der arbejdede langt flere på fabrikken, end der var huse til kan det udledes, at der generelt må have hersket en vis faglig konsensus.

Uoverensstemmelserne mellem funktionærer og arbejdere blev i tiden efter Frida Schou mere synlige. De interviewede, der var på Knabstrup fra slutningen af 1960'erne, fortæller om adskillige stridigheder om lønniveau og akkordsatser. Der var episoder, hvor uenigheden om lønnen direkte førte til opsigelser. Det gælder blandt andet Henning Petersen. Fagforeningen blandede sig i diskussionen, hvilket afstedkom, at driftsfunktionæren blev stejl. Han sagde nej til lønforhøjelsen og resultatet var, at Henning Petersen sagde op. Desuden kan Else Larsen, der fungerede som tillidskvinde i de sidste år, referere til forskellige uoverensstemmelser mellem hende og driftslederen Marianne Olsen. De var ikke altid enige, når der skulle forhandles, men nåede via snak og forhandling som regel frem til enighed. Kulturen på virksomheden synes efterhånden at have være blevet mere bred, forstået således at der var plads til at diskutere og man gjorde det. Der var ikke kæft, trit og retning som i starten. Dette illustrerer Mogens Hansen ved at sige *I starten var tonen hård og kontant, man gav ordrer, og det havde arbejderne bare at følge, ellers var det ud, medmindre man boede i arbejderboligerne.* Miljøet og tonen ændrede sig i takt med den generelle udvikling i virksomhedskulturen. Ifølge Mogens Hansen var driftslederne i de senere år på efteruddannelseskurser og lærte bl.a. om ledelse, og Mogens Hansen forsøgte selv at få medarbejderne til at føle medansvar igennem samarbejdsudvalgsmøder og lignende.

Opvækst på Knabstrup

Hvad betyder den slægtsmæssige kontinuitet for produktionen og for identitetsdannelsen?

På Knabstrup findes der mange eksempler på, at familie og slægt arbejdede i samme virksomhed i hvert fald i perioden før 1950. Men i takt med den stadig større mobilitet i

samfundet som helhed, var der også flere, der brød ud af Knabstrup-livet og fandt anden beskæftigelse end deres forældre.

Fire af interviewpersonerne er vokset op på Knabstrup og er børn af arbejdere på fabrikken. De repræsenterer perioden fra 1918 til 1968. Agnete Mortensen er født 1918 og har boet både i det "lange hus" og det "korte lange hus", som de to arbejder-husrækker blev kaldt. Hendes bror Erling er født i 1928, og de erindrer begge mange oplevelser fra barndommen. Lejlighederne havde to meget små rum, og de blev varmet op via brændeovn. Den stod i køkkenet, hvor der var murede vægge og stengulv. Elektricitet fik de i 1937. Der var ca. 90 børn dengang, og de gik, som de andre børn, i skole i Krøjerup. Transporten foregik til fods og tog en time, hvis man gik hen over markerne. Børnene rendte meget ofte oppe på fabrikkens grund og legede. Der blev ikke lavet nogle arrangementer for børn i deres tid. De husker kun den årlige begivenhed, hvor alle arbejdernes børn fik lov til at samle nedfaldsæbler i Frida Schous have. Forældrene havde ikke råd til legetøj, så det gjaldt om at bruge sin egen

Knabstrup på bordet hos Marie og Johannes Svendsen, Mørkøv 1950'erne. Marie var ansat på Knabstrup ca. 1964-1970 hvor hun arbejdede ved pottemaskinen og glaserede. Johannes var ansat på Knabstrup ca. 1956-1969 hvor han var i lerkælderen, skar mursten, og arbejdede i pottemageriet og ved tunnelovnen.

fantasi. Erling Hansen fortæller: *Altså, skulle du have et stykke legetøj, så måtte du sgu selv lave det. Det har jeg prøvet mange gange. Jeg lavede landbrugsvogne med stang på. Så lavede jeg heste, ja jeg lavede det hele, ikke. Hjulet, det skar man ud af en granstamme, der var ikke noget der hed legetøj, det lavede man selv.* Anne Jensen (født 1945) erindrer, at der altid var nogle at lege med. Dengang var der ca. 20 børn. De legede tit ved ovnene og i lergraven. Der blev bl.a. leget "dåseskjul" og "rødt, hvidt og blåt". Desuden legede man i teglværkets troljer, de små flade vogne til sporet. De kørte i dem på sporet ned ad bakke mod Knabstrup og det var både forvalterens og arbejdernes børn, der legede sammen. Mogens Hansens søn Thomas, der er født i 1969, fortæller ligeledes om de mange lege på teglværkets grund, når han i weekenden sammen med sin fader kom op på værket. Her legede sønnen med

troljevognene sammen med alle de andre børn. Anne Jensen satte stor pris på det spændende dyreliv, der var i lergraven. Man kunne bl.a. finde stålorme, snoge, tudser, sneglehuse i alle regnbuens farver, fasaner og harer. Det var vandpumperne, der hele tiden kørte, som sørgede for at holde lergraven nogenlunde tør med kun enkelte vandhuller. Anne Jensens fader, elektrikeren på fabrikken, var yderst dyreinteresseret, og hun husker, han ofte stod op kl. 3 om morgenen for trave en tur ud til lergraven og følge dyrelivet i den tidlige morgenstund. Det hændte, at han tog hende med og fortalte om dyrene.

Som Agnete og Erling erindrer Anne kun få traditioner iværksat af fabrikken f.eks. juletræsfesten, hvor der blev uddelt godteposer til børnene. Desuden deltog hun, da Frida Schou inviterede alle børnene i biografen for at se Jacques Cousteaus undervandsfilm. Det var en gang sidst i 1950'erne, efter der var blevet afholdt basar i Kirkens Korshær. En af kvinderne fra arbejderboligerne syntes, at børnene skulle have glæde af kvindernes frivillige indsats, så hun spurgte Frida Schou, om det ikke var en god ide at invitere børnene i biografen. Det blev aldrig til mere end en engangsbegivenhed, og måske derfor står den så stærkt i erindringen for mange. Udover juletræsfesten var der enkelte Sct. Hans fester, hvor børnene fik en flødebolle, men generelt var der ikke mange faste og festlige traditioner for børnene på Knabstrup. Helga Marcussen nævner da også, at datteren tilbragte megen tid alene, da både Helga og manden arbejdede: *Hun gik jo meget for sig selv. Jeg begyndte at arbejde, da hun var 5-6 år.* Det samme var tilfældet med Janias søn. De første 7 år gik hun hjemme og passede ham, hvorefter hun blev malerdame igen.

Familie og slægt på Knabstrup

Det var ikke ualmindeligt, at flere personer indenfor samme familie arbejdede på Knabstrup. I fabrikkens første årtier var det almindeligt, at familier var beskæftiget på Knabstrup i op til tre generationer. Det synes hovedsageligt at have været folk der boede på fabrikkens jord, enten fordi de blev gift ind i Knabstrup, eller fordi en eller begge forældre arbejdede på fabrikken. Constance Nielsen, der var gift med teglmesteren Jens Nielsen, blev selv malerdame. Det samme mønster gjaldt Helga Marcussen. Hun blev i 1932 gift med Axel Marcussen, der var vokset op i arbejderboligerne, (begge forældre arbejdede på fabrikken) og som selv arbejdede på keramikfabrikken. Helga kom til at arbejde som malerdame, efter at hun havde gået hjemme ved datteren fra 1932 til 1939. Hun arbejdede på fabrikken i over 25 år, indtil hun måtte holde op på grund af sygdom. Manden fortsatte sit arbejde, der bl.a. indbefattede tillidsmandshvervet. De blev derfor boende i lejligheden helt frem til 1978, hvor Axel døde og Helga fik en ældrebolig i Regstrup.

Jania Spielski er et andet eksempel. Hendes forældre arbejde på fabrikken og boede i arbejderboligerne og selv blev hun gift med en fra arbejderboligerne, Emil Spielski. Begge kom de til at arbejde på keramikfabrikken igennem mange år. Jania som malerdame og Emil som inddrejer. De boede ligeledes i en lejlighed på fabrikken, indtil de købte en grund af Frida Schou i Knabstrup stationsby, hvor de byggede hus.

Der er dog ikke tale om et entydigt billede af en kontinu-

Glasurbrænding af Thestellet Birthe 4.12.1942

itet i familieengagementet i virksomheden. Alex Holst f. 1930 og Erling Hansen f. 1928 er vokset op i arbejderboligerne, og de har ganske kort selv arbejdet der. Men ingen af dem fandt det attraktivt nok og gik andre veje erhvervsmæssigt. Alex blev selvstændig murer i Jyderup og Erling kom til at arbejde for DSB igennem 40 år. De arbejdede begge på teglværket, men syntes det var for hårdt og dårligt betalt arbejde. Erling: *Det havde jeg sat mig for. Det her vil du ikke tilbage til, det var for hårdt. At være teglværksarbejder er et knokkelarbejde uden lige. De var faktisk nedslidte alle sammen.*

Formidlingen af arbejdet videre til slægten/familien foregik ofte mellem mand og kone og nåede i perioden efter ca. 1960 sjældent ud i flere slægtled udover enkelte eksempler som Kristian Larsen og hans tre sønner, der alle var på fabrikken igennem en lang årrække eller Svend Petersens datter Sonja. Hun søgte selv derop, men kendte til stedet igennem faderen, der på daværende tidspunkt allerede havde arbejdet der i 24 år.

Brugen af Knabstrup keramik

Selvom det ikke har været hovedemnet for undersøgelsen har det flere gange vist sig, at keramikken i sig selv var en identitetsskabende faktor.

Der var i forbindelse med fabrikken udsalg af 2. og 3. sorteringsvarer, som medarbejderne kunne købe billigt. Medarbejderne købte varerne for et symbolsk beløb og ud fra informanternes udsagn har det interne salg været yderst populært. De fleste skulle lige i løbet af en dag se, om der var nogle 2. eller 3. sorteringsvarer, der var værd at købe. Det betød, at stort set ingen af medarbejderne købte 1. sorteringsvarer, men at de i tidens løb alligevel erhvervede sig en del keramik fra Knabstrup. Keramikken havde ikke samme værdi for medarbejderne, som i den almene danske befolkning. Mange af arbejderne gav keramikken væk, ligeså snart de havde købt den. Når familiemedlemmer kom på besøg, gik de rundt og forsynede sig med keramik, for den ansatte kunne jo købe noget nyt på arbejdet næste dag. Holdningen til keramikken blev derfor præget af denne "køb billigt og giv væk" adfærd. De fleste ansatte fandt keramikken hverdagsagtig og oplevede den ikke som noget særligt. Manglede man noget, købte man det for få penge og uden besvær. *Vi har jo det samme alle sammen,* fortæller Marianne Olsen. Salget af den finere keramik fik en storhedstid, da stentøjsstellene *Knabstrup* og *Nøddebo* kom på markedet. Mange samlede på stellene og isenkræmmere rundt om i Danmark kendte alle Knabstrup keramik. I forlængelse af den brede interesse blandt kunderne samt den initiativrige nye ledelse efter Frida Schou blev en af de gamle lejligheder på fabrikkens område i 1970'erne restaureret og

indrettet som butik med salg af 2. og 3. sorteringsvarer til besøgende. Særligt i 1970'erne var der mange foreninger og andre grupper, der besøgte fabrikken for at følge produktionsprocessen. Der blev lavet både guidede ture samt ture, hvor folk selv gik rundt. Efterspørgsel på keramikken blev derved afhjulpet med salget fra den lille butik, der blev en stor succes.

Hvem samler?

I dag er Knabstrup Keramik meget populært som samlerobjekt. Men der er ikke nogle af de tidligere medarbejdere, der er deciderede samlere, selvom de alle har en del Knabstrup Keramik stående rundt om i huset. De informanter, der i dag samler på Knabstrup, er personer, der er vokset op på Knabstrup, og måske selv har arbejdet der nogle få år, men ikke blev der og i stedet søgte andre veje erhvervsmæssigt. Alligevel holder de fast ved Knabstrup identiteten i kraft af at samle på keramikken. Erling og Tove Mortensen forklarer, hvorfor det er Knabstrup keramik, de samler på og ikke noget andet: *Vi er jo fra Knabstrup og har arbejdet der, så er det da meget naturligt, vi samler på det, synes jeg. Det ville da se dumt ud, hvis vi samler på Kähler fra Næstved. Det synes jeg da, så derfor. Vi er Knabstrupper. Vi har nogle enorme minder fra den gamle arbejdsplads og fabrikken. Vi har jo fulgt med, lige fra vi blev født af.* Anne Jensen, der ligeledes er opvokset på Knabstrup, har skabe fulde med Knabstrup Keramik fra 1950' erne og senere. Det har også for hende betydning, at hun selv har boet der, har kendt kunstnerne og har set produktionsprocessen. Hun samler og køber stadig, hvis hun ser noget, hun ikke har. *Ja det er vel sådan noget... Man er ligesom født med det, og har levet med det hele sit liv, og så er det endnu mere spændende fordi den [fabrikken] ikke eksisterer mere. Så får det ligesom en lidt anden værdi og man passer på, det ikke går i stykker.* Samme holdning indtager Alex og Ruth Holst. De har lidt Bellman, og en del fra Pernilleserien pryder køkkenet, på trods af at Ruth egentlig ikke bryder sig ret meget om Pernilledesignet. Ifølge hendes smag, er det "nymodens", men det står der, fordi Alexs forældre kommer fra Knabstrup. De køber stadig keramik, men kun Knabstrup: *Jeg kunne ikke drømme om at købe noget andet keramik end fra Knabstrup.* Hvis de en sjælden gang går på loppemarked, ser de efter ting fra Knabstrup. For alle tre familier har Knabstrup stor betydning som identitetsskabende faktor. Ved hjælp af keramikken fastholdes deres historie, og de bringer den gerne videre til børnene. Alex og Ruth Holst køber kun Bellman, fordi deres børn er interesseret i at arve netop det. Børnebørnene har allerede delt tingene imellem sig, da de også synes det er interessant, at deres farfar har arbejdet der og moderen er vokset op på Knabstrup.

Sammenligner man med de tidligere medarbejdere, der var ansat i mange år, har de alle noget keramik derfra, men Knabstrup-genstandes betydning er en anden for dem. De har igennem årene smidt meget af det ud og de tager ikke på loppemarkeder for at finde Knabstrupting. Derimod har Svend Petersen givet meget af det væk til loppemarkeder, og selvom Rita Nellelund går på loppemarked, og samler på tykke glas, samler hun ikke på Knabstrup. Hun bemærker, at det er en Knabstrupting, når hun ser det ved at sige til sin mand *det er en af vores,* men hun kunne ikke finde på at bruge penge på det. Det er for

Brochure for køkkenserien Pernille.

meget allemandseje og hverdagsagtigt.

Af de informanter som har arbejdet på Knabstrup, er det ligeledes betegnende, at de kun har keramik fra den tid, de selv arbejdede der. Jo længere tid på fabrikken, jo større variation i udvalget. Gitte og Sonja, der var på Knabstrup den sidste tid, har derfor kun ting fra Bjørn Wiinblad, og de kunne ikke drømme om at købe ældre Knabstrupkeramik. Keramikken bliver identitetsskabende, såfremt man selv har været en del af fremstillingsprocessen.

Knabstrup og andre keramikvirksomheder i området

Udover Knabstrup Keramikfabrik har der i området været 3 andre keramikfabrikker. Dertil kommer enkelte værksteder, hvor kun en pottemager, eller måske to, har arbejdet. Ud af de tre fabrikker lukkede den ene meget hurtigt igen. Den opstod midt i 1940'erne i Mørkøv og der var tale om en lille fabrik, der blev bygget og ejet af nogle personer, der havde arbejdet på Knabstrup keramikfabrik. Alex Holst husker fabrikken, hvor han arbejdede lige efter sin tid på Knabstrup. Det var ifølge Alex Holst nogle af de dygtige og unge på Knabstrup, der oprettede fabrikken. Selv rejste han med, fordi han kun var arbejdsdreng på Knabstrup og ikke vidste, om han kunne fortsætte, når han blev 18 år. Produktionen i Mørkøv varede dog kun nogle få år og

de fleste fik atter job på Knabstrup. Alex selv gik i lære som murer.

I midten af 1940'erne oprettedes Mørkøv Keramik, senere kaldet Stogo Stentøj, i Mørkøv. Den blev startet af Peter Hansen, der var udlært på Knabstrup som brænder og drejer. I 1950'erne overtog sønnen Egon Hansen virksomheden. I modsætning til den anden fabrik i Mørkøv gik produktionen og salget fint for Stogo, og den fortsatte helt op til midt i 1980'erne, hvor den lukkede. Betegnende for virksomheden var, at flere af dens medarbejdere enten havde været på Knabstrup, eller omvendt kom til Knabstrup, når der ikke var mere arbejde til dem på Stogo. Jonna Brandstrup er et eksempel på førstnævnte. Hun valgte selv at søge til Stogo, da hun ikke længere fik nok udfordringer på Knabstrup som malerdame. Det blev alt for rutinepræget for hende at lave de samme ting hver eneste dag. Hun søgte derfor om at komme til at sidde i pudseriet på Knabstrup, men da de ikke mente at kunne undvære hende på malerstuen, sagde hun op og rejste til Stogo. Det var en mindre virksomhed, og der fik hun lov at lave meget forskelligt. Da hun senere gik hjemme et års tid i forbindelse med barsel, var det alligevel ikke Stogo, men derimod Knabstrup hun vendte tilbage til. Hun blev headhuntet til at overtage inddrejningen efter en medarbejders død.

Folmer Jørgensen har ligeledes været begge steder. Han startede på Knabstrup midt i 1940'erne, men var der kun få år. De ældre medarbejdere bestemte for meget, ifølge Folmer Jørgensen. Derfor rejste han til Stogo efter at have været lidt rundt i Danmark. Han fremstillede gipsforme, hvilket var medvirkende til, han 30 år senere i slutningen af 1970'erne atter kom på Knabstrup. Det var absolut et erhverv ikke alle kunne varetage, og da Stogo måtte fyre ham, gik han ikke ledig længe, før Knabstrup kontaktede ham. Han blev på virksomheden til den lukkede og gik så på efterløn. Rita Nellelund har ligeledes været begge steder. Først 6 år på Stogo, men da der ikke var mere arbejde der, og efter 1 år på Beauvais i Svinninge, hentede fagforeningsformanden Rita til Knabstrup. Det var i 1957 og Rita blev derefter på Knabstrup i 30 år, indtil hun gik på pension.

Aksini Keramikfabrik lå i Regstrup. Den blev præcis som de to andre sat i værk af en person, der oprindeligt havde haft sin gang på Knabstrup, nemlig Axel Sigvald Nielsen. Han havde igennem 1930-40'erne og begyndelsen af 1950'erne været den toneangivende formgiver og autodidakte kunstner på Knabstrup, men han rejste derfra i 1954. Årsagerne dertil synes at være flere, men i et interview fra 1986 er hans egen begrundelse det store arbejdspres på Knabstrup, der fik ham til at starte selv. Andre af de interviewede siger i dag, at det skyldes uoverensstemmelse med ledelsen. Han var udlært som håndværksmaler og kendt for at være utroligt dygtig og vellidt. Han havde allerede en hjemmeproduktion i gang, da han arbejdede på Knabstrup. Der findes stadig talrige eksempler på den uofficielle Aksiniproduktion af specielt alskens dyr og vaser fra før, han blev selvstændig. Aksini blev en driftig virksomhed og populær i området var den også. Som tilfældet var med Stogo har flere af interviewpersonerne arbejdet for Aksini i nogle år, før de kom på Knabstrup. Det gør sig bl.a. gældende for de to yngste interviewpersoner, Gitte Møller-Hansen, der nåede at være tre år på Aksini og Sonja Petersen, der var

der i 13 år. De kom til at arbejde på Knabstrup, fordi Aksini afskedigede sine medarbejdere i 1980 på grund af de miljømæssige krav til udluftning og deslige.

Det er karakteristisk, at de nærliggende keramikfabrikker alle var startet af personer, der havde arbejdet på Knabstrup, indtil de prøvede kræfter med egen produktion. I hvor høj grad det udelukkende skyldes utilfredshed med Knabstrup som arbejdsplads eller der ligeledes har været et incitament til at blive selvstændig, kan der kun gisnes om, men "udbryderne" var ifølge de andre interviewpersoner dygtige personer, der besad håndværksmæssige evner. Der synes da også at have foregået en konkurrence mellem de forskellige keramikvirksomheder. Kristian Larsen var en meget dygtig modulør og god til at lave gipsforme. Han havde arbejdet på Knabstrup i mange år, og flere af hans sønner var ligeledes ansat. Men han måtte ikke ryge pibe i arbejdstiden. Da Mørkøv Keramik startede fik Kristian Larsen tilbudt ansættelse der, men på Knabstrup kunne man ikke undvære en så dygtig mand. Man sendte bud efter ham med den besked, at hvis ikke han kom tilbage, blev hans sønner fyret. Kristian Larsen så sig derfor nødsaget til at arbejde på Knabstrup igen.

For de andre interviewede, der har arbejdet på de små keramikvirksomheder, er det kendetegnende, at de alle var forbeholdne overfor Knabstrup og tanken om, at den skulle være deres arbejdsplads, huede dem ikke. Der må have verseret visse rygter om Knabstrup som den store virksomhed og Sonja Petersen illustrerer det således: *Dengang vi var på Aksini, var Knabstrup simpelt hen arvefjenden. Knabstrup, der skulle man i hvert fald aldrig op. De satans gamle kællinger, der var deroppe, ikke. Det var noget frygteligt noget. Der kunne man virkelig ikke være oppe, der har altid været sådan lidt. De var jo konkurrenter, ikke. Men når man så var arbejdsledig, så tager man, hvad der byder sig, der var ikke så meget andet at få, vel.* Det var i 1980, men Rita Nellelund fortæller nøjagtig det samme, da hun blev kontaktet af fagforeningen i 1957. *Du kan tro, jeg ville ikke på teglværket. Ja, man hørte jo, der var sådan og sådan at være der og det var ikke lige mig.* Lige så dårlige rygterne havde været, lige så glade var både Sonja og Rita for at arbejde for Knabstrup.

Afvikling og lukning i 1988, kunne det have gået anderledes?

Det er ikke enkelt at redegøre for årsagerne til Knabstrups lukning: mange forskellige faktorer spiller ind, bl.a. konkurrence fra udlandet, ny ledelse, nye miljøregler, indførelsen af nye materialer og metoder, bl.a. indenfor byggeriet, husholdningsartikler og service. Oliekrisen i 1970'erne var med til at fordyre produktionsomkostningerne. Dertil kom, at der skete en udvikling inden for byggeriet, hvor man i højere grad brugte elementbyggeri. Dette var med til at nedlægge de fleste teglværker i Danmark.

Hvad angår keramikproduktionen var udviklingen imod Knabstrup. Lønniveauet i Danmark var for højt i forhold til, hvor billigt keramik kunne produceres f.eks. i Portugal. Grossisten Anker Iversen købte i 1980'erne Knabstrups oprindelige produkter, for herefter at flytte produktionen af enkelte dele bl.a. nogle thekander og krydderikrukker til Portugal, hvor der var betydeligt lavere lønninger. Gitte og Sonja fortæller: *Det, der også var vemodigt var, at det blev solgt til Anker Iversen, som flyttede det hele til Portugal, hvor arbejds-*

kraften var billigere. Sonja: *De sagde, det ikke kunne svare sig, men vi havde jo en meget fin sortering. Der måtte intet være ved varen, vel. Men når man så ser det fra Portugal, så var det simpelt hen så dårligt. Så tænker man, kunne vi ikke have leveret det samme?*

En anden årsag til at flytte produktionen var også de skærpede miljø- og sikkerhedskrav. Det var nemmere at gennemføre en produktion f.eks. i Portugal, hvor miljø- og sikkerhedsreglerne ikke var så strenge som i Danmark.

Udgifter til miljøforanstaltninger ved glaseringen, for dårlig styring af virksomheden og for mange "høvdinge" er nogle af de problemer, medarbejderne nævner, når de skal pege på årsager til lukningen af virksomheden. Af andre og måske væsentligere årsager kan nævnes at der skete en modeændring, så alle skulle have stentøj. Den modeændring imødekom Knabstrup dog ved at omlægge produktionen. Men det var ikke muligt at omlægge produktionen til de endnu finere og mindre tunge produkter som glas og porcelæn. En anden årsag kan også være konkurrencen fra plasticindustrien, hvor bl.a. det lidt grovere lertøj kunne erstattes med produkter i plastic. Her prøvede Knabstrup dog at følge med udviklingen, idet de i 1960'erne startede en produktionen af plasticurtepotter. Knabstrup var ikke alene om at blive offer for disse modestrømninger. De to lokale virksomheder Stogo og Aksini lukkede inden for samme årti.

I 1977 overtog Bjørn Wiinblad virksomheden og ændrede navnet til Knabstrup Keramiske Fabrik A/S. Dengang troede de ansatte, at han ville videreføre Knabstrups oprindelige produkter sammen med Wiinblads eget design. Men det viste sig, at han hovedsagelig var interesseret i at producere sine egne produkter. En af medarbejderne betegner dette som "det dummeste han kunne have gjort", idet Knabstrups produktionsapparat var for stor til Wiinblads lille produktion. I 1983 blev den elektriske tunnelovn lukket, idet produktionen ikke kunne fylde ovnen. Man begyndte herefter at brænde i gasovne.

At Bjørn Wiinblads produkter blev fremstillet på Knabstrup var positivt, mener Marianne Olsen, og overtagelsen var medvirkende årsag til at Knabstrup ikke lukkede før 1988. *Det var ikke så slemt, som nogen forestiller sig, fordi man kunne se, hvor det bar hen. For det første solgte vi ikke noget, vi kunne ikke konkurrere med nogen, så var det lige meget, hvor dygtige vi var og lige meget, hvor gode vi var. Det var lige som, det lukkede sig selv. Sådan opfatter jeg det.*

Fyret!

I de sidste år inden virksomhedens lukning blev der skåret ned på antallet af medarbejdere flere gange. Flere gange op mod jul blev næsten hele arbejdsstyrken fyret, indtil der igen kom ordrer. Når man så kom tilbage efter et par måneder, var det ikke alle, der var blevet genansat. Medarbejderne vidste godt, at det var rigtig galt med virksomheden, men man vidste ikke, hvem der blev fyret - om det var en selv, eller hvornår de ville "dreje nøglen om." I 1987 blev arbejdsstyrken igen reduceret fra nu 20 ansatte til 8. Else Larsen fortæller: *Det var ikke godt. Det var der faktisk ingen af os, der havde vidst. Hverken dem der blev fyret eller os der fik lov at blive. Det var jo sådan en plads, man regnede med, den fortsatte jo evigt ikke, men det gjorde det jo altså ikke.*

Flere af de fyrede følte sig kasserede, - følte at det var nedværdigende. De blev ulykkelige, følte sig isolerede og var rastløse, når de ikke skulle på arbejde mere. Flere af de interviewede fortæller, at selv om de vidste, hvad der ville ske, så kom reaktionen, da de blev fyret. *Jeg græd, det gjorde jeg simpelthen. Altså ikke før den sidste dag, jeg gik ned ad trappen der, da syntes jeg altså det var kedeligt. Jeg var ked af det, at jeg skulle holde op,* beretter Else Larsen.

Mogens Høyrup fortæller, at afskedigelsen betød, at hans verden faldt i grus. Han fandt ingen mening med livet mere, og havde aldrig forestillet sig, at han skulle forlade virksomheden, med mindre nogen bar ham ud. *Hele mit lille liv det var bygget op omkring Knabstrup, min kone og mine børn, mine venner og mine bekendte, min dagligdag, alt var bygget op omkring Knabstrup, jeg kunne slet ikke fatte, der var noget andet.*

Det var imidlertid ikke alle, der følte det som et nederlag at blive fyret. Marianne Olsen siger, at det var dejligt at gå lidt arbejdsløs, det havde hun aldrig prøvet. Samtidig savnede hun dog "at bruge hjernen". For andre ansatte var det i høj grad et spørgsmål om at komme videre. Jonna tog ret hurtigt efter en uddannelse og er i dag beskæftiget inden for dette område. *Så vælger du jo selv, om du vil gå i hundene, bare tag den tid der går og ikke udvikle dig eller du vil udvikle dig og komme videre.*

Hvor blev de af?

Der var tale om en gradvis lukning af Knabstrup, og der kan derfor ikke tegnes et enkelt billede af, hvad skete erhvervsmæssigt med de ansatte efter Knabstrups ophør som fabrik.

Inden lukningen af Knabstrup i 1988 var der mange, der selv holdt op, eller blev fyret. Ud af 20 interviewpersoner fik 11 andet arbejde, heraf 3 inden for produktion af ler eller porcelæn, mens 9 blev arbejdsløse, gik på efterløn eller blev pensionerede.

Der var flere, der gerne ville have været i arbejde, men når de prøvede, var det ofte nedslående. En 47-årig medarbejder oplevede, at arbejdspladserne ikke ville ansætte folk over 40 år. Herefter fik hun understøttelse i 1½ år, kom på jobtilbud på et plejehjem i 7 måneder, og gik så på efterløn.

Det var et ønske fra flere, at de fortsat gerne ville arbejde med keramik. Ud over de tre, der fik arbejde ved keramisk produktion, var der flere der i deres fritid og gennem jobtilbud gjorde brug af de færdigheder, de havde fået på Knabstrup. En af de ansatte uddannede sig som formningslærer. Hun fik senere arbejde som pædagog, men skulle hun vælge i dag, ville hun foretrække keramisk produktion frem for at arbejde med børn.

Ønsker for området efter lukningen

Da Knabstrup lukkede i 1988 skete der ret hurtigt et forfald af bygningerne. Store dele af teglværket var allerede nedrevet, mens enkelte bygninger stod som ruiner. Ringovnen faldt sammen og skorstenen blev sprængt væk. I dag er kun bygninger fra lervarefabrikken, den tidligere flisefabrik og de fleste af beboelsesejendommene bevaret.

De fleste interviewpersoner bryder sig ikke om at se området, som det ser ud i dag. Det er trist at se Knabstrup ende sådan og sørgeligt, når de tænker på hvilken arbejdsplads, der var for 30 år siden. Else Larsen syntes, at det var mærkeligt at gå igennem lokalerne, hvor man havde arbejdet, og flere af medarbejderne håbede

i begyndelsen på, at virksomheden kunne åbnes igen.

Anne Jensen går en gang imellem tur med hunden i området. Hun synes, at det er synd at ringovnen blev revet ned, men man prøvede at frede den. Der var kampestensmure i ringovnen, og den kunne have været brugt som udstillingsrum. Da "Projekt Udvej" for arbejdsløse og "Kulturfabrikken" med kunstudstillinger senere havde til huse i lervarefabrikkens bygninger, var der flere af de tidligere medarbejdere på besøg, og de syntes det var hyggeligt, at bygningerne var i brug.

Mogens Høyrup var ligeledes på besøg, da "Kulturfabrikken" åbnede, men han var ikke glad for det: der var for mange minder og Else Larsen beretter: *Jeg ved i hvert fald, at der var mange, der var kede af det. Når jeg møder de ældre idag, de snakker stadigvæk om Knabstrup Teglværk og keramikken. Kan du huske dengang, vi gjorde sådan og sådan. Og det glemmer de aldrig. De glemmer aldrig den arbejdsplads alle de her ældre.*

Fabrikssamfund og livsform

Synet på Knabstrup som arbejdsplads er ikke entydigt. Der er mange facetter i historien om arbejdspladsen var god eller ej. *Det var et godt sted at være. Man havde det godt. Vi blev hørt og behandlet ordentligt, der var ikke noget stress og jag. Selvfølgelig skulle vi nå noget, men der var også tid til at gå og pjatte,* fortæller Gitte Møller-Hansen.

Men Knabstrup var ifølge langt de fleste en god arbejdsplads – en arbejdsplads, der medførte, at der også blev en egentlig fritid. En af årsagerne var nok at det var en virksomhed der producerede brugskunst, og at man havde muligheden for at følge produktionsprocessen til det færdige produkt. De enkelte medarbejdere kunne føle, at de indvirkede i den samlede proces, fra ide til færdig produkt. *Det er fascinerende og spændende arbejde. Utrolig dejligt arbejde,* beskriver Jonna Brandstrup.

Sammenlignet med andet industriarbejde var det ikke i så høj grad rutinepræget. Selv om man sad fast ved samme arbejdsfunktion, skete der en udvikling i arbejdet i form af nye serier. Marianne Olsen fortæller: *Jeg har virkelig været glad for det. Jamen, jeg har været så glad for det, det var bare mig. Jeg synes det var sjovt og det var spændende. Der har da også været gange, hvor man tænker åh, men det var jo noget nyt hver dag.*

Spørgsmålet om Knabstrup overvejende var et fabrikssamfund gennem hele perioden fra grundlæggelsen i 1856 og til lukningen i 1988 kan ikke besvares entydigt. Der synes at være tale om en glidende udvikling op igennem dette århundrede fra patriarkalsk fabrikssamfund til at blive en moderne og professionel industri. Mange faktorer har indvirket på udviklingen deriblandt den generelle modernisering og rationalisering i industrien med ønsket om økonomisk vækst. Frida Schou, der afløste sin fader H. H. Schou på direktørposten i 1928 og bestred stillingen i 40 år har muligvis trukket i den modsatte retning med sine patriarkalske traditioner. Det 20. århundredes udvikling har uden tvivl påvirket virksomhedskulturen, men der synes at have hersket en særlig "ånd", hvor livslang tryghed avler livslang loyalitet mod ledelsen, så længe Frida Schou var direktør. Vigtigt er det at pointere, der har været et skel mellem medarbejdere der boede på området og i egen bolig. Svend Petersen, der arbejdede på Knabstrup fra 1946, boede i eget hus i Mørkøv og han har

aldrig deltaget i fx basar-arrangementet som frivillig. Desuden har han kun besøgt stedet som gæst en enkelt gang i den tid, basaren var der. Det har jo været arbejdspladsen herude. *Jeg synes da godt man kan fornemme at hvis man siger man har været på Knabstrup, nå har du været på Knabstrup. Der er sådan lidt over det, der er mange der kender det,* fortæller Gitte Møller-Hansen.

Man kan konkludere, at der i den sene fase ikke var tale om et fabrikssamfund i snæver fysisk og mental forstand, men ser man på Knabstrup i fugleperspektiv og over en længere årrække kan det alligevel konstateres, at Knabstrup helt op mod 1980 havde en særlig betydning som lokalsamfund: for så vidt et næsten klassisk fabrikssamfund om end, der var tale om større geografisk radius, hvor Knabstrup Stationsby og oplandet hørte med. Samtidig var Knabstrup især i de sidste år for nogle af medarbejderne blot et middel til at nå målet (fritiden), mens fabrikken for andre var "selve livet." Det gjaldt personer, der havde en karriereorienteret livsform, men det gjaldt også i høj grad personer, der havde et slægtsmæssigt tilhørsforhold til fabrikken og som havde boet på stedet gennem mange år. Det har derfor været en fordel at anskue Knabstrup både som et fabrikssamfund og som en arena for forskellige livsformer, især når man har set udviklingen over en længere årrække.

Noter

[1] Ina Løndahl: Erik Reiff. Skår fra en pottemagers liv. Holbæk, 1995.

[2] Begitning er dypning eller sprøjtning af lervarer med flydende evt. farvet ler

[3] Holbæk Museum har valgt Knabstrup som forskningsfelt af flere årsager. For det første står Knabstrup i kontrast til de andre projekter ved henh. Kalundborg og Stenstrup museer, idet Knabstrup begyndte at blive økonomisk trængt i samme periode som Carmen og Lundbeck oplevede deres storhedstid. For det andet dækker Knabstrups produktion over et meget længere tidsperspektiv end de øvrige. Set ud fra en museal synsvinkel var det endvidere af betydning, at museet har en stor samling af genstande fra Knabstrup, som har en høj prioritet undersøgelses- og formidlingsmæssigt. I 1998 gik museet på nettet med en hjemmeside om Knabstrups historie udarbejdet i samarbejde med Jernløse Lokalhistoriske Arkiv. Link via www.holbmus.dk. Endvidere vil Knabstrups store industrielle bygninger og resterne af dem tjene som eksempel på et kulturmiljø, der i en eller anden form bør bevares - måske kan det gælde som et mere principielt eksempel.

[4] Björn Hallerdt: Leva i Brukssamhälle, En studie över sociale relationer ved Surahammars bruk 1845-1920. Stockholm 1957. Der er siden foretaget flere andre studier i både Sverige og Norge.

[5] Se fx Lykke L. Pedersen, Niels Jul Nielsen og Ingeborg Cock Clausen (1993): Industriens Vugge. Brede - et fabrikssamfund ved Mølleåen 1800-1956. Niels Jul Nielsen (1994): Lifelong care and control. Paternalism in Nineteenth-century Factory Communities. Ethnologia Scandinavica. A Journal for Nordic Ethnology. Kjeld Dalsgaard Larsen (1983): Papirarbejdernes historie i Silkeborg 1884-1982. Silkeborg. Samme (1992): Indfaldsvinkler til arbejdslivets historie.

[6] Hovedmaterialet består af 28 dybdeinterviews optaget på spolebånd, hvilket ikke synes på nogen måde at have forårsaget problemer. Langt de fleste interviews er foretaget af stud.mag. Heidi Bøgelund Frederiksen og mag. art Sven E. Ottosen. At interviewene er foretaget af en kvinde og mand med hver sin alder har givet forskellige spørgsmål og forskellig respons. Lyd-Dias serien fra 1986 er 5 studerendes universitetsopgave, KU.

[7] Jf. Kim Furdal: På vej mod samtidshistorien - 15 lokalhistoriske årbøger anno 1997, Fortid og Nutid 1998,4.
Furdal påpeger, at det er "lidt trist at vi helst vil skrive om ophørte eller døende virksomheder". Han efterlyser spændende undersøgelse af de eksisterende virksomheders historie, om livet i direktionslokalerne og arbejdet i produktionshallerne.
Se også Niels Jul Nielsen: Tuborg. Arbejdsliv og dagligdag 1955-95.

[8] Indberetning til Arbejdstilsynet d. 9.11.1973

[9] Johannes Mølgaard: Byens sociale geografi. SBI 1983.

[10] Interview med Frida Schou, Flittige hænder nr. 5 29/1 1963.

[11] Som udgangspunkt ville en karriereorienteret livsform i Thomas Højrups analysemodel betragte virksomheder som et middel i karriereforløbet og kun finde det fordelagtigt at eje, hvis virksomheden er velfungerende. Spørgsmålet er hvor velfungerende Knabstrup var, da Mogens Hansen købte sin anpart. Teglværket havde lige mistet en million og selvom tabet ikke indgik i købet, syntes udviklingen for teglværket ikke kun lys, udviklingen kunne gå begge veje. Mogens Hansens incitament til at købe var både følelsesorienteret og økonomisk betinget. Han havde bundet sig identitetsmæssigt til Knabstrup, før han involverede sig økonomisk. Ved købet bandt Mogens Hansen sig økonomisk til virksomheden og mistede derved sin dispositionsfrihed, der ifølge livsformsanalysen synes essentiel for den karriereorienterede livsform.

[12] De samme incitamenter gjorde sig naturligvis også gældende for Hjort-Hansens og Mogens Høyrups vedkommende, ligesom adskillige medarbejdere på fabrik og kontor. Netop i den kritiske periode bakkede de op om virksomheden.

[13] Landmandsbanken Personaleblad okt. 1967.
se også "Skulptur Johannes Han-

sen", Udgivet af Lyngby-Taarbæk Kommune 1991.

Litteratur

Ahlefeldt-Laurvig, Jørgen: *Knabstrup Keramik.* Fra Holbæk Amt, Årbog for Historisk Samfund for Holbæk Amt. Holbæk 1981.

Blumensaadt, Peter m.fl. (red): *Erhverv der forsvinder - og hva' så?* Lokalarkiver i Vestsjælland 1997. Holbæk 1997.

Dalsgaard Larsen, Kjeld: *Papirarbejdernes historie i Silkeborg 1884-1992.* Silkeborg 1983.

Furdal, Kim: *På vej mod samtidshistorien - 15 lokalhistoriske årbøger anno 1997.* Fortid og Nutid 1998, 4.

Hallerdt, Björn: *Leva i Brukssamhälle. En studie över sociale relationer ved Surahammars bruk 1845-1920.* Stokholm 1957.

Hun fik røde knopper over det hele. BS Tidende maj 1986.

Haahr Carlsen, Dorthe: *To kvinder på Knabstrup, i Af lyst og af nød.* LAVA Lokalarkiver i Vestsjællands Amt 1998. Holbæk 1998.

Kirk, Johan: *Besøg på "Pondus" fødeklinikken: Knabstrup hvor årlig 500 tons ler bliver til keramik til hele verden.* ADVIS, Landmandsbankens Personaleblad nr 5 oktober 1967.

Lunn, F.: *Knabstrup i ældre og nyere tid. Et bidrag til gamle herregaardes historie.* Kjøbenhavn 1876.

Løndahl, Ina: *Erik Reiff. Skår fra en pottemagers liv.* Holbæk 1995.

Magnussen, Elsa: *Havekunst i det gamle teglværk.* Flittige Hænder nr. 5 januar 1963.

Mølgaard, Johannes: *Byens sociale geografi.* SBI 1983.

Nielsen, Niels Jul: *Lifelong care and control. Paternalism in Nineteenth-century Factory Communities.* Ethnologia Scandinavica. A Journal for Nordic Ethnology 1994.

Nielsen, Niels Jul: *Tuborg. Arbejdsliv og dagligdag 1955-95. 1997.*

Pedersen, Lykke L., Nielsen, Niels Jul og Clausen, Ingeborg Cock: *Industriens Vugge. Brede - et fabrikssamfund ved Mølleåen 1800-1956.* Nationalmuseet 1993.

Skulptur Johannes Hansen. Lyngby-Taarbæk Kommune 1991.

Øvrige kilder

Bjarke Jensen, Dann: *Knabstrup Keramik storhed og fald.* Holbæk Amts Venstreblad 5.8.1989.

Carlsen, Poul E.: *Du kan begynde i pottemageriet i morgen.* Holbæk Amts Venstreblad 18.2.1989.

Kirk, Johan: *Frida fra Knabstrup blev "teglværksmand".* Holbæk Amts Venstreblad 16.7.1981.

Knabstrup Keramik kan næppe fortsætte. Holbæk Amts Venstreblad 30.7.1988.

Kun en tredjedel af fabriks-personalet genansat pr. 1. marts. Holbæk Amts Venstreblad 26.2.1988.

Interviews

1998 med Jørgen Kähler, Frederiksberg.
1998 med Ellen Constance Nielsen og Jania Spielski, Knabstrup.
Den 9.12.1998 med Christian og Paula Hansen, Nørup.
Den 10.12.1998 med Ulla og Henning Petersen, Stigs Bjergby.
Den 10.12.1998 med Svend og Sonja Petersen, Mørkøv.
Den 26.2.1999 med Marianne Olsen, Regstrup.
Den 1.3.1999 med Bent Kristiansen, Holbæk.
Den 1.3.1999 med Marianne Olsen, m.f møde i Tornved Lokalhis. Arkiv.
Den 2.3.1999 med Jonna Brandstrup, Mørkøv.
Den 4.3.1999 med Rita og Egill Nellelund, Knabstrup
Den 8.3.1999 med Mogens Hansen, Knabstrup.
Den 8.3.1999 med Else Larsen, Regstrup.
Den 11.3.1999 med Alex og Ruth Holst, Jyderup.
Den 12.3.1999 med Tove og Erling Hansen samt Agnethe Mortensen, Holbæk.
Den 16.3.1999 med Mogens Hansen, Knabstrup.
Den 16.3.1999 med Anne Jesta Jensen, Knabstrup.
Den 15.4.1999 med Jørgen Holm Olsen, Holbæk.
Den 5.5.1999 med Ellen Nymark Kristensen, Holbæk.
Den 6.5.1999 med Mogens Højrup, Roskilde.
Den 10.5.1999 med Gitte Møller-Hansen, St. Bjergby og Sonja Petersen Svinninge.
Den 11.5.1999 med Tove og Folmer Jørgensen, Mørkøv.
Den 14.5.1999 med Helga Marcussen, Regstrup.

Projektet vedrørende Knabstrup Teglværk og Keramikfabrik er tilligе velvilligt støttet af Statens Museumsnævn.

Fra husmor til Carmenpige

En belysning af kvindelige industriarbejdere i Vestsjællands Amt

Af Hanne Fabricius

Carmen Curlers udviklede sig på 5 år fra at være en lille kælderproduktion til en international virksomhed med eksport af curlerapparater og beautyprodukter til hele verdenen. I perioden 1965 til 1970 steg antallet af medarbejdere fra 5 til over 2000. Det stigende behov for arbejdskraft gjorde at mange, især kvinder, blev suget ud på arbejdsmarkedet. Rekrutteringen skete fra hele Vestsjælland.

60´ernes nye kvinde

Før 2. Verdenskrig var det hovedsagelig unge, ugifte piger eller enker, der arbejdede i industrien. De unge piger holdt op med at arbejde, så snart de var blevet gift, eller det første barn var på vej. I 1960´erne begyndte mange husmødre imidlertid at arbejde ude. Manglen på arbejdskraft var stor, og staten opfordrede kraftigt de gifte kvinder til at tage arbejde uden for hjemmet. Samtidig var velfærdsstaten under opbygning. Det offentlige overtog stadig flere opgaver, som kvinderne tidligere havde haft i hjemmet. Der kom flere daginstitutioner, og social- og sundhedssektoren blev udbygget. Før 1960´erne var ægteskabet og det at være hjemmearbejdende husmor i højere grad et livslangt fænomen. Manden var familiens eneforsørger, og de fleste kvinder havde fuldtidsarbejde som husmor. Al madlavning blev tilberedt fra grunden, råvarer skulle forarbejdes og konserveres på en mere tidskrævende måde end i dag.

I 1960´erne skete der gradvis en ændring i samlivsmønstrene. I takt med at børnetallet faldt, og husarbejdet blev baseret på brug af tekniske hjælpemidler, blev det lettere for kvinden at tage arbejde uden for hjemmet. Atlas-køleskabet, vaskemaskinen og det elektriske komfur var i stigende grad ved at blive en fast del af husmoderens køkken. Det at være hjemmearbejdende husmor var ikke længere et livsperspektiv, men en kortvarig fase. Inden for det offentlige var deltidsarbejde udbredt, hvilket var med til at gøre jobbene attraktive.

Mens den offentlige sektor voksede kraftigt, forblev antallet af ufaglærte kvinder i industrien konstant. I modsætning til tiden før 2. Verdenskrig var det nu gifte husmødre og landbokvinder med børn, der blev fabriksarbejdere. Samtidig med de sociale ændringer steg forbruget med 38% i forhold til årtiet før. Nye produkter kom på markedet, fremstillet af nye materialer, og markedsført med nye reklamemetoder.

Den målgruppe virksomheden Carmen henvendte sig til, var kvinder, som dem der arbejder på fabrikken Carmen Curlers. Kvinder som måtte være effektive og prisbevidste for at få hjem, børn og nu også erhvervsarbejde til at fungere. Men også kvinder, som tilhørte den "nye type". Kvinder, som ønskede at tjene egne

Carmen Curlers var et produkt der ramte den moderne kvindes smag i 1960'erne og –70'erne. Virksomheden forstod at slå på at curlerne var en livsstil og reklamerne nøjedes derfor ikke med at informere om produktets egenskaber, men også om den type kvinde man blev når man brugte Carmen Curlers.

lommepenge og komme ud blandt andre mennesker. Som gerne ville – og nu fik mulighed for – at investere i lidt smart tøj og en ny frisure. Eller kvinder som ønskede at tjene til forbedringer i boligen og en højere levestandard.

Tidens reklamer

Carmens annoncer afspejler tendenserne i tiden. Tidligere lagde man i reklame-branchen hovedvægten på produkternes egenskaber. Men i løbet af 60´erne skiftede det til i stedet at være forbrugernes sanser og købelyst, man henvendte sig til. Reklamerne talte nu mere til det psykisk underbevidste og til synssansen end til fornuften. Som noget nyt i tiden blev reklamerne rettet mod specifikke målgrupper. De solgte en livsstil!

I dag kan det være svært at forstå, hvor uformelle og dermed provokerende Carmen Curlers reklametekster dengang var. Virksomhedens navn var skrevet med lille forbogstav og skrifttypen var uhøjtidelig, rund og let læselig. Ord og sætninger var korte og budskabet klart.

Indenfor reklamebranchen skete der en stærk udvikling i løbet af 60´erne og 70´erne. Fra at benytte tegninger i reklamerne gik man over til mere avanceret fototeknik og farvereproduktion. Det blev muligt at tage nærbilleder og bevidst at arbejde med forgrund og baggrund i reklamebillederne. Carmen Curlers valgte at satse stærkt på markedsføring gennem reklamemediet. I samtidens ugeblade adskilte virksomhedens reklamer sig fra andre ved at være førende i denne udvikling. Carmen Curlers reklamer var opbygget som en helhed af tekst og billede med hovedbudskabet i fotografiet. Som noget nyt var billederne

ofte beskåret, så de satte fokus på det, der var væsentligt for budskabet, nemlig det øverste af kvindens hoved og håret. Ofte benyttedes billedserier, som illustrerede kontrast mellem "før og efter" anvendelsen af curlerne.

Navn og logo

Navnet Carmen Curlers var klart og internationalt. *"Jeg valgte "Carmen" fra en grammofonplade – på forsiden var et billede af Carmen Jones med en rød rose i munden – og fordi Carmen var feminint og kunne udtales på alle europæiske sprog"*, fortæller virksomhedens grundlægger, Arne Bybjerg. Carmen Curlers´ logo var en langstilket rose. Symbolet blev en vigtig del af virksomhedens identitet og markedsføring. Den gik igen fra curlersæt til arbejdstøj, emballage og personale-gaver. Nyt i tiden var også den gennemførte måde, hvorpå Beauty-produkterne blev markedsført og arrangeret, med farverne sort og guld arrangeret på bordeaux velour og med tasker og perlekæder der matchede. Alt sammen tilhørte en drømmeverden, som enhver almindelig kvinde kunne blive en del af, hvis hun bare fik sat håret med Carmen Curlers.

Efterspørgselen på curlerne viste sig at være stor, ikke blot i Danmark, men også i udlandet. I 1964 påbegyndte virksomheden salgsfremstød i Sverige, Norge, Finland, England, Iran, og siden Venezuela og Tyskland. Markedet udviklede sig hurtigt til også at dække USA og resten af Europa.

Demonstrationer og reklame

I USA hentede virksomhedens grundlægger Arne Bybjerg viden om de nyeste metoder indenfor markedsføring og reklame. Branchen var inde i en rivende udvikling. I stedet for kun at anvende annoncer satsede man på en bred markedsføring med en kombination af annoncering, dør-til-dør salg, demonstration og almen PR omkring virksomheden. Den eksplosive vækst gav anledning til en del presseomtale, også indenfor erhvervslivet. Som privat person havde Arne

Her får den tyske sexbombe Barbara Valentin krøllet håret med Carmen Curlers. Barbara Valentin blev engageret til at gøre reklame for curlerne og var resultatet af en af Arne Bybjergs mange blik- og mediefængende markedsføringsidéer.

Bybjerg også pressens bevågenhed. Han var den initiativrige ungkarl, der var blevet velhavende på en god idé. Ligeledes havde han talent for at se forbrugernes behov. Arne Bybjerg gjorde, på sin side, også en del for at skabe opmærksomhed ved sin energi, alternative idéer og opførsel.

I begyndelsen foregik salget af Carmens curlerapparater fra kælderen under Arne Bybjergs radioforretning. Hurtigt engagerede Bybjerg provisionslønnede sælgere, som henvendte sig direkte til kunderne ved at gå fra dør til dør. I takt med den voksende succes gik man over til markedsfremstød gennem salgs-demonstrationer i stormagasiner. Ved mange af disse hårdemonstrationer og modeshows demonstrerede frisører, hvordan man kunne sætte håret med de nye curlers. Og curlerne blev hurtigt en efterspurgt vare blandt 1960´ernes kvinder, hvor hårmoden dikterede store lokker og touperet hår. Ved at købe eller leje curlersæt sparede de både tid og penge. Nu kunne de selv sætte håret i stedet for at skulle vandonduleres hos frisøren. Carmen havde ikke bare egen frisør, men også en kvindelig hårmodel. Hun var en kendt "sex-bombe" fra tysk TV, som blev engageret til forskellige fotoopvisninger og shows.

En anden salgsmetode Carmen benyttede var udlejning. Kunderne kunne starte med at leje curlersættene og nøjes med at købe, hvis de var tilfredse, og det var de fleste. Denne salgsmåde gav en hurtig omsætning og stigende efterspørgsel, men samtidig også tilbagevendende finansielle vanskeligheder for Carmen.

Konkurrence på markedet

På det amerikanske marked mødte Carmen alvorlig konkurrence. Ledelsen valgte derfor at sælge curlersættene på kommissionsbasis hos de amerikanske supermarkedskæder for at blive hurtigt introduceret og vinde markedsandele. Det lykkedes, men salget var meget sæsonpræget. Carmen Curlerssæt stod på mange kvinders ønskeseddel, og efterspørgselen var derfor størst ved juletid. Det gav Carmen problemer m.h.t. de store udeståender, som ikke kunne afregnes før hen ad foråret.

Som led i markedsføringen blev forretningsforbindelserne på Carmen behandlet på en avanceret måde. Der blev arrangeret shows og middage på spændende restauranter. En gruppe amerikanske gæster blev mødt af lurblæsende vikinger i lufthavnen. Og foran virksomheden blev den røde løber rullet ud, når der var besøg. Carmen Curlers havde egen gul og sort Rolls Royce med privatchauffør i livré, som blev brugt ved reklamefremstød og til afhentning af forretningsforbindelser. Efterhånden som firmaet voksede, fik Carmen også eget bus- og flyselskab.

Men bag den glimmer og glamour firmaet bevidst søgte at udstråle overfor omverdenen, lå der en kamp for til stadighed at udvikle produktionen, og en hverdag, der krævede mange menneskers arbejdsindsats.

De første år

Virksomheden startede i en kælder på Klosterparkvej 21 i Kalundborg. Carmen Curlers A/S blev grundlagt i august 1963 af Arne Bybjerg. Han kom oprindelig fra Snertinge mellem Holbæk og Kalundborg. Efter at have taget handelsuddannelse hos grosserer Poul Diness i landbrugsmaskiner og specielartikler engros blev han assistent på en plan-

tage i Malaysia. Men i 1958/59 vendte han tilbage til Danmark og startede en radioforretning i Skibbrogade, Kalundborg.

Branchen var inde i en rivende udvikling. Fjernsynet var på vej. I perioden 1959-61 åbnede Bybjerg yderligere 3 forretninger i henholdsvis Jyderup og siden Nykøbing Sj. Forretningerne blev en succes. Bybjerg fik ansat bestyrere i forretningerne. Selv ville han videre i forretningslivet, som han her fortæller:

"Jeg søgte efter mere mening med min arbejdstilværelse. Jeg drømte om at finde en artikel, jeg kunne udvikle med patent på, - fabrikere den og sælge den over hele verden! Det var det største mål man kunne tænke sig som forretningsmand - jeg ville erobre verden. Carmen Curlers blev denne vision."

Bestyreren af radioforretningen i Kalundborg fortæller:

"Bybjerg var en handlingens mand. Vi andre kunne ikke drømme om at tjene så meget. Men Bybjerg var på jagt efter noget nyt at sætte sine mange penge i. Han kom i kontakt med en damefrisør, der havde en idé.

Bybjerg gik i gang med at eksperimentere i baglokalerne, hvor der jo var folk som kunne lodde curlernes inder- og yderbeholdere sammen. Alt foregik over den stor gryde. Der sad vi alle sammen og loddede og tappede med hånden i gryden.

Det var imidlertid et problem, at curlerne sprang i luften efter et par dage. Hvis arbejdstilsynet havde set det, var det hele blevet lukket. Vi eksperimenterede. På et tidspunkt råbte Bybjerg: "NU kører den",- men et par dage efter eksploderede det, ligesom Napalm".

Efter at Bybjerg havde videreudviklet den oprindelige idé, fik han patent. Siden solgte han rettighederne til et tysk firma, men købte det tilbage igen, da tyskerne opgav at løse problemerne i forbindelse med fremstillingsprocessen. Bybjerg fortsatte eksperimenterne, men kæmpede fortsat med, at kun 10% af curlerne var tætte.

Ungkarlehuset

Den første fase af virksomheden Carmens historie omtales af medarbejderne som tiden i "Ungkarlehuset", hvor Bybjerg havde en lejlighed på første sal ovenover radioforretningen i Skibbrogade. Siden lejede han en kælder på Klosterparkvej til lagerrum og værksted. Her kom eksperimenterne med curlerne til at foregå.

Den elektriske hårcurler blev fremstillet af to aluminiumsrør. Det yderste rør var dækket af plastic, det inderste var fyldt med paraffin, som smeltede ved opvarmning. Ved nedkølingsprocessen afgav den så meget varme, at håret kunne krølles let og hurtigt.

Samlingen mellem de to aluminiumsrør gav imidlertid problemer, fordi den ikke var tilstrækkelig tæt. Curlerne lækkede derfor varm paraffin ud i hårbunden.

Men Bybjerg fortsatte stædigt produktudviklingen. Han fik forskellige laboratorier i Europa til at foretage eksperimenter, men det ville stadig ikke rigtig lykkes. Forsøgene var kostbare og tærede på de økonomiske ressourcer.

Den tidligere bestyrer af radioforretningen i Kalundborg fortæller, at hver gang Bybjerg hørte døren gå og kasseapparatet klinge, kom han ud for at tømme pengeskuffen. De skulle bruges til curlerforskning.

Snart skyldte Bybjerg kreditorerne betydelige summer. Alligevel afslog han, da en af de største tilbød ham at stryge gælden mod at få patent på curlerne. Bybjerg var i tvivl, men tilbudet underbyggede

samtidig hans tro på produktet. Derfor besluttede han at beholde det.

Efter megen søgen lykkedes det til sidst Bybjerg at finde frem til en person, som kunne løse problemet. Klejnsmed Erik Kjær Jensen var medejer af en virksomhed, som lavede specialmaskiner og plastmaterialer i København. Han var kendt blandt kolleger for sine gode idéer og opfindelser. Om sit første møde med Bybjerg fortæller han: *"- Vi var enige om, at den mand var skingrende sindssyg. Ikke nok med, at han sagde, at han havde brugt alle sine penge på et forsøg med at få rørene tætte"*, men Bybjerg forventede også, at han kunne få andre folk til *"at stå på hovedet i en opgave, vel vidende at det ikke var sikkert, de ville få nogle penge"*.

Selvom Erik Kjær Jensen, kaldet Jela, i første omgang nægtede at påtage sig opgaven, kunne han ikke få den ud af tankerne. Det var en udfordring. Og 25 min. efter at han havde sagt telefonisk ja til at påtage sig opgaven, stod Bybjerg ude i gården.

"Han kørte rundt i sådan en Fairline, en stor amerikansk flyder, og han kørte fandeme stærkt! Det var før hastigheds-begrænsningerne. Så havde han fyldt bagagerummet med aluminiumsrør og magnesiumnitrat og gryder til at koge det i, og apparatur og hele skidtet til at lave forsøg. Så jeg gik i gang".

Erik Kjær Jensen fortæller, at han tumlede med problemet i 14 dage. *"Han var uhyre dygtig og kæmpede bravt for at løse tætningsproblemet med Carmen-rørene"*, beretter Arne Bybjerg. Selv fortæller Jela Jensen, at han vågnede op en tidlig morgen med løsningen og fór ud på værkstedet.

Bybjerg fortæller: *"Næste dag afprøvede jeg hans løsning – og den virkede ikke! Jeg var ganske desperat og tænkte, at det måtte være muligt at lave en metalring, der lignede en hul tand og presse den ned med 50 tons tryk over rørene, så de kold-smeltede sammen. "Det hedder en "Kausse" sagde Jela Jensen, og så lavede han én af en messingstang, og så havde vi løst problemet!"*. Siden blev idéen videreudviklet, og man gik over til at udstanse dem i plader.

I begyndelsen skete fremstillingen af curlerne, som nævnt med hjælp fra ansatte i radioforretningen eller deres bekendte, som ønskede at tjene ekstra ved at arbejde om aftenen. Derefter fik Bybjerg ansat nogle damer, der kom og hjalp nogle timer. Snart blev der fastansat 2-3 damer og en arbejdsdreng. I 1965 var man oppe på 9 medarbejdere i kælderen.

Fabrikken på Hovvej

Da først fremstillingsprocessen var klaret, gik salget strygende. Pladsen i ungkarlehuset blev hurtig for trang, og Carmen flyttede til Kalundborgs industrikvarter ved Hovvej. Her opførtes på rekordtid fabriksbygninger efter de nye "tæt/lav" principper. En mellemleder fortæller om pladsforholdene lige efter flytningen:

"I begyndelsen sad der kun 10 damer i en hal på 1200 m². De sad i et hjørne og fyldte næsten ingen ting. I den anden ende havde Bybjerg sit kontor. Han har altid haft sans for proportioner. Hans kontor var kæmpestort. Mindst 100 m². Med et kæmpestort skrivebord. En gang kom jeg ind, og lod, som om jeg ikke kunne finde ham på kontoret. Jeg sagde "Hallo, er her nogen". Han sagde "Hold kæft og kom ind"".

En anden medarbejder giver følgende karakteristik af ånden og motivationen i de første år:

"Folk elskede at snakke om Carmen og om, at den nu nok snart ville gå ned. Vi rystede alle sammen på hovedet af de dér elektriske curlers. Folk havde ikke

rigtig tillid til Bybjerg, selvom han var en iværksætter uden lige. Mange tænkte, at han var tosset. For de folk der arbejdede på Carmen betød mistroen, at de ville gøre en ekstra indsats, fordi de ville vise folk, at det nok skulle gå".

Bybjergtiden

Blandt medarbejderne går perioden fra 1965 til omkring 1972 under navnet Bybjergtiden. Begrebet står for den hektiske, farverige tid, hvor virksomheden ekspanderede, hvor der på godt og ondt var store svingninger i medarbejderstyrke og indtægter, hvor lønninger og personalegoder var høje. Perioden huskes af arbejderne som perioden med hårdt sæsonarbejde, kaos, skæg og ballade. Højere funktionærer mindes friheden ved hurtigt at kunne omsætte idéer til handling, men også problemerne med at skaffe penge til lønninger og materialer.

Bybjergtiden var perioden inden medarbejderne fik kroniske arbejdsskader af årelang monotone bevægelser, men samtidig også perioden, hvor man først lige var ved at blive opmærksom på arbejdsskader som hudlidelser og giftig luftforurening. Når først der var påvist en sammenhæng mellem arbejdsskader og arbejdsforhold, blev problemerne hurtigt løst på Carmen, hvis det gavnede produktiviteten, eller man forudså, at der alligevel snart ville komme lovgivningsmæssige krav. I Bybjergtiden havde industrien i Danmark stadig et højt produktionsspild, og det var før de lokale myndigheder begyndte at stille høje krav om miljørigtig behandling af affald. Det var tiden med barakker og arbejdstelte, ny spændende tæt lav arkitektur og en flot kantine med blomsterbeplantninger. Men også en periode med fokus på personalepolitik og -goder, som kunne lokke medarbejdere til virksomheden.

Virksomheden vokser

For at kunne styre den stadigt voksende virksomhed måtte Bybjerg udvide organisationen. Carmen skiftede derfor fra at have en simpel organisationsstruktur, hvor ejeren selv magtede og kendte arbejdsprocessen, til at være en organisation med "standardisering af arbejdsprocessen". Mellem ejer og arbejdere kom der et niveau af mellemledere. De havde kompetence til at opstille retningslinier, styre arbejdsprocessen og give ordrer til medarbejderne.

Arne Bybjerg fortæller selv om udviklingen af virksomheden: *"Willy Bechmann fortjener, at blive fremhævet meget. Uden ham ville vi aldrig have nået den størrelse. Han var den organisatoriske leder der formåede at opbygge den skematiske firmaopbygning som fungerede under den rivende udvikling fra 1965 med 10 - 15 damer til 1968/ 69 med 3000 medarbejdere i velordnede systemer. Også Jela Jensen som blev teknisk direktør i 1966 var uhyre vigtig, da han alene stod for automatiseringen af curlerproduktionen".*

I 1966 inddeltes virksomheden i enkeltafdelinger, som hver for sig havde specialopgaver og egen leder. Udover administration og teknisk afdeling, kom produktionen til at bestå af plastafdeling, montering, pakkeri, salg og marketing, kvalitetskontrol og produktudviklingsafdeling.

Forskning og udvikling af produktionen fik en fremtrædende plads. Alle - også arbejderne i produktionen - følte, at de var med til at udvikle noget nyt og spændende, der kunne sælges med kæmpe succes. Antallet af medarbejdere steg

fra omkring 45 i 1966/67 til omkring 2000 i 1969/70.

Carmens ledelse satsede i Bybjergtiden primært på udvikling og produktion af curleren. Men produktionen var meget sæsonpræget, så uden for højsæsonen forsøgte man derfor at få opgaver, som udnyttede virksomhedens kapacitet og erfaringer inden for plastfremstilling. Plastindustrien var ny, og med mellemrum produceredes der for eksempel kopper, tallerkener, lamper m.m. på Carmen.

Lederstil

Arne Bybjerg opfattes af de fleste medarbejdere som en karismatisk leder. Hans tro på Carmens succes, hans vidtrækkende visioner og impulsive handlekraft blev hurtig legendarisk i Kalundborg. En tidligere leder husker fra sin første jobsamtale med Bybjerg og Bechmann:

"På kontoret hang der et kæmpestort verdenskort, beregnet til at markere virksomhedens markedsrelationer. Men Carmen var endnu ikke kommet rigtig i gang på det danske marked. Det var karakteristisk for de to mænd. De havde visionerne, og det drev dem og alle os andre frem, ellers var det slet ikke lykkedes."

Carmen Curlers var hurtigt fremme med begreber som *målsætning* og *strategier*. Det var ledelsesredskaber, som Bybjerg tog med sig hjem fra Amerika. Et andet ledelsesinstrument som blev indført efter inspiration fra Amerika var tidsstudier og kvalitetskontrol, som skulle sikre en effektivisering af produktionsapparatet. Set i relation til mange andre virksomheder var Carmen hurtigt med i denne udvikling.

For de højere funktionærer og andre i ledelsen kunne Bybjergs energi og handlekraft til tider være et problem. For eksempel fortæller en produktionschef, at Bybjerg kunne finde på at ringe midt om natten og bede ham komme ned på fabrikken, hvis han havde fået en ny idé eller lige var kommet hjem fra udlandet med et produkt, Carmen kunne fremstille lige så godt eller bedre. På godt og ondt var Bybjergs handlekraft og visionære idéer med til at skabe hans image som leder og privatperson. Han forstod at give personalet og pressen noget at tale om. Men samtidig forstod han også at uddelegere ansvaret til kompetente mennesker. Det medførte, at mange unge og velkvalificerede funktionærer søgte til Kalundborg, lokket af et udfordrende job, høje lønninger og virksomhedens eksplosive vækst. Selv fortæller Arne Bybjerg:

"Når vi antog folk som ledere – og kun Willy Bechmann og jeg selv i forening kunne antage disse topfolk – lagde vi stor vægt på venlig fremtræden, åben personlighed, faste karaktertræk, forholdsvis høje mennesker, og selvfølgelig de allerbedste kvalifikationer indenfor deres arbejdsfelt. Vi tilbød også en løn der lå 50%-75% over markedets lønninger – og så tilbød vi dem en spændende fremtid i et ungt firma med store avancementsmuligheder".

Lederne på de højere niveauer blev ikke alene ansat efter deres kvalifikationer, men også efter hvilke stjernetegn de var født i. En tidligere topleder fortæller:

"Udover kvalifikationer havde det betydning for ansættelsen, hvilke stjernetegn lederne var født i. De ansatte kun folk, som var født i Vædderens, Tyrens eller Vægtens tegn. Det betød meget. Jeg er selv Vædder. Lederne skulle efter sigende have: "- et ego som et Atlanterhav" og ikke give op. Folk fra disse tegn skulle være gode som ledere, det gik Bybjerg meget op i. Måske var der noget om det, for vi fungerede jo godt sammen og havde meget fælles".

Virksomheden havde i ekspansionsfasen særlig brug for ledere og mellemledere som betragtede jobbet som et mål i sig selv. Det kommer bl.a. til udtryk i tre tidligere lederes udtalelser:

"Jeg har haft overarbejde i mere end 25 år. Men det betød ikke noget, for når jeg kom hjem, kunne jeg ikke bare lægge det fra mig. Selv midt om natten kunne jeg komme i tanke om løsninger eller ting, der skulle gøres. Men det var jo også, fordi det var sjovt".

"Hvis jeg havde beholdt alle de penge, jeg tjente på overarbejde, ville jeg være mangemillionær nu. Det var godt betalt. Sommetider arbejdede jeg 36 timer i streg".

"Ledelsen var entusiastisk. Vi havde stor selvstændighed og ansvar, ret frie hænder og vi var banebrydende inden for industrien på en række punkter. Der var en god korpsånd, ærlig og åben - også ved samlebåndet. Man drillede hinanden med dumsmarte bemærkninger, også internt i ledelsen."

I Bybjergtiden blev der gjort meget for at opbygge en teamånd blandt lederne. Selv fortæller Bybjerg, at:

"- succesen bag Carmen i høj grad skyldes et fantastisk godt lederhold, som Willy Bechmann og jeg var så heldige at få samlet. Vi var et hold på 10 unge mennesker fra 25 - 35 år, der var uovervindelige i disse første år. - Der var intet problem, der var for stort for os til at løse - og det blev løst med det samme. Der brændte altid lys på Carmen Curlers, både om aftenerne og i weekenderne."

Med til at opbygge den specielle teamånd var bl.a. de ugentlige motionsmorgener, hvor ledergruppen mødtes til én times cykelture eller fodbold. I forbindelse med et årligt planlægningsmøde foretog ledergruppen en cykeltur på 100 km med efterfølgende middag i smoking, med hustruer. *"Så vidste vi da i det mindste, at vi fik mændene at se den ene gang om året", bemærker en hustru tørt.*

Virksomhedsånden i Bybjergtiden

For arbejderne i produktionen var det andre ting som virkede motiverende. Med høje lønninger og mange personalegoder søgte ledelsen på Carmen at lokke medarbejdere til virksomheden. Som noget nyt lagde man vægt på at opbygge loyalitet og skabe en fælles virksomhedskultur.

Reklameafdelingen og virksomhedens skrædder designede kitler og arbejdstøj i smarte modefarver til medarbejderne. En tidligere leder af reklameafdelingen fortæller, at Bybjerg - *"der havde sans for kvindelig skønhed - ikke kunne holde ud at se alle de kønne kvinder, der arbejdede for ham, i grimme, gammeldags kitler".*

Reklameafdelingen lavede intern markedsføring bl.a. ved synliggørelse af firmaets logo - en rød rose - og farverne rød/hvid. Medarbejderne fik personalegaver som glas, paraplyer og askebægre m. m. Til julefesten var der julebajere med Carmens logo på etiketten osv.

For medarbejderne var det imidlertid ikke disse synlige ting, som havde betydning.

Det havde derimod virksomhedens personalepolitik. Først og fremmest de gode lønninger, men også personalepleje, som flotte fester, kringle til kaffen af og til, eller en lille en til dem, der arbejdede over i weekenden, er ting, som medarbejderne mindes.

Størst betydning havde de månedlige lodtrækninger om charterrejser. Vinderne blev, sammen med en ledsager, afhentet i virksomhedens gule Rolls Royce og kørt til Lufthavnen. Herfra rejste de med charterfly på en uges rejse til eksempelvis Mallorca eller

Madeira. Disse eventyrlige chancer var med til at skabe en helt speciel stemning i en ellers rutinepræget hverdag, ikke mindst fordi udlandsrejser var noget ret usædvanligt på det tidspunkt.

Hvem fik arbejde på Carmen

Selvom efterspørgselen på curlere hurtigt voksede, var afsætningen som nævnt meget sæsonpræget. Carmens curlersæt var populære julegaver både i Europa og USA. For at kunne leve op til markedskravene kørte produktionen derfor på højtryk i august, september og oktober. Da behovet for arbejdskraft voksede måtte fabrikken tage midlertidige barakker og arbejdstelte i anvendelse, indtil nye bygninger stod færdige.

De øverste ledere blev rekrutteret "udefra". De havde højere uddannelser og kom fra andre dele af landet. Mellemlederne og værkførerne blev rekrutteret inden for Vestsjællands amt, hvor de tidligere havde arbejdet som håndværkere eller maskinmestre på andre virksomheder. Enkelte startede som samlebåndsarbejdere, for siden at blive gruppeformænd og endelig værkførere. Arbejderne kom i første omgang fra Kalundborgområdet. Men i takt med produktionens vækst blev arbejderne hentet inden for en stadig større radius, sluttelig fra hele Vestsjælland.

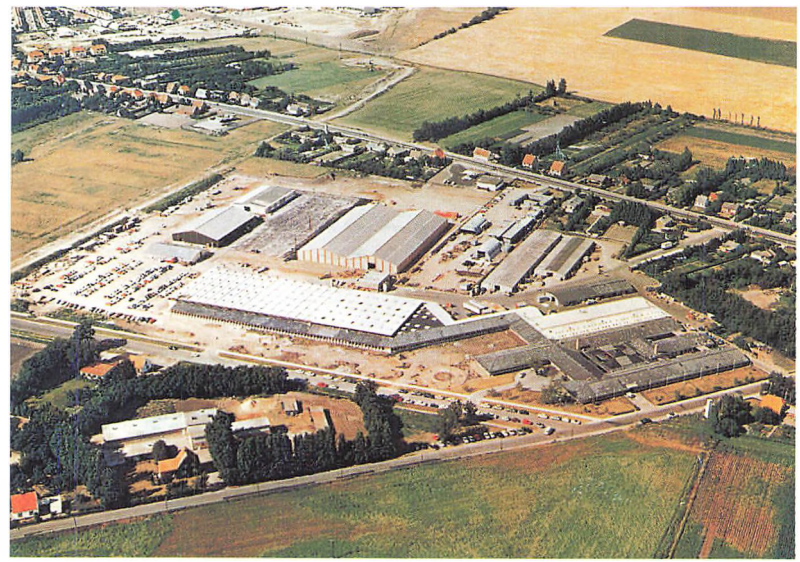

Virksomheden fik stor betydning for beskæftigelsen i Kalundborg og omegn. I 1960'erne, hvor beskæftigelsen var høj, havde Carmen Curlers ligefrem vanskeligheder med at få arbejdskraft nok. I vækstperioder fik funktionærerne til opgave at tage rundt på egnen og banke på døren hos "bønderkonerne" og opfordre dem til at tage arbejde på Carmen Curlers. I starten kom arbejdskraften primært fra Kalundborg og omegn men senere fra hele det vestsjællandske område.

I Bybjergtiden brugte lederne et internt begreb, nemlig "at banke på døre". Der opstod ligefrem konkurrence om, hvem der kunne "indfange" flest medarbejdere på en weekend.

"Banke på døre. Det betød, at i vækstperioder var det en del af værkførernes, inspektricernes og driftslederens opgave at de i weekenden skulle banke på dørene hos bønderkonerne og husmandskonerne - og spørge om ikke de kunne tænke sig at komme ned og arbejde på Carmen. Og det gjorde vi helt ned til Sla-

gelse og over til Holbæk, i hele Vestsjælland. I starten - da var det jo klart - da prøvede man lige nede omkring Melby og så de egne der lige omkring Kalundborg".

En værkfører fortæller, at man af husene på en egn kunne aflæse, om der var kvinder, der arbejdede på Carmen. De steder fik husene nyt tag eller karnap, oliefyr og centralvarme. Det var også sådanne argumenter, som blev brugt i forbindelse med rekruttering.

Når Carmen skulle udvide produktionen, udnævnte ledelsen en værkfører. Hvis vedkommende skulle have en afdeling med 20 damer, måtte han så selv ud og "støve 20 damer op".

"Behovet for arbejdskraft var i højsæsonerne så stort, at Carmen kørte i 24 busruter i døgnet med egne busser. "Vi havde helt vores egen busafdeling og lå og kørte hele Vestsjælland tyndt", fortæller en daværende driftsleder.

Bred rekruttering

Men hvem var det så, der søgte ind på Carmen som arbejder? Rekrutteringen af arbejdskraft fandt sted fra et bredt udsnit af samfundet. *"- fra landbokoner til prostituerede"*, som en værkfører bramfrit udtrykker det.

Nogle af de kvindelige arbejdere var enlige forsørgere, for hvem arbejdet var et nødvendigt eksistensgrundlag. Andre var unge piger, som skulle tjene til studierne. Hovedparten var husmødre gift med selvstændige som landmænd, husmænd, tømrere, blikkenslagere eller mekanikere. Andre var gift med mænd, der arbejdede på andre virksomheder i Kalundborg. De fleste havde 7 års skoleuddannelse. Enkelte havde siden været i lære som frisør, butiksassistent eller lign.

En værkfører fortæller om rekrutteringen:

"Jeg fik mange piger ind, som "bare" skulle tjene til et tæppe. Senere blev det til en fryser og til sidst måske til et nyt hus".

Og en af medarbejderne udtrykker det således:

"Folk kunne jo vælge og vrage og smutte igen, når de havde tjent til deres sofa".

Mellem virksomheden og de gifte husmødre var der tale om en slags symbiose. Kvinderne solgte deres arbejdskraft i en periode, der var kort nok til at den kunne indpasses i det traditionelle familiemønster. Til gengæld fik husstanden en ekstra lønindtægt. En værkfører fortæller:

"De fik gennem jobbet pludselig lidt penge, så de kunne købe en ny kjole, sætte håret lidt smart. De fik egne penge og kunne købe lidt parfume. Før gik de bagved koen derhjemme på husmandsstedet, nu skete der en opblomstring. De fik et lille klem, blev selvstændige og uafhængige af deres mænd, på en måde de slet ikke havde prøvet før".

I takt med Carmens øgede behov for arbejdskraft blev der stadig flere, som havde familie- eller vennerelationer til andre medarbejdere på Carmen. Det var ikke usædvanligt, at sønner og døtre af medarbejdere fik sommerferiejob på virksomheden, eller at mand og kone f.eks. arbejdede på skiftehold og skiftedes til at gå på arbejde og passe børnene derhjemme.

En del arbejdsmænd kom til Carmen fra andre fabrikker i området, lokket af den gode løn. Andre var fiskere og folk, som havde smålandbrug ved siden af. De supplerede deres selvstændige erhverv med løn fra Carmen. En mandlig arbejder fra produktionen fortæller om medarbejderne i Bybjergtiden:

"Der var problemer, fordi man dengang tog revl og krat".

"Der var jo knald på. Det var en gennemgangslejr. Nogle var

der kun kort tid, så forsvandt de. Virksomheden blev nødt til at tage den arbejdskraft, de kunne få dengang, og det var ikke altid lige gode arbejdere.
Nogle mødte berusede op på arbejde og forlangte, at arbejdslederen skulle servere øl for dem. Men de forsvandt hurtigt ud igen, for de blev fyret. Siden steg kvaliteten, og det var kun de bedste, som blev tilbage".

Den brede rekruttering i Bybjergtiden medførte således, at mange af de problemer, man havde i samfundet, afspejlede sig inden for murene. Der var derfor problemer med stressede medarbejdere og alkohol. En værkfører fortæller:

"Det var synd for damerne, at så mange gik fulde rundt, og det hører sig ikke til på en arbejdsplads, slet ikke når der var så mange farlige maskiner. Det var især arbejdsmændene og smedene, der drak."

Andre fortæller, at der af og til blev sendt flasker ned langs samlebåndet. Virksomheden havde ikke nogen konsekvent alkoholpolitik, som blev håndhævet i denne periode. I nogle afdelinger var det således tilladt at drikke med måde, - få en hyggebajer i pauserne osv., medens det i andre afdelinger - som oftest netop p.g.a. problemer - var forbudt.
Den brede rekruttering medførte også, at der indimellem kunne være konflikter mellem de arbejdere, som ville tjene hurtige penge, og dem, der levede permanent af jobbet.

Hovedparten af arbejderne i produktionen havde imidlertid fælles, at arbejdet for dem var et middel til at opnå målet, som var fritiden, hvor lønnen kunne bruges. Arbejderne havde et mere eller mindre rutinepræget arbejde, som kunne opfattes som kedeligt eller rimelig spændende, men det primære var lønnen og et godt kammeratskab. Målet med fritiden var for nogle samvær med familien i hjemmet. For andre var det fritidsinteresser, sport eller fagpolitisk arbejde.

Sprog og samvær

I takt med virksomhedens vækst voksede også antallet af kultur"filtre" mellem medarbejdergrupperne. Medarbejderne kom med hver deres baggrund, livsopfattelse og værdinormer. På godt og ondt lærte de hurtigt den fælles Carmen-jargon og væremåde at kende. Nogle skyndte sig at forlade stedet. Andre blev de næste tyve år.

Mange af de kvindelige arbejdere fortæller, at de i begyndelsen var skeptiske over for Carmen. Dels gik der rygter om, at Carmen-pigerne var skrappe og brugte en frygtelig mund, dels at der var meget klikedannelse. Men lærte de først at indgå i gruppe-fællesskabet gik det som regel godt.

"Der var et helt specielt sprog, temmelig frimodigt. Medarbejderne lærte det af hinanden, det kom hurtigt. Husk på, at mange af damerne havde gået alene derhjemme og havde været husmødre. De havde været alene om arbejdet, nu kom de pludselig ud blandt andre, de var i en gruppe og indgik i et team", fortæller en værkfører.

"Vi var jo damer, og de kan være nogle stride madammer. Der var mange kliker - nogen ku' ingen tåle, andre kunne snakke med alle. Og så var der de nye - vi var modbydelige ved dem. Man snakkede ikke til dem, og når de sagde noget, grinede man af dem. Jeg synes det var strengt, men ville jo ikke falde udenfor. Så tosset var man. Det var noget skolebørnsagtigt pjat, ja kvinder er nogle gange værre end dem. Altså: Det ku' vende 180 grader, den ene dag var man accepteret, den næste var der ingen, der kunne døje en. Det var nok i pakkeriet, det var værst. Vi havde jo fælles akkord. Nogle satte tempoet,

vi andre havde bare at hænge i. Men jeg ku' følge med, jeg havde været med fra starten. De andre afdelinger sagde, at vi morakkede, det gjorde vi nok også".

Virksomheden voksede sig hurtigt så stor, at der ikke var tale om ét fælles sprog. Folk kendte næsten ikke hinanden på tværs af afdelingerne. Derimod har der internt i afdelingerne været en vis barsk jargon, især i monteringen og pakkeriet. Mellem grupperne var der en tendens til at skelne mellem "os" og "de andre". Først når de nyansatte havde lært kommunikationsformen og beherskede sproget, blev de en del af kammeratskabet. Kommunikationsformen blev indlært gennem mobning og taburegler. *"Enten forsvandt folk ret hurtigt, fordi de ikke kunne klare mosten, eller også blev de i 20 år, der var ingen mellemvej",* fortæller en kvindelig medarbejder i produktionen.

"Hårdt slid, stress, indbyrdes mobning, hvis man blev sat nye steder p.g.a. akkorden, som skulle nås. Mobning føltes og blev givet personlig, i stedet for at forklare, at det skyldtes at de andre ikke kunne tjene så høj en akkord".

"Man skal kagle med de høns man er iblandt og svare igen", fortæller en anden.

"Hvis der ikke også havde været mænd derude, havde der sikkert været slåskamp hele tiden. Mændene var med til at dæmpe det hele lidt ned".

"Men kammeratskabet var dejligt, når man først "blev gammel i gårde".

"Vi havde vores egen lille verden, debatterede også gerne. Meget var pjat, men vi talte også om alvorlige ting indimellem".

"To af dem i gruppen var som mødre for os. Nogen man kunne betro sig til og snakke med. De blev drillet i mindre grad og blev hakket mindst på".

"Vi havde li'som et fælles sprog mellem medarbejderne. Det var op til en selv, om man ville snakke med på sproget. F.eks. blev en af pigerne en dag hængt op i en kran af en af smedene, og da værkføreren kom forbi, sagde han bare:" NÅ, der hænger hun jo godt!" - og så gik han videre".

"Man tænkte: " - åh for Fanden, i dag gider jeg ikke gå på arbejde". Men når man så kom, var det sjovt, for der var altid fis og ballade. - Man vidste, *der skete altid et eller andet, f.eks. havde vi engang vandkamp i plastikhallen".*

Det var i Bybjergtiden, at medarbejderne på aftenholdet ved én lejlighed tændte halmbål midt på gulvet for at stege fisk, som en af medarbejderne, der var fisker, havde haft med. Sådanne ting skete ikke i de senere år.

"Fredag lukkede vi ned, for fabrikken lukkede i weekenden. Vi havde ingen kantine, derfor var meget af maden forberedt hjemmefra. Vi varmede f.eks. flæskesteg i de varmluftovne, som blev brugt til at varme pulver til curlerne i".

"Når jeg sammenligner Carmen med, hvor jeg kom hen bagefter, savner jeg det. Der var liv og glade dage på Carmen".

I produktionen sad kvinderne ved samlebåndet, mens arbejdsmænd servicerede dem. Om forholdet til arbejdsmændene fortæller kvinderne i interview, at nogle mænd var "forfærdelige", de var dovne og kom ikke med det, de skulle. *"Så råbte vi ad dem:"- det skulle være her og nu", - dem kunne vi være utrolig sure på. Andre var bedre. De var mere service-mindede. De vidste, at vi kørte på akkord og derfor skulle følge med",* fortæller en kvindelig arbejder. Mellem de to køn foregik der også en mængde drillerier. Et par af de kvindelige arbejdere fortæller:

"Det kørte meget på det sjofle plan. Man skulle svare igen, for eksempel over for arbejdsmændene og smedene. Man skulle ændre sin talemåde. Den første dag

tænkte jeg: "Tak skal du ha´" da jeg hørte instruktricen tale til en arbejdsmand".

"Når jeg kom hjem til mand og børn og stod over opvasken, så kunne jeg tit næsten rødme for mig selv, og tænke: "Nej, hvad er det dog, man går og siger på arbejdet!". Det var ligesom to helt forskellige personer, man var - eller verdener man levede i".

Både kvindelige og mandlige medarbejdere giver udtryk for, at tonen måske nok var lidt grov, men den var fælles på tværs af alder og væremåde. Nogle nye medarbejdere kunne ikke forlige sig med tonen og holdt hurtigt op eller søgte til andre afdelinger.

Generelt var der ikke tale om fysisk sexchikane, men mundtlig, og det kørte mest på det sjove plan. Men den brede rekruttering medførte samtidig, at der indimellem opstod problemer. *"Visse arbejdere var så uartige overfor damerne, at jeg måtte fyre dem"*, fortæller en værkfører. En anden fortæller, at det var en del af værkførernes job, at holde øje med "mand-dameproblemer". Det kunne give problemer: *"-hvis én af smedene stod for meget hos den lyshårede, - eller der stod tre smede hos den kønneste, og bedstemor nede bagi måtte råbe flere gange, før hun fik dem til at hente materialer"*. Det krævede en del pondus at styre sådan en gruppe Carmen-piger. Ledelsen ansatte derfor værkførere, som var høje og maskuline mænd med autoritet og sans for humor.

Den ufaglærte arbejdskraft var alt overvejende kvindelig. Virksomhedens vækst falder sammen med at det i 1960'erne bliver mere og mere almindeligt for husmødre at tage et lønnet arbejde i industrien eller servicesektoren. Herved fik familierne et tilskud til det øgede privatforbrug der karakteriserede tiden. På dette billede ses en piberygende Arne Bybjerg iagttage arbejdsprocessen på fabrikken.

Inden for erhvervsforskning har der været en tendens til at fokusere på, at en virksomhed har ét fælles "virksomhedssprog". Men på Carmen var der forskel på væremåde og jargon både mellem ledere og arbejdere, og på "dialekterne" mellem de enkelte grupper og afdelinger.

Karakteristisk for Carmen er det, at mange afdelinger gensidigt opfatter *de andre* afdelinger, som dem der taler et groft sprog og som danner lukkede kliker, hvorimod egne afdelinger ikke gjorde det.

Lønsystem

Rekrutteringen fra de mange forskellige sociale grupper medførte, at der i Bybjergtiden opstod fælles samværsformer mellem medarbejdergrupperne. På den anden side opstod der også konflikter, som bl.a. skyldtes konfrontation mellem forskellige livsformer. Det afspejlede sig i to hovedgrupper: På den ene side dem, der ville tjene hurtige penge. På den anden siden medarbejdere, som forventede at skulle leve resten af deres liv som industriarbejdere, med de fysiske og psykiske krav det stillede.

Lønsystemet var med til at præge samarbejdet og øge disse konflikter. I plastafdelingen og kvalitetskontrollen var der f.eks. ikke akkord. Her var tonen mindre barsk end i de afdelinger, hvor medarbejderne havde akkord.

Akkordsystemet kunne imidlertid også indeholde positive elementer, mener medarbejdere fra begge kategorier. Det var et effektivt middel til at tjene hurtige penge, og det gav personlig og indbyrdes sportslig konkurrence, som virkede stimulerende:

"Jeg var glad for at arbejde på akkord. Arbejdet var så dødkedeligt og ensformigt, så hvis der ikke havde været akkorden at arbejde efter, så havde der ligesom ikke været noget mål med det. Men det var selvfølgelig også, fordi jeg ikke havde problemer med at klare den. Der var andre, som kørte psykisk ned på det og som slet ikke kunne klare presset. De måtte holde op. Men så er de måske heller ikke egnede til at arbejde på fabrik, vel?"

I Bybjergtiden var akkorden lagt, så den ikke var vanskelig at leve op til. Senere øgedes kravene og tempoet. Selvom akkordarbejde ikke var specielt for Carmen, så var det i høj grad med til at præge samarbejde og kommunikation.

Produktet – curlerne – var både årsagen til at mange kvinder i Vestsjælland havde mulighed for at få et lønnet arbejde uden for hjemmet og samtidig et af de mange midler der gjorde hverdagen nemmere og dermed gjorde det muligt for kvinderne både at fungere som husmor og udearbejdende. Det var nemt og hurtigt at sætte frisuren med curlerne inden man tog hjemmefra om morgenen. Her ses imidlertid en af de mange frisørsaloner der indrettede en særlig "Carmen Hair afdeling".

"Amerikanerne"

Den stadig hårdere konkurrence på verdensmarkedet og likviditetsproblemer i forbindelse med salg på det amerikanske marked medførte, at Arne Bybjerg i april 1969 solgte Carmen Curlers til det amerikanske Clairol, et datterselskab af Bristol Meyers koncernen.

Willy Bechman, der siden 1965 havde været driftsleder på Carmen blev administrerende direktør.

Virksomhedens succes medførte, at den amerikanske koncernledelse efter overtagelsen lod Carmen fortsætte uforandret på en række punkter. Det gjaldt f.eks. virksomhedens personalepolitik. Set med lønarbejder- og værkførerøjne forblev virksomhedsånden derfor også stort set uændret under de næste to administrerende direktører henholdsvis Willy Bechmann og Willy Banke. Derimod skete der forandringer på ledelsesplan. Den ameri-

kanske koncernledelse indførte styringssystemer og afrapportering i lighed med det, deres andre datterselskaber havde. I første omgang blev produktudviklingen og sortimentet bredere, og siden blev forskningen flyttet til USA.

Carmen fik med overtagelsen en stor kapital i ryggen, og ro til gradvis at omlægge produktionen fra sæsonarbejde til helårsbeskæftigelse. I forbindelse med omlægningen mistede en del sæsonarbejdere deres arbejde, medens andre blev tilbudt fast ansættelse. Nogle valgte at sige ja tak til tilbudet. De blev gradvis mere fagforeningsbevidste arbejdere på fuld tid. Andre valgte i stedet at prioritere hjem og børn højere end fast arbejde, eller de fandt andre deltidsjob.

I løbet af "amerikaner-tiden" blev samarbejdet og kammeratskabet generelt bedre. Den væsentligste årsag var de mere stabile ansættelsesforhold og den faste arbejdsstyrke. Folk kom til at lære hinanden bedre at kende. Hvor der før havde ligget latente konflikter mellem for eksempel de gifte husmødre og de enlige forsørgere, nye og gamle medarbejdere, pakkeriet og produktionen, kvinder og mænd blev medarbejderstyrken gradvis mere harmonisk, præget af fælles værdinormer. Den tekniske udvikling medførte, at produktiviteten steg væsentligt, selvom arbejdsstyrken gradvis blev mindre. Samtidig steg kravene om effektivitet, og lønningerne kom efterhånden til at ligge på samme niveau som på fabrikker i resten af landet.

Virksomheden fortsatte i endnu knap 20 år til årsskiftet 1989/90 under ledelse af administrerende direktør Helge Otto.

Men det er en anden og ligeså spændende historie....

Litteratur

Berg, A.M.,Lis Frost, Anne Olsen (red.): *Kvindfolk. En Danmarkshistorie fra 1600 til 1980. Bind 1. og 2.* Gyldendal 1984.

Borchorst, Anette: *Arbejdsmarkeds kønsopdeling, patriarkalsk dominans eller kvinders valg?* Ålborg Universitetsforlag, 1983.

Christensen, Lone Rahbek: *Hver vore veje.* Etnologisk Forum, 1987.

Christensen, Lone Rahbek: *Livsformer i Danmark.* Samfundsfagsnyt, 1988.

Højrup, Anne Dorte: *Det loyale, det retfærdige og det solidariske. Arbejdsbegreber hos kvinder på fabrik.* I Mikkelsen, Flemming (red.): "Produktion og arbejdskraft i Danmark gennem 200 år". Nyt fra Samfundvidenskaberne, 1990.

Højrup, Anne Dorthe: *Rutinearbejde – en del af et meningsfyldt liv.* I: Christensen, Lone Rahbek: "Livstykker. En antologi".

Højrup, Thomas: *Det glemte Folk.* Statens Byggeforskningsinstitut 1983.

Larsen, Henrik Holt: *Virksomhedskultur og erfaringslæring. Kulturrevolution i SAS.* København, Handelshøjskolens Forlag, 1984.

Rosenbeck, Bente: *Kvindekøn.* Gyldendal, 1987.

Schein, Edgar H: *Organisationskultur og ledelse - et dynamisk perspektiv.* København, Forlaget Valmuen. Dansk udgave, 1987

Schultz, Majken: *Kultur i organisationer, funktion eller symbol.* København. Handelshøjskolens Forlag, 1990.

Sørensen, N.B.: *Organisationers form og funktion – Om Mintzbergs teori i dansk sammenhæng, 1987.*

Øvrige kilder

Undersøgelsen bygger på informationer fra omkring 70 personer. Heraf har 40 været kvalitative interviews af ca. 2 timers varighed. Dertil kommer gruppesamtaler og samtaler med folk som selv har henvendt sig. Kvindelig Arbejderforbund, Kalundborg har hjulpet med at finde tidligere medarbejdere. Desuden har vi fået hjælp af forskellige nøglepersoner bl.a. Carmens tidligere personalechef, reklamedirektør og tre af de administrerende direktører.

Udover faglitteratur bygger undersøgelsen på skriftlige kilder som avisudklip og pressemeddelelser om virksomheden fra 1965 til 1990 i Børsen, Politiken, Kalundborg Folkeblad, samt udskrift af en radioudsendelse:"Besøg på en arbejdsplads". Dertil kommer en privat, komplet samling af personaleblade fra 70erne og frem, samt personalehåndbøger.

Identitet og arbejdsliv på Lundbeck i Lumsås

Af Jan Steen Jacobsen

Virksomheden er medicinalfabrikken H. Lundbeck A/S og specifikt virksomhedens kemiske produktionsanlæg i Lumsås ved Sjællands Odde i Nordvestsjælland. Fabriksanlægget er en del af den internationale Lundbeckkoncern, der bl.a. producerer de velkendte Lykkepiller, som sælges næsten overalt i verden. I 1998 havde koncernen ikke færre end 24 datterselskaber uden for Danmark til at varetage sine interesser på det internationale marked.

Produktionsanlægget i Lumsås er beliggende i udkanten af

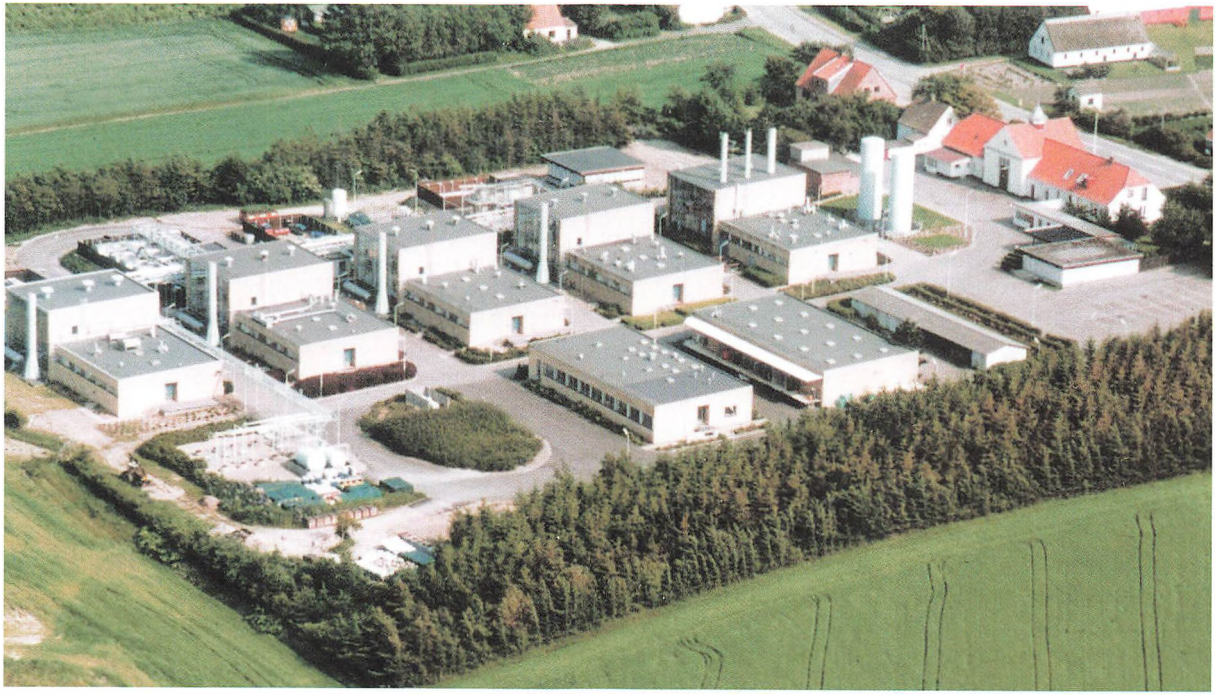

Lundbecks kemiske fabrik i Lumsås, 1989.

landsbyen i kontrast til de rekreative omgivelser– til landsbyen, sommerhusene og Kattegat, men samtidig en betydningsfuld arbejdsplads for mange ansatte.

I denne artikel tages læseren med på en tur på fabriksanlægget i Lumsås for, gennem en etnografisk beskrivelse og en etnologisk analyse at udforske arbejdslivet på en international industrivirksomhed. Opmærksomheden er rettet mod virksomhedens overordnede ideologi og medarbejdernes identitet - emner som primært er undersøgt ved at lytte til de ansattes opfattelse af arbejdslivet på virksomheden.[1] Da den kemiske industri er et næsten ubeskrevet blad i kulturforskningen, er undersøgelsen, som ligger til grund, også et forsøg på at tilvejebringe en nuanceret dokumentation af og et indblik i hverdagen i denne form for virksomhed.[2]

Udfordringen har været at tilstræbe et kulturanalytisk perspektiv på arbejdslivet i virksomheden - at beskrive forskellige former for arbejdsliv og faglig praksis, og iagttage hvorledes disse hænger sammen inden for virksomheden. Analysen er foretaget ud fra opfattelsen af, at arbejdsliv og faglig praksis får deres eksistensbetingelser og plads i forhold til hinanden. Endelig er målet at beskrive de relationer, som binder medarbejderne sammen i en produktionsenhed, og hvorledes denne produktionsenhed og medarbejdernes identitet påvirkes under en øget internationalisering.

Virksomheden Lundbeck

Virksomheden byggede den første syntesefabrik i Valby 1941-42 og endnu én i 1956, men i 1960 var kapaciteten for lille, og det blev nødvendigt med et større produktionsanlæg. Da Københavns kommune ikke ønskede yderligere kemisk produktion, var man nødt til at finde et andet og bedre egnet sted. Valget faldt på det nedlagte mejeri i Lumsås ved Sj. Odde. Stedet blev købt i 1961, og produktionen startet året efter. På undersøgelsestidspunktet i efteråret 1998 var Cipramil® H. Lundbeck A/S vigtigste præparat, og hovedproduktet som blev fremstillet på synteseanlæggene i Lumsås.

Virksomhedens hovedsæde ligger i Valby med ledelse, administration, salg og marketing, størstedelen af virksomhedens forskning og udvikling samt en farmaceutisk produktion. Den kemiske produktion foregår på fabrikkerne i Lumsås og Seal Sands ved Newcastle i England. Hertil skal føjes en række datterselskaber i 24 lande dækkende næsten hele Vesteuropa med undtagelse af Portugal. Tilsvarende har man i de senere år arbejdet på at udvide i Østeuropa med et datterselskab i Ungarn, og i 1998 har man planer om at oprette lignende selskaber i henholdsvis Polen, Tjekkiet og Slovakiet. Koncernens mål er inden for få år at etablere egne datterselskaber i alle de europæiske lande. Et datterselskab i Rusland blev føjet til i 1997. I Fjern- og Mellemøsten og Sydamerika har Lundbeck kontakt med såkaldte repræsentationskontorer og lokale agenter. Indien og Kina hører til blandt de seneste interesseområder. Introduktionen af Lundbeck i USA blev startet i 1998.

Lundbeck har som mål at blive en af verdens førende virksomheder inden for produktion af præparater til behandling af menneskers lidelser i centralnervesystemet (CNS).[3] Midlet til at nå dette er specialisering og en markant satsning på forskning som

grundlag for den medicinske produktion.

Det er således klart, at produktionsanlægget i Lumsås forudsætter et internationalt marked. Lundbeckkoncernen har sat sig for at kunne forske, producere og levere til et verdensmarked.

Efterspørgslen på firmaets særlige produkter betyder samtidig vækst og forandring i en tilsyneladende ubrudt kæde, hvor forandring er det almindelige, og stilstand og rutine det usædvanlige. Over tid har internationale og især amerikanske produktionskrav betydet, at virksomhedens omsorgsfulde tilknytning til medarbejderne har ændret karakter i retning mod en rationel, økonomisk og resultatorienteret profil.

Syntesefabrikkerne i Lumsås og Seal Sands

Lundbecks succes i Valby i 1950'erne resulterede i at de to synteseanlæg, man havde opført, ikke længere kunne klare behovet for produktion. Man blev så nødt til at finde et alternativt sted til opførelse af nye anlæg. En beliggenhed på Sjælland var at foretrække frem for andre steder i landet. På dette tidspunkt fandt samtidig en omfattende sammenlægning af mejerier sted, som efterlod de mindre mejerier tomme. Tilsvarende lukkede også mange små bryggerier. Begge typer på virksomheder som kunne anvendes til kemisk produktion, og som forudsatte adgangen til vandindvinding i større stil, havde gode afløbsforhold samt mulighed for at skaffe tilstrækkelig arbejdskraft. Mejeriet i Lumsås havde en stor vandindvindingstilladelse. Under jorden førte en spildevandsledning til stranden ved Nyrup Bugt, og arbejdskraften var til rådighed efter sammenlægning og nedlæggelse af flere mejerier i lokalområdet. Med mejeriet fulgte en grund på 5 tønder land. Højby sognekommune gav tilladelse til at benytte afløbsledningen fra det gamle mejeri på vilkår, der næppe ville være blevet givet i dag. Afløbet løb ud på stranden og har frem til de seneste år været genstand for stor opmærksomhed. Senere blev det forlænget ud til vandet og siden ført med rør længere og længere ud i bugten. I efteråret 1975 blev spildevandsledningen, som på det tidspunkt rakte 100 m ud i Kattegat, forlænget med yderligere 230 m og forsynet med et særligt aggregat, som kunne sprede udledningen i flere mindre strømme, hvorved spildevandet lettere kunne fortyndes af havvandet. Ti år senere, i 1985, blev et nyt vandrensningsanlæg taget i brug til at udtrække og fjerne spildevandsprodukter fra procesvandet.

Med skiftende intervaller er virksomheden da også genstand for myndigheders og lokale beboeres opmærksomhed. Hvad er det egentlig de går og laver, og passer de nu godt nok på miljøet omkring fabrikken, er bekymringer som både høres lokalt og sættes til debat i de landsdækkende medier. Bekymringerne og opmærksomheden er forståelig. Kun sjældent hører vi medierne berette om livet på fabrikken eller om, hvad det egentlig vil sige at have sit arbejde i en kemisk produktion. Hvad er det for et liv, der folder sig ud inden for rammerne af fabrikken, og hvad vil det egentlig sige, at man udfører en kemisk syntese?

I 1962 startede den første produktion, indrettet i det tidligere mejeri, og i 1963 begyndte opbygningen af en ny fabrik nord for mejeriet. Den første fabriksbygning fik betegnelsen F1, hvilket står for fabrik nr. 1 og afslører, at pro-

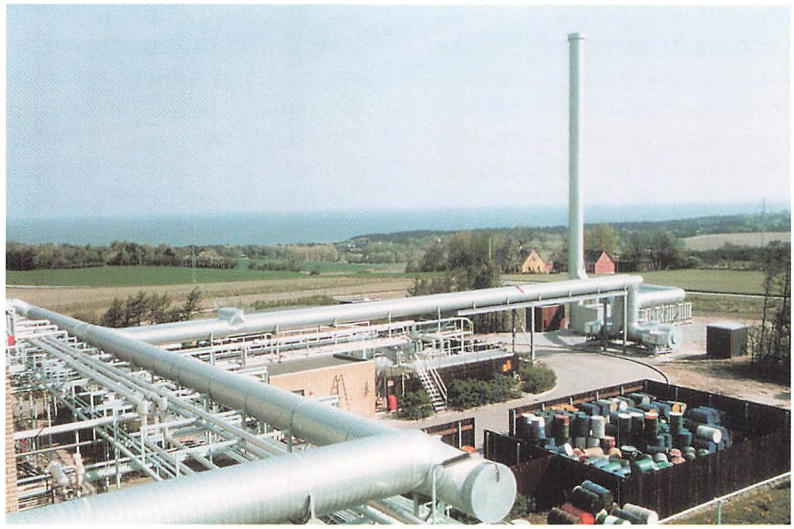

Lundbecks kemiske fabrik i Lumsås som den så ud 1985.

duktionsanlægget i Lumsås siden skulle komme til at bestå af en række fabrikker. Samtidig med opførelsen af F1 byggedes kedelhus, laboratorium, værksted og lager. I de følgende år 1964-65 opførtes efter samme plan fabrikkerne F2 og F3, som alle blev bygget på baggrund af erfaringerne med de to anlæg i Valby.

I 1972 erhvervedes yderlige jord ved produktionsanlægget, svarerende til det areal virksomheden råder over i dag.[4] Samme år indledtes byggeriet af F4, som stod færdigt i 1974. I foråret 1979 opførtes en bygning på 300 m² til frokoststue med plads til godt og vel 50 personer, køkken, to kontorer, mødeværelse og to omklædningsrum med bad.

Den relativt lette sagsbehandling i den gamle sognekommune blev ændret ved kommunesammenlægningen i 1970 og blev fulgt op af miljøloven, vedtaget i 1974. Denne lov fik bl.a. konsekvenser for anlægget i Lumsås. Hvor man tidligere havde den opfattelse, at havet slettede alle spor, skulle der nu gøres rede for hele produktionen. Hvad, der var lavet før miljølovens ikrafttræden skulle dog ikke anmeldes. Den ny miljølov betød til gengæld indledningen på en systematisk rapportering om virksomhedens aktiviteter til tilsynsmyndighederne, og 1980'erne blev på mange måder tiåret, hvor miljøet kom aktivt på virksomhedens dagsorden, og det resulterede i en såkaldt frivillig kapitel 5 godkendelse af anlægget. Til denne side hørte også etableringen af et luftbehandlingsanlæg, som indebar opførelse af en 30 m høj skorsten.

1995-96 opførtes endnu en syntesefabrik, som fik betegnelsen F5 og blev sat i drift i 1997. Denne fabrik ligner de øvrige set udefra, men er væsentlig mere avanceret med digital styring, og det meste af processen foregår i lukkede systemer, som øger kapaciteten, på samme tid som arbejdsmiljøet er blevet forbedret. Flere lagre, midlertidige kontorfaciliteter, skurvogne og tilbygninger alle vegne er yderligere føjet til i perioden fra 1995-98.

De seneste års omfattende byggeaktivitet afspejler, at Lundbeck A/S i slutningen af 80'erne fik registreret et nyt antidepressivmiddel, citalopram, som relativt hurtigt blev registreret over det meste af Europa, hvilket har resulteret i en kraftig ekspansion af aktiviteterne i Lumsås. *Det gik imid-*

lertid så stærkt, så vi kunne ikke umiddelbart nå at bygge den kapacitet, der skulle til. Vi var nødt til at skaffe den i det eksisterende produktionsudstyr ved, at vi i 1993 etablerede toholdsskift. Tidligere havde vi jo gået og haft gang i produktionen fra syv om morgenen og så til halvfire – fire, men i maj 1993 etablerede vi toholdsskift, hvor vi starter klokken seks om morgenen og kører igennem til klokken enogtyve om aftenen. Det hjalp jo en del, og det tilførte os meget kapacitet, men det rakte alligevel ikke, så vi var nødt til at inddrage lørdag og søndag i nogen udstrækning. Og det gjorde vi så et par år senere, hvor vi var et weekendteam, som kommer klokken seks om morgenen og kører til klokken atten lørdag aften, og det samme team kører så også søndag fra seks til atten.[5]

Nogle tal om personaleforholdene underbygger denne intensive udbygning, som sker på relativ kort tid. I 1990/91 var der 50-60 medarbejdere ansat i Lumsås, og i efteråret 1998 var man nået op på ca. 170. Udbygningen og udnyttelsen af faciliteterne i Lumsås skal også ses i sammenhæng med, at H. Lundbeck A/S i 1993 købte syntesefabrikken i Seal Sands, hvor der i 1998 arbejder omkring 50-60 medarbejdere, som laver de første indledende trin i citalopramproduktionen. Deres produkt bliver sendt til Lumsås, hvor de sidste trin og den færdige oprensning af citalopramen bliver udført. Når processen er afsluttet i Lumsås, sendes produktet til Valby, hvor farmaceuter laver den færdige medicin.

Citalopram er en internationalt anerkendt, kemisk betegnelse for det aktive stof, og produktet Cipramil® er et handelsnavn for samme på en række af Lundbecks markeder. Andre steder har det navnet Seropram®, og i USA handles det under navnet Celexa®. De forskellige navne hænger sammen med, at produktet skal godkendes i hvert enkelt land, og hvis et produktnavn minder for meget om et eksisterende, forlanges et andet, som skal gælde i det pågældende land.

Fabrikken i England leverer ikke blot det første led i processen til viderebearbejdning i Lumsås. Rent organisatorisk har begge syntesefabrikkerne samme chef, idet fabrikschefen i Lumsås er chef for H. Lundbeck A/S samlede kemiske produktion. En daglig leder er ansat på fabrikken i Seal Sands, og i perioder bliver nogle af de danske medarbejdere udstationeret. Produktionen i Seal Sands planlægges i Lumsås, og man er herfra i daglig kontakt ved hjælp af nutidens informationsteknologi. Fabrikschefen følger også produktionen ved, at han 6-10 gange om året opholder sig nogle dage på fabrikken i Seal Sands. Anlægget er alene tilkøbt, for at virksomheden kan følge med i produktionen. Alt hvad man laver i Seal Sands, kan fremstilles på anlæggene i Lumsås, men kapaciteten er ikke tilstrækkelig. Ved at købe anlægget i Seal Sands har man fået øget antallet af reaktorer og fået flere synteseanlæg, som hurtigt kunne tilpasses Lundbecks behov for øget produktion.

Fabrikschefen fortæller, at der de seneste 20 år er foregået en rivende udvikling. Selv startede han som nyuddannet kemiingeniør og fik en stilling i Lumsås som procesudviklingskemiker i 1977. På det tidspunkt var der omkring 45 medarbejdere. Alle kendte hinanden, og der var en god kontakt imellem de forskellige personalegrupper, som alle stod sammen om at løse de opgaver, der blev stillet fra hovedkontoret i Valby. I Lumsås måtte man selv finde ud af,

hvordan opgaven blev løst, en situation fabrikschefen betegner, som at man følte sig *i samme båd*. Det var først med den øgede opmærksomhed på miljøspørgsmålene, at hovedsædet i løbet af 80'erne viste større interesse for Lumsåsafdelingen. Det resulterede i, at produktionen blev *trimmet* så gennemgribende, at det blev muligt at udflytte den sidste synteseproduktion fra Valby til Lumsås. Tiden i 70'erne og 80' erne omtaler fabrikschefen ikke uden en vis veneration, idet han omtaler medarbejderne i Lumsås som en *lille familie*, hvor alle kendte hinanden.

I 90'erne tog udviklingen imidlertid så meget fart, at det ikke længere var muligt at få tid *til at gå rundt og snakke med alt og alle. Men det har været en meget spændende udvikling at være med i og se, også hvorledes vi jo med Cipramil® har lavet en international succes, som i virkeligheden har fået Lumsåsfabrikken på det internationale landkort, fordi vi, i og med at vi altså nu sælger til USA, så er vi jo underkastet de amerikanske sundhedsmyndigheders strenge krav til kvalitet af produktionen, til vores dokumentation og til hele vores produktionsmaskineri.*[6] En udvikling som synteseoperatørerne i særdeleshed er blevet påvirket af. Hvor de før havde et udpræget manuelt arbejde, er de i stedet blevet en slags kontrollanter af sig selv og af arbejdsopgaverne, som de hver især skal løse.

Organisationsstrukturen opdeler virksomheden i Lumsås i flere afdelinger, som består af produktionsafdeling med syntesefabrikkerne, driftslaboratorium, kemisk procesimplementering og en vedligeholdelsesafdeling samt en forsknings- og udviklingsdel, administration og ledelse. Desuden findes der en afdeling for kvalitetskontrol, som egentlig hører direkte under hovedafdelingen i Valby, men som af praktiske grunde er placeret ved anlægget i Lumsås.

Fabrikschefen har en vigtig rolle i forbindelsen mellem Lumsås og hovedsædet i Valby, som han besøger 2-3 gange om ugen, samt en jævnlig kontakt med myndighederne. Han ser udviklingen på det amerikanske marked, hvor markedsføringen begyndte i sommeren 1998 som en af de største udfordringer, der allerede nu forløber bedre end de mest positive forventninger forudsagde. Udfordringen består i at kunne følge med i leveringerne, samtidig med at succesen på det europæiske hjemmemarked fastholdes. Det betyder helt konkret, at man i Lumsås forventer at skulle ansætte yderligere 25 medarbejdere i løbet af det næste halvår. Hermed skabes mulighed for at indføre treholdsdrift fra 1. kvartal 1999 for at udnytte den sidste kapacitetsreserve inden det bliver nødvendigt med opførelsen af yderligere anlæg.

Kemisk produktion

En vigtig forudsætning for at kunne sætte sig ind i det dagligе liv på en given virksomhed må nødvendigvis hænge sammen med forståelsen af, hvordan den egentlige produktion er bygget op og i princippet forløber fra det tidligste stadie fra råprodukt over forædling eller oparbejdning af råmaterialerne til det færdige produkt. Det færdige produkt skal i denne sammenhæng forstås som det resultat, man har til opgave at producere i den del af den samlede Lundbeckkoncern, som skal udføres i Lumsås og Seal Sands. Det vil sige, at der skal redegøres for, hvilken proces råmaterialerne gennemgår på det kemiske produktionsanlæg i Lumsås, inden det sendes som færdigpro-

dukt til videre bearbejdning på virksomheden i Valby. Udfordringen består i at gøre rede for de mange afdelinger og områder, som produktionsenheden i Lumsås er sammensat af; afdække, hvordan de er forbundet med hinanden, og iagttage deres indbyrdes sammenhæng, hvis det skal lykkes at få hold på de forskellige arbejdsopgaver, som løses, og som sætter rammen for medarbejdernes hverdag. De grundlæggende elementer i den syntetiske produktion har direkte og indirekte indflydelse på arbejdslivet og dagligdagen.[7]

Firmaets produkt er medicin til behandling af psykisk syge mennesker i form af tabletter eller som injektion. I denne medicin indgår et aktivt stof, som har en fysiologisk effekt. Det er det aktive stof, som frembringes på fabrikken i Lumsås. Produktionen begynder med at lade simple kemiske råvarer reagere med hinanden under kontrollerede forhold i lukkede beholdere og systemer, hvorved der kan frembringes et nyt kemisk molekyle. Resultatet heraf kan være et mellemprodukt (halvfabrikata) på vejen til det færdige og aktive stof. Mellemproduktet bringes så i reaktion med en anden råvare. På denne måde bygges det færdige produkt op trin for trin. *Vores produkt herude: - det er typisk flotte, hvide melagtige pulvere, som er det aktive stof, der bliver transporteret ind til vores farmaceutiske fabrik i Valby, hvor der bliver lavet tabletter og injektionsmedicin af det.*[8] Så enkelt kan det lyde, når fabrikschefen skal forklare, hvad det egentlig er, der bliver produceret på anlægget i Lumsås.

Selve produktionen foregår i en batchproces i modsætning til en kontinuerlig proces. En batch svarer til en bestemt portion af et stof, som er fremstillet i en bestemt tidsfølge, og hvor man kan følge processen tilbage til alle startingredienserne og se, hvad der er sket med dem i processen.

Processen i den kemiske produktion i Lumsås handler så stort set om at styre denne kemiske syntese i alle dens faser, fra råprodukterne ankommer til anlægget i Lumsås og bliver placeret i lagerfaciliteterne, testes af medarbejderne i driftslaboratoriet og videre til de enkelte batchproduktioner, som finder sted ved synteseanlæggene i de fem fabrikshaller, hvor formænd og synteseoperatører udfører de enkelte trin i synteserne under daglig kontrol af produktionsingeniører. Når et trin i syntesen er afsluttet, testes produktet atter på laboratoriet, og mellemproduktet placeres på lageret, indtil næste niveau sættes i værk med endnu en syntese i fabrikkerne.

Ved fremstillingen af f.eks. citalopram udføres de første trin i syntesen på anlægget i Seal Sands. Dette halvfabrikata sendes til Lumsås, hvor de sidste faser af produktionen bliver udført.

Kvalitetskontrollen har til opgave at sikre, at de forskellige procedurer omkring fremstilling og håndtering af produktet sker efter de aftalte retningslinier. Til hver batch hører en batchdokumentation, som redegør for, hvem der har lavet det, og hvornår det er lavet, hvordan det er lavet, og hvilke råvarer der er anvendt, så man hele tiden kan dokumentere de enkelte batchproduktioner. Noteringen af disse oplysninger er en vigtig del af de daglige arbejdsgange for stort set samtlige medarbejdere.

Arbejdsmiljøer på fabriksanlægget i Lumsås

Kontoret

Næsten midt i hele produktionsanlægget ligger bygningen, som indeholder ledelse, administration og kantine. En sammensætning som indebærer, at næsten alle 170 medarbejdere daglig har deres gang her. Enten i forbindelse med en henvendelse til personaleadministrationen eller i forbindelse med frokost og anden spisning, som foregår i kantinen med udsigt over Kattegat. Fortsætter man ned af gangen forbi kantinen, når man til kontoret, hvor lederen af den kemiske produktion holder til, og lokalet næstefter er fabrikschefens kontor.

Når man ankommer til fabriksanlægget, er det medarbejderne i personaleadministrationen, man møder allerførst. Ved porten er et kaldesystem, og både port og resten af anlægget overvåges af videokameraer. Fra monitorer, der er opsat i kontorerne, kan man følge med i aktiviteten på anlægget og følge både de gæster, som ankommer, lastbiler med forsyninger, fremmede håndværkere og hvem der ellers har ærinde til anlægget. Medarbejderne har et kort til at stikke i kontakten ved porten, så den automatisk åbner for passage. Vi andre bruger trykknappen, som har forbindelse til en medarbejder på kontoret, der byder velkommen til anlægget eller naturligvis modsat kan afvise uindbudne gæster. Hele anlægget i Lumsås er omgivet af et gitterhegn af sikkerhedsmæssige hensyn. Brug af åben ild (rygning) er forbudt på grund af brandfare.

Ud for indgangen til administrationskontorerne findes en digital informationsskærm, hvor medarbejderne kan orientere sig om nyt fra virksomheden. Administratorens job er en relativ ny ordning til varetagelse af kontakten med medarbejderne i Lumsås og den centrale personaleafdeling iValby.Udover de rent personaleadministrative opgaver har han ansvaret for, at kantinen fungerer med forplejning af de ansatte og af gæster på anlægget, og endelig hører hele rengøringsområdet på fabrikken under dette kontor. En broget vifte af opgaver, og et kort besøg i kontoret afslører da også, at enten lyder signalet fra porten, eller det banker på døren, hvor en medarbejder skal give en besked eller have forklaring på et eller andet. Midt i det hele kimer en telefon, eller det interne samtaleanlæg toner igennem med en kommentar fra en medarbejder om, at man lige skal huske et eller andet. Flere af disse daglige og praktiske opgaver løses normalt ved hjælp af kontormedarbejderen i det tilstødende lokale.

Personaleadministratoren er måske en af de få, som kan navnene på samtlige medarbejdere, og er egentlig også den, som har de fleste berøringsflader med samtlige medarbejdere. Han har f.eks. ansvaret for kantinen og er den, man henvender sig til om både stort og småt i hverdagen. Titlen som personaleadministrator, som der står i stillingsbeskrivelsen, spænder fra at være en rolle, hvor man lytter meget til andres problemer, til at være rådgiver for ledelsen, være i kontakt med hovedkontoret, personaleafdelingen, uddannelsesafdelingen, securityafdelingen, arbejdsmiljøafdelingen og flere til.

Af de 170 medarbejdere er 75 specialarbejdere, timelønnede SID'ere, ansat som synteseoperatører eller lagerfolk. 15 håndværkere er smede og elektrikere og 6-7 er rengøringsmedar-

bejdere. Alt i alt er der godt 100 timelønnede medarbejdere, og de øvrige ca. 70 medarbejdere er funktionærer, hvor den største gruppe udgøres af ingeniører, primært kemiingeniører. Der er 5-6 ledere og nogle få kontoransatte HK'ere.

Ansættelse af nye medarbejdere på anlægget i Lumsås foretages af de respektive afdelingsledere, og her har personaleadministratoren en rådgivende funktion. Generelt kan man sige, at det aldrig er nødvendigt at annoncere i forbindelse med ansættelse af timelønnet personale. Disse rekrutteres inden for en radius af 20 km fra fabrikken. I en skuffe i skrivebordet findes en *emnebank* med ansøgninger, som kommer af sig selv. *Man søger uopfordret hertil, og vi skal da ikke mere end sådan lufte planer om nogen nye tiltag, udvidelser og nye aktiviteter, så kan man se det på posten næste (dag), så er der flere end sædvanligt i postbunken, men ellers kommer der jævnligt sådan nogle stykker om ugen, der sådan skriver til os for at få lov at ligge i vores emnebank og vente.*[9] Blandt ansøgerne er der flere, som har bekendte blandt de ansatte og bruger dette som reference. Situationen er lige omvendt i forbindelse med de højt uddannede. Ingeniører er der stor efterspørgsel på, og mange foretrækker et job i Storkøbenhavn. Barriererne er, at disse medarbejdere ofte skal flytte hus, hjem og familie til Odsherred, og hvis de tager imod tilbudet, er der næsten ingen alternativer, hvis vilkårene ændres. Tilbudet fra Lundbeck er en attraktiv løn, og ofte er det unge nyuddannede ingeniører, som vælger Lundbeck som deres første job. Dem har man til gengæld haft en vis succes med at tiltrække.

Set fra personaleadministrationens side har alle medarbejdergrupperne en uundværlig funktion. Alle indgår i en funktion i helheden, som har til formål at levere de givne mængder aktivt stof til hovedafdelingen. *Og der er nogen, der skal blande det i nogen gryder, nogen der skal flytte rundt på det, og nogen skal analysere det, og nogen skal tænke sig lidt om med deres hoveder, og nogen skal kontrollere det, og nogen skal sørge for, at der er mad til dem, der bliver sultne.*[10]

Den kemiske produktion i Lumsås er en integreret del af den samlede koncern, men den opleves også som en selvstændig funktion - som en *virksomhed i virksomheden.*

Kantinen

I kantinen kan man fornemme stemningen i virksomheden og høre nyt om alle forhold, som rører sig på fabriksanlægget. Det er et særligt domæne, hvor to kvinder og i weekenderne to unge piger bestyrer en ikke uvæsentlig post, som berører samtlige medarbejdere. En har 19 års anciennitet, hvilket ikke overraskende giver en vis autoritet i en virksomhed, som i spring eller i skiftende perioder har markant vækst i antallet af medarbejdere, og så er det her, man får et førstehåndsindtryk af de forskellige personalekategorier, som på forskellig vis kommer til udtryk i deres interaktion i kantinen.

Da man i 1993 gik over til toholdsskift, indtrådte en forandring. Medarbejderstyrken blev øget, og man begyndte at spise på forskellige tidspunkter, afhængigt af om man var på dag- eller aftenhold. Før kendte alle hinanden, men nye kategorier af medarbejdere kom til, og når der blev ansat nye, så var det ikke en enkelt medarbejder ad gangen, som hurtigt kunne blive kendt af alle, men flere som det er vanskeligt at være i nær kontakt med fra begyndelsen. Bare det

at huske alle de nye navne og følge med i de forskellige aktiviteter kan være en udfordring.

170 medarbejdere deler kantinens 54 stole. Hver uge er der ca. 20 medarbejdere, som på den ene eller anden måde har friuge, så kantinen skal kalkulere med ca. 150 medarbejdere til spisning om dagen.

Selvom der går 3 personer pr. stol i kantinen, har der gennem årene udviklet sig nogle særlige domæner for de forskellige kategorier. Den eneste, som ikke spiser fast i kantinen, er fabrikschefen, som får frokosten serveret på sit kontor. De øvrige placerer sig ved faste borde. Funktionærerne ved det lange bord, mens smede og elektrikere, som spiser forskudt, foretrækker det første bord efter buffeten, og ved de øvrige borde langs vinduerne sidder synteseoperatørerne. Nogen skal helst have den samme stol hver gang, men når det tager overhånd, griber kantinepersonalet ind og demonstrerer, hvem der bestemmer i kantinen. Placeringen ved bordene signalerer på sin vis organiseringen af medarbejderkategorier på fabriksanlægget i Lumsås.

Drift og værksteder

Maskinmesteren og værkføreren holder til i en lille bygning ved siden af varmecentralen. De er underlagt afdelingen, som tager sig af alt med ejendommen, værksteder og forsyningsanlæg. Maskinmesteren dækker det daglige arbejde med forsyningsanlæg, nyanlæg og reparation af gamle anlæg. Desuden tager han sig af bygningernes vedligeholdelse med malere, tømrere og murere. Skal der bygges nyt, bliver han involveret som projektleder. Værkføreren har smedene og elektrikerne som sit særlige område. Der er 8 smede, 4 elektrikere og en havemand, og så kan der være en del fremmede håndværkere, som deltager i løsningen af opgaverne.

Øges produktionen på anlægget har det konsekvenser for alle afdelinger. Især den amerikanske FDA-godkendelse af anlæggene har betydet mange nye opgaver. FDA står for Food and Drugs Administration og indebærer inspektioner fra et institut, som på vegne af den amerikanske regering tager rundt i Europa og verden for at kontrollere om de virksomheder, der leverer medicin til Amerika også opfylder de krav, som er fastsat. Fra det tidspunkt, hvor Lundbeck besluttede at ville levere til Amerika, skulle alle arbejdsprocesser beskrives i såkaldte standardoperationsprocedurer - i daglig tale kaldet SOP'er, som der nok findes mere end 100 af.

FDA-godkendelsen har betydet, at der er oprettet en stor teknisk stab til bl.a. at opmåle og tegne alle de eksisterende anlæg. *Mange anlæg blev jo tegnet på en serviet af chefen, og så har vi bare bygget dem i gamle dage, men det kan man ikke mere. Nu skal det tegnes og designes og godkendes, og man skal forklare, hvorfor det skal være sådan og sådan i et pænt lille digert værk, men det er alle de gamle anlæg jo ikke, så derfor er der antaget nogle folk, nogle ingeniører, som nu går og måler op og tegner op og finder ud af, hvorfor det er lavet som det er.* [11] Der skal foreligge en dokumentation på samtlige anlæg i alle fem fabrikker.

Maskinmesteren tager sig også af securityafdelingen, hvor der er to vagter ansat til at gå på skift uden for arbejdstiden. Den første bygning i rækken med fabrikkerne er en varmecentral, hvor et større oliefyr driver to kedler, som producerer damp til to formål:

det ene opvarmning af bygninger og det andet procesdamp til opvarmning af 60 reaktionskedler, placeret i de fem fabrikker. Reaktionskedlerne har en dobbelt kappe, hvor man kan lede dampen ind og på den måde opvarme eller afdampe en reaktion i kedlerne. Med damp kan opnås højere temperaturer end med vand, og så går det betydeligt hurtigere.

Da produktionsdelen i fabrikkerne er et eksplosionsfarligt område, kan man ikke arbejde med almindeligt værktøj. Det værktøj man bruger er specielt og kan modstå opløsningsdampe og lignende. Man kan hverken svejse eller bore i fabrikkerne, det skal foretages udenfor. Skal der udføres en opgave, skal der laves en chargecontrol med udførelsen af et jobkort, hvor der gøres rede for tidspunkt, og hvad der bliver skiftet. Det hele skal efterfølgende føres ind i såkaldte logbøger, så man til enhver tid kan gøre rede for, hvad der er udført af arbejde.

Tidsregningen er på mange måder blevet til et spørgsmål om før og efter indførelsen af FDA- godkendelserne. Alt hvad der ligger før, beskrives som gamle dage, selvom det måske kun er for kort tid siden, de nye tilstande blev indført. For ti år siden løste maskinmesteren og værkføreren både vedligeholdelsesopgaver og nyanlæg ind imellem hinanden. Opstod der problemer, så kom chefen, og det blev klaret på stedet. *Sådan er det ikke mere, det er blevet mere hierarkisk opbygget, eller hvad man nu kalder det, ikke også, der er flere niveauer.*[12] Deres styrke er nu, at de kender installationerne i de ældre anlæg og kan tage del i de fleste nye opgaver. I dag er der ansat 12-15 ingeniører, fordelt på en vedligeholdelsesdel og en nyanlægsdel.

Afdelingslederen holder til i det gamle mejeri sammen med nogle ingeniører, og i et tidligere kontor til driftslederen er der nu indrettet faciliteter til elektrikerne. I den store hal midt i mejeriet holder smedene til. Når håndværkerne arbejder med nyanlæg, så har det arbejde altid 2. prioritet i forhold til de opgaver, som akut opstår i forbindelse med produktionsanlæggene. Svigter strømmen et eller andet sted i produktionen, må elektrikerne omgående forlade nyanlægget til fordel for en hurtig udbedring af fejlene for at undgå driftstab. Den slags sker med jævne mellemrum, fordi maskinerne i de gamle fabrikker efterhånden er blevet slidte.

En elektriker som blev ansat i 1972, fortæller om de store forandringer, der er sket, siden han begyndte. Der er kommet mere elektronik, og alt er næsten blevet computerstyret. I starten var det manuel betjening, så når man tændte for en kontakt, så kørte det bare. Derefter begyndte man at få installeret lidt automatik på pumperne i kedelcentralen. Senest er der installeret computerstyring kaldet PLC-styring, og man foretager installation af tyverialarmer og edb-anlæg. Hele denne udvikling er accelereret og er sket inden for de sidste 10 år.

En smed fortæller, at da han startede i 1984, var man kun fire smede, som alle arbejdede på daghold. Dengang lavede man nyanlæg og installerede rør til vand og damp. Ved installation af større apparater og større reparationsarbejder i dag bruges næsten udelukkende fremmede håndværkere. De fastansatte smede er alle uddannet inden for metal, men har forskellig baggrund lige fra klejnsmed, landbrugssmed, landbrugsmaskinsmed til mekaniker.

I modsætning til synteseoperatørerne kommer håndvær-

kerne rundt på hele fabriksanlægget, og som de siger, kender de selv den mindste del i den fjerneste krog af anlægget. Smedene betegner deres arbejde som meget selvstændigt, men samtidig kræver det samarbejde med bl.a. ingeniørerne. Deres nærmeste kontakter er værkfører og maskinmester.

Ingeniørerne laver det *papirmæssige og planerne i grove træk. Omvendt kan vi også gå ind og snakke med dem, hvis vi nu er i gang med arbejdet og siger, det kan måske også gøres sådan og sådan, så er de altid åbne for, hvad vi synes er gode ideer. Der kan godt somme tider være en væsentlig forskel på at lave et stykke papir, og så lave det i praksis, men der har vi et fint samarbejde her.*[13]

De senere års vækst i produktionen præger hverdagen for den enkelte medarbejder overalt på produktionsanlægget i Lumsås. Tidligere betød det ikke så meget, om et apparat stod stille en dag eller to.

Produktionen - Synteseoperatørerne i fabrikkerne

I produktionshallerne er der ansat ca. 75 synteseoperatører til at udføre den primære produktion af de aktive stoffer til medicin. Synteseanlæggene er fordelt i fem fabriksbygninger, som ligger på række efter hinanden bag varmecentralen. Alle fabrikkerne hører under ledelsen af den kemiske produktion og udgør tilsammen en afdeling, som ledes af en civilingeniør i kemi. Denne er samtidig souschef for hele fabriksanlægget i Lumsås. Som afdelingsleder er det hans opgave at koordinere produktionen og løse de problemer, der måtte opstå. Arbejdsområdet dækker mere end afdelingen i Lumsås, idet han også skal tage hånd om de produktioner, som bliver løst rundt omkring i Europa. Det vil f.eks. sige, at han via e-mail er i daglig kontakt med fabrikken i England, hovedafdelingen i Valby og med medarbejderne i Lumsås. Desuden har han en stribe af andre opgaver i forbindelse med den samlede produktion - deltager i kemivagterne og har kontakten til de lande, som man har fået godkendt produkterne i. På lageret er en logistikmedarbejder ansat, som også tager sig af styringen af mølleriet i Valby, hvor fire medarbejdere laver den endelige bearbejdning af stofferne fra Lumsås, så det kan anvendes i tabletmaskinerne, hvorefter det pakkes til afsætning og eksport.

Under afdelingsingeniøren findes en miljøingeniør og en stabsfunktion, og for de enkelte fabrikker er der ansat en produktionsingeniør og under dem en formand for synteseoperatørerne i hver fabrik. Antallet af synteseoperatører varierer i de enkelte fabrikker mellem 6 og 21.

For megen omflytning imellem fabrikkerne er ikke altid lige populært, da medarbejdere knytter sig til hinanden fra fabrik til fabrik. Et problem der er blevet synligt, efter at hele produktionen er blevet stærkt forøget. Tidligere har der været en form for fællesskabsfølelse imellem alle medarbejderne i Lumsås. Nu er der tendens til, at man mere og mere knyttes til dem, man er i fabrik sammen med.[14]

Synteseoperatører hører til i gruppen af specialarbejdere. Når de ansættes på fabrikken rekrutteres de med vidt forskellige forudsætninger - ingen har prøvet netop denne arbejdsform før. Deres oplæring finder sted på fabrikken. En har passet kiosk på en lokal Shellstation og været kommis i isenkramafdelingen i den lokale brugs. En anden har været jern- og betonarbejder hos

Kampsax i København og på et rensningsanlæg i Nykøbing Sj., og en tredje har været kromand i Fårevejle, en fjerde er uddannet reservedelsekspedient på Ford i Nykøbing Sj., en femte er uddannet som kommis i Favør på Ellinge Lyng, en sjette er startet ved landbruget for siden at køre med renovation i 15 år og en syvende har været butiksansat i Irma i Holbæk og er senere uddannet som tøjekspedient i Nykøbing Sj. Endelig har en arbejdet som slagter i Kødbyen i København for blot at nævne nogle eksempler på den mangfoldighed af forskellige forudsætninger og livserfaringer, som synteseoperatørerne repræsenterer.

Om forventninger til jobbet som synteseoperatør beretter en ansat: *For det første var jeg jo ikke klar over, hvad jeg gik ind til, for det der med at skulle ind og gå på fabrik, det er vel nok det, der har holdt mig fra at skippe før, når jeg var vant til at køre i vind og vejr faktisk altid, lige fra jeg var fjorten til de der par og fyrre, men jeg er blevet rigtig glad for at være her.*[15]

Efter ansættelsen starter en oplæringsperiode, som har ændret sig gennem årene. En synteseoperatør, der blev ansat i 1986, fortæller: *der er jo en oplæringsperiode, som da jeg blev ansat strakte sig over et år, hvor man så derefter kom hen i en anden hal, og hvor 1-2 personer så skulle udtale sig om en, at man kunne de ting, som man var oplært til i fabrikken.*[16] Andre beretter om, at det kan tage op til mellem to og tre år, før man har rigtig styr på alle arbejdsgangene, og at oplæringen finder sted ved, at man går sammen med *de gamle*, og at man deltager i forskellige kurser på fabrikken.

Siden ansættelsen af de mange produktionsingeniører med tilknytning til de enkelte fabrikker er det blevet en del af deres job at undervise operatørerne i alle forskrifterne og instruktionerne, som man skal overholde. Disse er indført på snart sagt alle niveauer efter retningslinier fra den amerikanske Food and Drug Administration, FDA. Heraf følger en omfattende manual for Manual Manufacturing Procedure MMP, som er de amerikanske normer for produktion, der svarer til det, man tidligere kaldte for arbejdsforskrifter og såkaldte GMP'er, som dækker over betegnelsen Good Manufacturing Practice. I forbindelse med det enkelte produktionsanlæg er der udarbejdet et omfattende sæt af SOP'er - Standard Operation Procedures - som er en omhyggelig beskrivelse af arbejdsprocesserne i produktionsanlæggene, og det er dem synteseoperatørerne arbejder efter i Lumsås.

Inde i hallerne, i pauserummene og hvor man end færdes på fabriksanlægget i Lumsås, svirrer disse internationale forkortelser rundt i samtaler og intern kommunikation. Første gang man hører sætningen: *Hvad siger SOP'en*? og kemiingeniøren svarer, *jeg skal lige checke MMP'en og se, hvilke krav der stilles i GMP'en,* og *det var utroligt spændende dengang FDA var på besøg*, så bliver man hurtigt klar over, at den kemiske produktion har sit særlige sprog, og hvis man vil gøre sig håb om at forstå dette sprog, bliver man nødt til at trænge bag om forkortelserne. Sådan er sproget i fabrikkerne og på ingeniørgangene og mange andre steder som f.eks. i QC, der dækker over det internationale navn for kvalitetsafdeling.

De kemiske navne, som produkterne har, og som skyldes det internationale kemiske fagmiljø, hvor citalopram står for den kemiske betegnelse og Cipramil® er et handelsnavn for det færdige produkt, er tidligere omtalt. Samme produkt

kan så forekomme med flere forskellige navne, afhængig af hvilket land produktet er godkendt i, og endelig har journalister og menigmand uden for den kemiske og medicinske verdens sprogbrug opfundet deres egen betegnelse for samme, nemlig *Lykkepille*. I den sidste udgave har man måske oven i købet beskrevet et indhold, som ligger fjernt fra den oprindelige intention med produktet. Det giver naturligvis anledning til talrige misfortolkninger, eller i det mindste forståelsesmæssige vanskeligheder, når form og indhold af begreber har skiftende udtryk.

En del af forklaringen på det særlige sprog, som høres i Lumsås, får vi ved f.eks. at lytte til en kemiingeniør, som fortæller, hvordan man selv af praktiske grunde er nødt til at finde på nogle "kælenavne", fordi mange af de kemiske stoffer, som man arbejder med, har numre og bogstavbetegnelser, som ikke er til at udtale i en daglig kommunikation. Tag f.eks. en situation, hvor man er i færd med en første omkrystallisering i en af fabrikkernes reaktorer: *den hedder LU10 175 HB akryst, og så bliver den bare kaldt kryst. Fordi det andet er der ingen, der kan sige*. Bogstaver og numre er blot en betegnelse på den serie, man nu arbejder med. Et andet eksempel er: *5 cyanophtalid renset* kaldes *cyano*.[17] Det kan en kemiker forstå, og lagerarbejderen og synteseoperatørerne udvikler på samme vis interne ord i "det lokale sprog", som er en lokal Lundbeckjargon, da den refererer til deres dagligdag på fabriksanlægget. Måske vil de mange SOP'er, som udarbejdes, blive en slags fremtidens ordbog for den lokale kommunikation.

Når der fyldes et stof i en reaktor i de kemiske anlæg i Lumsås, kaldes det at chargere. Her er det formand Egon Jacobsen, som er i færd med at chargere is på en reaktor i F4, 1989.

En synteseoperatør, ansat på Lundbeck i 1987, med mange års erfaring fra arbejdet i fabrikkerne, fortæller om arbejdet i fabrik nr. 2. I denne fabrik arbejder han sammen med 3 mand i et mindre rum, hvor man producerer det aktive stof til tre former for injektionsmedicin. Inde i kernen af fabrikken laves synteser, som bliver til citalopram. Denne produktion deltager han kun i, hvis der mangler folk på grund af sygdom, eller hvis de har ventetid på deres egen produktion. Oprindelig startede han inde i *kernen af hallen*, hvor han var med til at fremstille et

stof, som man ikke producerer længere. Han er fortrolig med arbejdsmiljøet og arbejdsgangene i de forskellige dele af denne fabrik, men han foretrækker arbejdet i det mindre lokale, hvor alting, ifølge ham selv, er mere overskueligt. Derfor omtaler han de to områder af fabrikken som *to forskellige verdener*: *Ja, jeg synes mange gange, så kan det være mere forvirrende at gå blandt så mange mennesker, vi er jo alligevel en 7-8 stykker på morgenholdet og 6 på aftenholdet. Men mange gange, ja det synes jeg, kan jeg bedre lide at gå sammen med to mand, og så går man stille og roligt.... Nogen gange laver man to citaloprampprogrammer på en uge, og så skal der mere knald på, og så laver man måske noget til en anden fabrik, som der lige pludselig kommer ind, og så får man mere travlt, og så bliver det mange gange, synes jeg, mere uoverskueligt. De fleste der er, hvor de er, de er glade for det, ikke, og de vil ikke ret gerne ind, hvor jeg er.*[18] Der, hvor han arbejder, bruger de æter, som har en særlig lugt, og hos de andre i *kernen* bruger de et andet middel, som han synes lugter *rædselsfuldt*. Forskellen imellem de to *verdener* er imidlertid ikke større end man deles om det samme pauserum. Det er tilladt at besøge kollegaerne i de andre fabrikker, men af hensyn til noget, som man kalder for krydskontaminering, dvs. overførelsen af partikler fra den ene fabrik til den næste, skal man skifte tøj og fodtøj, hvilket i sig selv lægger en dæmper på de små og uformelle besøg hos hinanden. Besøgene i de andre fabrikker begrænses mere og mere til de situationer, hvor man bliver opfordret til at hjælpe de andre, hvis de mangler en medarbejder. Tendensen er, at man opfatter den fabrik, hvor man har sit faste arbejde, som sit særlige *domæne*.

En synteseoperatør hælder en stofopslemning ned i en rustfri stålnutsch, hvor acetone skal suges fra krystallerne. Processen udføres i F4, 1989.

I den nyeste fabrik F5 fortæller en synteseoperatør, hvordan en arbejdsgang forløber her. Han er lige mødt på aftenholdet og starter sin forklaring med, hvordan produktionen kan se ud, når man møder på dette tidspunkt. Morgenholdet er startet med en forskrift, som de skal fortsætte med. *Vi fortsætter med at oparbejde de råvarer, som vi har fået i de synteseapparater, vi har oppe i hallen, og der kan ske mange forskellige*

ting. Nu er vi f.eks. i gang med en trykning oppe i hallen, hvilket vil sige, at vi kører det igennem et trykfilter for at rense væsken med stoffet i og kører det op i et andet apparat for at rense stoffet for urenheder, og det er en arbejdsgang, som bliver brugt meget. Det er bl.a. en af de ting, vi skal lave. Og så skal vi lave noget, der hedder en brintning, hvor vi brinter væske med stoffet i med en gasart, så vi får en fældning, der gør, at stoffet begynder at blive meget tykkere nede i væsken, som vi så til sidst kan suge ud i nutschen for at tørre derude

En nutsch minder meget om en osteklokke, hvis man skal sammenligne den med noget. Der sidder så et filter i, og i nutschen der kan vi sætte enten vakuum eller tryk på, og der pumper vi så stoffet med væsken ud i, hvor at vi så med vakuum suger væsken fra stoffet af, og så ved hjælp af vakuum og varme, så tørrer vi stoffet, og det ender så med, når det hele er tørt i nutschen, så kan vi så gå ind og tømme det ned i poser, og så er vi sådan set færdig med den deloperation, som er et skridt videre til at komme til det endelige stof, og det kan bestå af flere forskellige led, eller det består af mange led, før du får det færdige stof, så når vi starter og skal lave et stof, kan der gå en 4-5 led, hvor vi har haft det lukket ned i poser og haft det oppe og chargere det i et apparat igen og opløst det igen og haft det ud i nutschen igen for at tørre, inden vi så til sidst har det endelige præparat. Der kan gerne gå, ja alt afhængig af, hvad det er for noget medicin, vi fremstiller, så går der en 4-5 uger fra vi starter med det første råstof, til vi kommer ud med det nye produkt.[19]

Lageret med råvarer og færdige produkter, 1989.

Den produktion, som aftenholdet skal fortsætte med, er fremstillingen af det aktive stof, som indgår i produktet Cipramil®. Man er i det fjerde sidste led i syntesen, og endnu vil det tage ca. 14 dage at udføre de sidste tre led. Undervejs følges GMP'en, MMP'en og SOP'erne med notering af alle de ting, som foretages i forbindelse med synteserne og arbejdsprocesserne. MMP'ens produktionsdata gennemgås af formanden for den enkelte fabrik, som bringer den videre til fabrikkens produktionsingeniør, som også gennemgår dataene, inden de får endnu et check af QC, der har den endelige godkendelse af MMP'erne.

De mange procedurer, som medarbejderne skal følge, indebærer en del løbende undervisning. Meget af det daglige

kontrolarbejde har hidtil påhvilet formændene for fabrikkerne, men nogle af synteseoperatørerne skal fremover i større omfang også kunne hjælpe med dette arbejde. En udvikling som flere engagerer sig i og opfatter som en spændende udfordring. Når man har været ansat i en årrække som synteseoperatør, har der ikke hidtil været mulighed for at avancere. Den eneste mulighed har været ansættelse som formand for en fabrik eller ved at læse til ingeniør i fritiden med henblik på anden ansættelse. Kun få kan få jobbet som formænd for en fabrik, og den anden mulighed - at uddanne sig som ingeniør - er kun de færreste beskåret.

Lageret

På lageret kan man mærke, at det hele skal gå lidt stærkere. Flere råvarer og mellemprodukter skal køres frem til fabrikkerne. Lageret ledes af en logistikingeniør, og beskæftiger en formand og seks lagerarbejdere. Der arbejdes alle syv dage i ugen. For det meste begynder dagen klokken 7, men på skift møder en medarbejder klokken 6, samtidig med at fabrikkerne starter op. I weekenderne klarer en enkelt medarbejder alle forsyningerne til fabrikkerne. Hver femte uge er friuge. Formanden og næstformanden på lageret foretager i almindelighed hovedparten af papirarbejdet, mens lagerarbejderne forsyner fabrikkerne ved hjælp af en truck, og fører de forskellige mellemprodukter tilbage til lageret. De enkelte fabrikker afleverer bestillingssedler på de stoffer, som de skal arbejde videre med.

Til jobbet hører, ligesom det gør til alle de andre arbejdsområder på anlægget i Lumsås, nogle standarder, for hvordan det daglige arbejde skal udføres, og hvordan produkterne skal håndteres. Renlighed spiller en vigtig rolle, for som en lagerarbejder udtaler: *det er jo ting til syge mennesker.*[20] Råvarerne og stofferne er pakket i sække med specifikationer på indholdet, og det er lagerarbejdernes opgave at holde styr på disse og f.eks. finde mellemprodukterne frem i løbet af dagen og levere det på de aftalte steder.

Produktionsingeniørerne

Den succesfulde introduktion af Cipramil® i de europæiske lande i begyndelsen af 1990'erne, og på det amerikanske marked i 1998, har resulteret i et omfattende behov for produktion af det aktive stof, citalopram. I Lumsås har det øgede pres på kapaciteten resulteret i en stadig ansættelse af nye medarbejdere. På relativt få år er rammerne for den kemiske produktion ekspanderet kraftigt, og afstanden imellem de forskellige medarbejdergrupper er blevet større. Ikke mindst i forbindelsen mellem fabrikschefen og synteseoperatørerne, hvor flere ældre medarbejdere stadig husker fabrikschefens deltagelse i næsten alt, hvad der foregik på anlægget. I løbet af 90'erne er skudt et nyt niveau ind med produktionsingeniører for de enkelte fabrikker samlet under afdelingen for Kommerciel Kemisk Produktion i Lumsås. F1 og F3 har samme produktionsingeniør, F2, F4 og F5 har hver sin. Til afdelingen for den kommercielle kemiske produktion hører også den logistikingeniør, der tager sig af lageret og mølleriet i Valby samt af lagrene i Lumsås.

I dag har ingeniørerne kontorer i pavillonbygningen, som ligger vest for F5 med udsigt over markerne til Kattegat. At kontorerne er indrettet i en pavillonbygning under-

streger væksten i den kemiske produktion. Dette er ikke nogen permanent bygning, den er blot føjet til for at følge med behovet for mere plads til de mange nye medarbejdere. I forlængelse af ingeniørbygningen, som den kaldes, findes endnu en pavillon indrettet til afdelingen for kvalitetskontrol.

En af de unge ingeniører, som blev ansat som produktionsingeniør i 1995, fortæller om ansættelsessituationen og de interimistiske forhold, som rådede dengang. Han blev ansat den 1. februar umiddelbart efter den afsluttende eksamen. *Jeg blev færdig som ingeniør den 31. januar, afleverede min eksamensopgave kl. 17.00 tirsdag eftermiddag og startede her onsdag morgen kl. 8.00..... Jeg var den første produktionsingeniør i Lumsås. Da jeg blev ansat i februar 95, da var jeg ansat nr. 96, og jeg tror, vi er omkring 170-175 medarbejdere i dag. Så der er sket meget siden da på de 3½ år. Jeg er jo en af de gamle, selv om jeg ikke er særlig gammel eller har været her særlig længe.*[21]

Før ansættelsen af de unge kemiingeniører blev produktionen i de fire fabrikker forestået af en laboratorietekniker, som har været ansat siden 1986. Da han startede, havde han ingen erfaringer med denne form for kemisk produktion og har som så mange andre tilegnet sig en særlig viden gennem udførelsen af det daglige arbejde og været i tæt kontakt med fabrikschefen. Dengang var produktionen heller ikke nær så intensiv, og fabrikschefen fulgte de enkelte synteser i fabrikkerne meget tættere, end det er muligt i dag.

Produktionsingeniøren i F5, der blev ansat i maj 1995, fortæller om produktionsingeniørernes arbejdsdag: *Jeg skal sørge for, at produktionen forløber rigtigt. Sker der noget, så skal jeg tage stilling til, hvad det betyder for produktet, om det har kompromitterende betydning for kvalitet eller udbytte, eller hvad det nu måtte være. Jeg skal også være i stand til på stående fod at tage stilling til, hvis der går noget galt, og hvad vi skal gøre nu, for det er jo mange penge, det kan dreje sig om i sådan en portion i en af bøtterne dernede, var jeg lige ved at sige. Men det er nu sjældent, heldigvis, så min dagligdag går ud på at planlægge arbejdet for mine operatører, overordnet, altså. Min formand, han fordeler det jo sådan mere personligt...., men overordnet så planlægger jeg, hvad de skal nå, og hvad de skal lave ud fra overordnede produktionsplaner, og jeg skriver de forskrifter, de arbejder efter...*[22]

Ansættelsen af produktionsingeniørerne ved de enkelte fabrikker har over tid udviklet et særligt tilhørsfold blandt medarbejderne. Blandt synteseoperatørerne iagttages et tydeligt solidaritetsforhold og kammeratskab, som går på tværs af fabrikkerne, og på lignende vis ses en samhørighed mellem produktionsingeniørerne som har deres kontorer i ingeniørbygningen. De to grupper har en form for horisontalt fællesskab bestemt af de faglige forudsætninger som specialarbejdere og akademikerne. Men det stadige behov for effektivitet og vækst i produktionen har samtidig øget samhørigheden i de enkelte fabrikker, som tydeligt bevæger sig mod et vertikalt sammenhold, forstået på den måde at produktionskravene og arbejdsvilkårene i større og større omfang knytter synteseoperatører, formænd og produktionsingeniør tættere sammen omkring den enkelte fabrik. De amerikanske krav om særlige produktionsvilkår og problematikken omkring krydskontaminering styrker denne proces ved, at de daglige kontakter f.eks. synteseoperatørerne i de enkelte fabrikker imel-

lem ikke længere blot kan finde sted uden omklædning. Det samme gælder på en række andre områder. En produktionsingeniør udtaler: *Man kommer længere og længere væk fra hinanden, kan man sige. Vi har en udviklingsafdeling eller en pilotplant heroppe, som vi har arbejdet meget sammen med før i tiden, og jeg gik selv op på laboratoriet, hvis jeg havde et problem, og stod med reagensglas og sådan noget, ikke. Det må man slet ikke i dag. Der er bare adgang forbudt, så man kan sige, at afdelingsmæssigt kommer man længere fra hinanden faktisk.*[23] Samme produktionsingeniør taler ligefrem om, at der opstår en slags stolthed fra fabrik til fabrik, og at man hver især synes, at den fabrik, man arbejder i, er den bedste. Han lægger da heller ikke skjul på, at han selv synes, at de to fabrikker, han står for, er de bedste. Man kan næsten tale om en kappestrid om at være de bedste, uden at man egentlig direkte kan måle, hvem det er. Denne situation kendes også fra andre industrivirksomheder, men da er det ofte en konkurrence mellem dag- og aftenhold. I Lumsås er det mere imellem de enkelte fabrikker, selv om man godt ved, at det kan være næsten umuligt at sammenligne de forskellige fabrikkers produktion. Udstyret er ikke det samme, og man producerer heller ikke altid de samme trin i en syntese. Faktisk kan et godt forarbejde i én fabrik være forudsætningen for et vellykket resultat i en anden. Selv om man ikke umiddelbart kan sammenligne resultaterne, fornemmes konkurrenceelementet i selv små og måske mindre betydningsfulde sammenhænge.

Produktionsingeniørerne oplever Lundbecks kemiske produktion i Lumsås som et spændende og udfordrende sted at arbejde, samtidig med at arbejdsstedet har været under total forvandling gennem de sidste år. *De kan simpelthen ikke nå at smække disse her skure, der dukker op, før end de er fyldt, så alene det - alene antallet af medarbejdere gør noget... der er sådan en hel generation medarbejdere, der nærmest mangler herude, ikke, der er masser af os grønskollinger, vi kommer myldrende hele tiden. Jeg har været her i 3½ år eller et eller andet, og jeg hører virkelig til en af de gamle garvede.... Det er også sådan et kendetegn på Lundbeck heroppe i hvert fald.*[24]

En ikke uvæsentlig del af produktionsingeniørernes hverdag styres af bevidstheden om, at repræsentanter fra Federal Drug Administration kan banke på porten uden for og sige: *Nu er vi her, må vi se hvad I laver? Det er sådan nogle tanker man har i baghovedet, så det skaber sådan en god bundlinie, og kvaliteten af ens arbejde skal virkelig være i top.*[25]

Produktionsingeniørerne står for den daglige produktion i fabrikkerne, hvorimod forberedelserne til indkøring af nye produktioner eller kampagner varetages af en nyoprettet afdeling kaldet Kemisk Procesimplementering. Ingeniørerne i denne afdeling har kontorer i samme pavillon som produktionsingeniørerne.

Virksomhed og arbejdsliv

For udenforstående, dvs. alle som ikke er ansat på Lundbecks Kemiske Produktion i Lumsås, opfattes fabrikken som én virksomhed, hvor alle mere eller mindre er bærere af samme virksomhedskultur. Udadtil er det en homogen størrelse uden differentiering imellem de forskellige kategorier af medarbejdere, og rent fysisk er de da også ansat i samme fabrik, den del af virksomheden Lundbeck, som er markeret med og omgivet af et

metalhegn i landsbyen Lumsås.[26] Beskrivelsen i de foregående afsnit viser imidlertid, når man følger forløbet omkring den kemiske produktion, at ikke blot denne form for produktion forudsætter forskellige former for arbejdsindsats. Hvert led i produktionsprocessen forudsætter fundamentalt forskellige former for faglig praksis, til hvilke der knytter sig særlige ideologier og opfattelser af arbejdet. De forskellige praksisformer stiller hver deres krav til virksomheden. Både produktionen og den samlede virksomhed stiller på sin side også krav til de enkelte former for faglig praksis som en forudsætning for, at virksomheden kan hænge sammen.

Alle medarbejderne har overordnet en fælles reference; de er lønarbejdere i den samme virksomhed, delt imellem timelønnede og funktionærer. Alle modtager en løn for deres indsats, som er betinget af deres plads i produktionsforløbet. Den enkeltes løn er et middel til noget, som ligger uden for arbejdslivet. Nogle af dem engagerer sig i arbejdet ud over, hvad der forventes, eller bruger endog deres fritid til at kvalificere sig på jobbet. Og endelig er der nogen, som ser ud til at realisere deres liv gennem en bemærkelsesværdig optagethed af virksomhedens vel. Man kan måske sige, at de sidstnævnte nærmest identificerer sig med virksomheden.

Ved at iagttage de forskellige former for arbejdsliv bliver det klart, at det vil være utilstrækkeligt at tale om én virksomhedskultur. Lundbeck er en virksomhed, som bedst kan forstås, hvis vi opfatter den som en ramme, inden for hvilken flere former for faglig praksis spiller sammen og er gensidigt afhængige.[27]

Lundbeckkoncernen har en strategi med en vision og en målsætning, som udstikker retningen for den samlede virksomhed. Ideelt set er visionen det kit, der binder relationerne imellem de forskellige former for faglig praksis sammen til en helhed.

Strategien udstikker betingelserne for de enkelte former for faglig praksis, som til gengæld har hver deres særlige træk afhængig af, hvor de er placeret i produktionsforløbet og af strukturen i virksomhedens organisation. Denne er opbygget som et hierarki. Jo højere op i organisationen

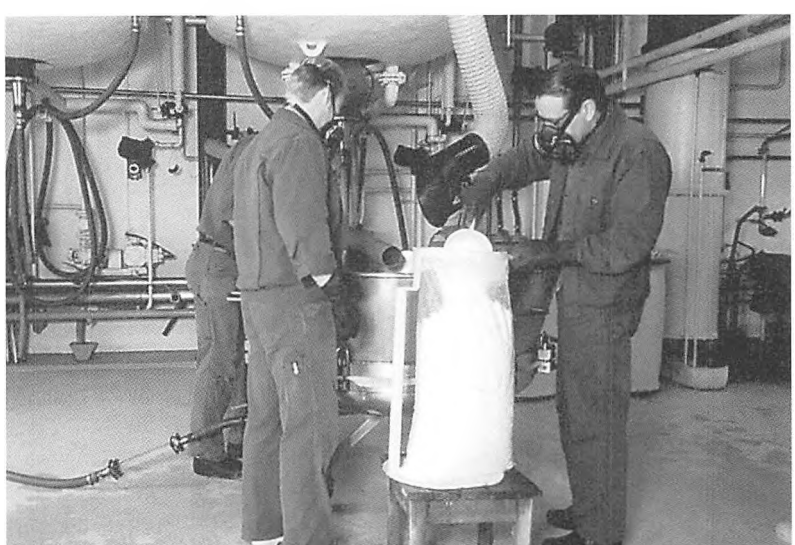

Et fugtigt stof hældes ned i plastposer, hvorefter det skal tørres i en tørretromle. Formændene bærer hvide kitler, synteseoperatørerne grønt arbejdstøj, 1989.

man er placeret jo større grad af frihed, dispositionsmuligheder og løn. Øverst i hierarkiet sidder en ledelse og en bestyrelse, som igen er ansvarlig overfor en fond og en aktionærgruppe. I Lumsås og Seal Sands sidder fabrikschefen/ funktionschefen som den øverste i hierarkiet. Derefter følger souschefen lige under fabrikschefen, afdelingslederne og ingeniørerne, medarbejderne på laboratorierne, håndværkere og kantinepersonalet, lagerfolkene og synteseoperatørerne. På næsten alle mellemniveauer og trin findes formænd og næstformænd. Er man f.eks. ingeniør, kan man opleve strukturen på sit eget niveau som en linieorganisation, men denne linieorganisation gælder kun på den enkeltes trin i det store og vidtforgrenede hierarki.

Fordi koncernen er bygget op med en hierarkisk struktur, er der tale om forskellige kulturer eller livsmåder i virksomheden. De enkelte medarbejdere spiller forskellige roller på arbejdspladsen, og det er forskelligt, hvilken rolle virksomheden spiller i deres tilværelse. Denne iagttagelse er ikke specifik for Lundbeck, men snarere et generelt træk, som gælder for større virksomheder.[28]

Ånd og identitet

I Lundbeckkoncernen anvendes ord som *Lundbeckånd* og *identitet*. I anledning af 75 året for Lundbecks virksomhed i 1990 berettes f.eks. om, hvordan en medarbejder (ansat 1945) *passede som hånd i handske til den særlige Lundbeckånd, der var skabt af Hans Lundbeck, Oluf Hübner og Grethe Lundbeck.* De betragtede firmaets medarbejdere som deres familie. Ikke mindst Grethe Lundbeck *opfattede og behandlede de ansatte som familiemedlemmer.* Medarbejderne skulle trives på arbejdspladsen, og der blev arrangeret skovture for medarbejderne i 40'erne.[29] I samme jubilæumshæfte uddybes hvad *Lundbeckånden* stod for: *Lundbeckånden - den gode atmosfære - var kendetegnet ved åbenhed, intelligens, energi, optimisme og udstrakt hjælpsomhed. Det gode arbejdsmiljø tiltrak mange dygtige medarbejdere.* Selvom firmaet ikke længere er privatejet, møder man fortsat denne opfattelse blandt medarbejdere, som har været ansat i en længere periode i Lumsås. Her taler man ligefrem om, at der både på hovedsædet i Valby og i Lumsås registreres en større begejstring og identitet, end den man finder i flere andre større virksomheder. *Engagementet og entusiasmen er stor i Lundbeck.*[30] Fabrikschefen fortæller om tiden fra slutningen af 80'erne, hvor næsten hele produktionsdelen var flyttet til Lumsås, *så var vi stadigvæk i virkeligheden denne her lille familie med omkring 50-60 medarbejdere.* Det er først i løbet af 90'erne, at udviklingen har taget så meget fart, at det kan være svært at opretholde kontakten imellem alle medarbejderne. Størrelsen på virksomheden og antallet af medarbejdere synes at have en afgørende indflydelse på behovet for en særlig identitet til at binde ikke blot virksomheden i Lumsås sammen, men hele koncernen.

Lundbecks officielle identitet er sat på ord og trykt på både engelsk og dansk og muligvis flere sprog refererende til den internationale dimension, som virksomheden har bygget op. En pamflet fra 1998 har titlen *Lundbecks nye identitet,* hvor koncernchefen skriver i forordet: *I dag begynder introduktionen af Lundbecks nye identitet. Den er udviklet for at markere forskellen mellem os og vore konkurrenter, samtidig med at den understøtter vore værdier.* Symbolet har fået ny farve og en figur, der ligner både en

femtakket rød stjerne og, om man vil, et menneske. *Den er levende, energisk og i bevægelse. Med armene udstrakt er den tillidsfuld og åben. Og dens fem spidser symboliserer Lundbecks fem grundsætninger: our strenght is specialisation, research is our foundating, results are the measure of our success, integration is our goal and speed is our weapon.* Grundsætningerne er den officielle vejledning for alle medarbejderne i koncernen, og med dem har koncernen en vision om at blive ledende på verdensplan inden for psykiatri og neurologi.

Den ny identitet er kittet, som skal binde virksomheden sammen, og et symbol på virksomheden over for omverdenen. Ud fra disse grundsætninger udstikkes præmisserne for koncernens faglige praksis. Det vil sige, at hensigten med virksomhedens identitet er, at medarbejdere på alle niveauer i koncernen relaterer deres særlige funktion i hierarkiet til grundsætningerne med henblik på at leve op til den overordnede vision. Den marketingstyrede strategi med *ny identitet* bruges som et middel til koncernens overordnede mål, visionen om at blive blandt de førende på verdensplan inden for produktion af medicin til lindring af lidelser i centralnervesystemet. Et er imidlertid virksomhedens målmiddel relation, et andet er, hvorledes de forskellige former for faglig praksis er i stand til at optage den i deres respektive ideologier. Her behøver der nødvendigvis ikke at være en modsætning imellem virksomhedens ideologi og den faglige praksis, den kan være forenelig og uden konflikt, men grundlæggende har de enkelte former for praksis hver sin ideologi, som hænger nøje sammen med, hvor de befinder sig i produktionen, deres faglige forudsætninger og øvrige livssituation, som betinger netop deres form for praksis og gør den mulig.

En ting er moderne management, og introduktionen af *den ny identitet* er ikke bare noget, man beslutter er sådan, selvom man måske skulle tro det ved første øjekast. Visionen *deles i dag af alle medarbejdere,* står der på den første side i pamfletten fra 1998, som slutter på sidste side med ordene *Vor nye identitet vil blive indført gradvist.* Der er imidlertid ingen tvivl om, at virksomheden står sig ved at have en ambition for sin produktion, hvis den skal kunne gøre sig gældende på verdensmarkedet, og det er tydeligvis noget, som har betydning for den enkelte medarbejder. Det interessante at iagttage er forandringen over tid. Hvor *Lundbeckånden* oprindelig stod for nogle særlige omsorgsfulde patri- og matrifokale forhold i tilknytning til medarbejderne, står *den ny identitet* for en rationel, økonomisk og resultatorienteret profil.

Lønarbejde og karriere

Den resultatorienterede profil er måske også den som forstås umiddelbart af samtlige medarbejdere. Spørger man f.eks. om, hvad Lundbeckånden står for, eller hvad der er virksomhedens nye identitet, svinger besvarelserne fra, at det er noget, man har hørt de gamle tale om, noget som fandtes i gamle dage, til ingeniøren som ved hjælp af pc'eren fremkalder de fem nøgleord for virksomhedens strategi. For den timelønnede betyder den aktive strategi på verdensplan, at jobbet kan give en god løn i forhold til andre arbejdspladser i området, og at arbejdspladsen er stabil og sikker. Det er det faste job med tryghed i ansættelsen, som er det fremherskende. Man passer sit job omhyggeligt, men lønarbejdet

er et middel i denne livsform til at leve et meningsfyldt liv uden for arbejdstiden. Det betyder ikke, at man ikke værdsætter sin arbejdsplads og kan føle f.eks. stolthed ved at være ansat der. Og man er heller ikke ligeglad med firmaets konkurrenceevne, som man udmærket ved, er en forudsætning for, at jobbet kan opretholdes i et område, hvor alternative arbejdstilbud ikke er en selvfølge. Men det er grundlæggende, at ens arbejdsydelse er noget, man sælger for en løn til realisering af et liv efter arbejdstid. Denne arbejdsform er yderligere kendetegnet ved, at man i arbejdstiden sættes til at løse opgaver af andre på arbejdspladsen, og når man holder fri ophører forpligtelsen over for arbejdet.

En lignende arbejdsrelation kan også iagttages blandt funktionærer, som ikke har særlige beføjelser knyttet til deres arbejdsopgave. Også de "glemmer" alt om jobbet, når arbejdstiden er slut.

Derimod har adskillige medarbejdere med højere uddannelse og nogle af dem, som ønsker at avancere i forhold til deres nuværende arbejdssituation, en anden relation til arbejdet. De er kendetegnet ved særlige kvalifikationer som forudsætning for deres ansættelse til at overvåge, kontrollere, opstille produktionsprocessen eller udføre organisationsfunktioner på forskellige niveauer. Her stiller medarbejderne typisk krav til sig selv, kvalificerer sig med henblik på at have indflydelse, og lægger stor vægt på det, de selv opfatter som et meningsfyldt job. Arbejdstiden er ikke blot noget man sælger for en fastsat løn. Arbejdstiden skal have et meningsfyldt indhold, og firmaets verdensomfattende strategi er et vigtigt incitament i hverdagen. Vækst og nye udfordringer med mulighed for at kunne påvirke ens arbejdssituation med plads til personlige initiativer og engagement er vigtige parametre for jobbets kvalitet. For denne kategori af medarbejdere er det mere reglen end undtagelsen, at man bekymrer sig om jobbet efter arbejdstid og indgår i særlige vagtordninger. Koncernens hierarkiske organisation giver principielt mulighed for at avancere på alle niveauer, og det er et vigtigt perspektiv for den enkelte. Karriere er kendetegnende for denne livsmåde, og her er det en relation mellem det at have særlige kvalifikationer, arbejdsledelse på et givent niveau, engagement og udviklingsmuligheder - administrere og disponere - som er det væsentligste træk. Ved at avancere kan medarbejderen altså overlade underordnede funktioner til andre for selv at løse nye opgaver med mulighed for at disponere.

Konkurrencedygtige løn- og arbejdsforhold er afgørende for at fastholde de højest uddannede i denne livsmåde. For ingeniørerne og de højere uddannede gælder næsten generelt, at lønnen skal være attraktiv i forhold til andre steder, for at man kan fastholde medarbejderne, da der er stor efterspørgsel på højtuddannet personale. Flere unge ingeniører er da også ansat direkte efter den afsluttende eksamen på universiteterne, da det er vanskeligt at trække denne faggruppe til Lumsås fra hovedstaden med flere alternative arbejdssteder.

En af de yngre ingeniører beskriver forskellen imellem de to former for faglig praksis: *For dem (synteseoperatørerne) handler det måske mere om, at de får lavet det, der står på vagtoverdragelsen, og at de så i øvrigt kan gå hjem, når kl. er 10 minutter i 2... nu tror jeg også, at akademikere og unge ingeniører i det hele taget, som har været ansat i relativt kort tid, at de gennem-*

gående er mere entusiastiske og meget interesserede i at præstere et godt stykke arbejde og gøre en indsats for firmaet, fuld af virkelyst og den slags ting. Man kan sige, når man bliver lidt mere sat, eller hvis man er håndværker osv., så handler det måske mere om, at man skal bruge tiden i virksomheden til at finansiere sin fritid, sådan lidt hårdt sagt, men det kan da godt være, at det er det, der ligger i arbejdet for en del af operatørerne. Men altså, jeg oplever da også operatører, som er meget engagerede, og som gerne vil gøre tingene smartere og bedre, og den slags ting.[31]

De særlige træk i relationerne mellem arbejde-fritid og administrere-disponere er to karakteristiske former for praksis, som folder sig ud inden for virksomheden i Lumsås. De er styret af hver sin ideologi, men gensidigt afhængige og afhængige af virksomhedens eksistensbetingelser for netop denne form for kemisk produktion. *Når det kommer til stykket, så er de ansatte i virksomheden jo også en slags interessenter med en økonomisk interesse, jeg mener, hvis det går dårligt for Lundbeck, jamen så mister jeg måske mit job*[32] udtaler en ingeniør, hvilket svarer meget godt til den generelle opfattelse blandt medarbejderne. Virksomhedens evne til at udvikle nye medicinpræparater og afsætte sine produkter er en fælles forudsætning, og det er måske også i lyset heraf, at alle medarbejderne på sin vis er fuldt bevidste om, at virksomhedens strategi, om at blive blandt de førende på verdensmarkedet, er den bedste garanti for både et sikkert job og et job med udviklingsmuligheder og karriere. Den viden er fælles i både kantinen, på lageret, i fabrikkerne, på laboratoriet og blandt ingeniørerne.

Den principielle måde at beskrive de to former for praksis udelukker ikke, at man i andre situationer f.eks. ser medarbejderne stå sammen omkring løsning af opgaver eller være solidariske i forbindelse med lønforhandlinger inden for de forskellige overenskomstområder. De to former for praksis eller livsmåder anviser blot træk, hvor der er sammenhæng, og som så igen præges af de forskellige faglige tilgange og forudsætninger, som bidrager til differentieringen rundt på de forskellige arbejdspladser. Omkring de forskellige fagområder og fagmiljøer opstår en slags domæner eller slet og ret steder, hvor der etableres uformelle fællesskaber i pauseperioderne eller omkring udførelsen af de konkrete arbejdsopgaver.

Undersøgelsen har endvidere vist, at det kemiske anlæg i Lumsås på trods af at det er en integreret enhed i den internationale Lundbeckkoncern, afhængig af et verdensmarked for specifikke medicinpræparater, har en tydelig forankring i lokalområdet. Hovedparten af medarbejderne med lønarbejdet som praksis rekrutteres inden for den nordlige del af Odsherred. De højereuddannede og karriereorienterede må derimod ofte rekrutteres fra en betydelig større geografi fra Holbæk til Københavnsområdet. Den første gruppe er næsten alle bosiddende inden for en afstand af 20 km. fra fabriksanlægget. Den anden gruppe forbliver derimod for en stor dels vedkommende bosat fjernt fra fabriksanlægget på steder med alternative jobmuligheder.

Lidt forenklet kan man sige, at produktionen i Lumsås hviler på en medarbejderstab, bestående af lønarbejdere med en identitet og tilhørsforhold, som knytter sig til lokalområdet og en gruppe af specialister som trækkes til virksomheden udefra og forbliver bosat uden tilknytning til området.

Noter

[1] Til undersøgelsen er optaget 27 båndede interview i oktober og november 1998 med henholdsvis fabrikschefen, souschefen, 1 sekretær, personaleadministratoren, 2 produktionsingeniører, 1 procesingeniør, 1 laborant, 1 maskinmester, 2 håndværkere, 12 synteseoperatører, 1 formand, 1 lagerarbejder, 1 kantinedame og 1 tillidsmand.

[2] En undtagelse er to artikler om Proms Kemi i Viemose forfattet af henholdsvis Marie Bach og Ulla Schaltz for Sydsjællands Museum 1998, som omhandler en kulturhistorisk undersøgelse af Proms Kemi foranlediget af lukningen i foråret 1997.
Foreliggende undersøgelse adskiller sig blandt andet herfra ved at være et studie af en virksomhed i fuld drift. Dette har kun kunnet lade sig gøre ved hjælp af stor imødekommenhed og samarbejde fra ledelsen på Lundbecks Kemiske Anlæg i Lumsås. Et samarbejde som er gennemført med respekt for både virksomhedens interesser og forfatterens/kulturforskningens krav om integritet. For den endelige bearbejdning og konklusioner i forbindelse med rapporten står alene forfatteren som ansvarlig.

[3] Årsberetning 1997. H. Lundbeck, april 1998.

[4] I 1998 udgør det samlede areal 153.500 m², hvoraf 45.000 m² er taget i brug. Det bebyggede areal udgør 8.900 m².

[5] Interview med fabrikschef Poul Dahlberg Nielsen, november 1998.

[6] Interview med fabrikschefen.

[7] Tilsvarende erfaringer fra studiet af større virksomheder har etnologen Niels Jul Nielsen høstet i forbindelse med Nationalmuseets dokumentation af arbejdsliv og dagligdag på Tuborg, året før produktionen blev lukket i 1996. Samme undersøgelse har givet god inspiration til nærværende undersøgelse.

[8] Interview med fabrikschefen.

[9] Interview med personaleadministrator, bånd nr. 1.

[10] Samme.

[11] Interview med maskinmester, bånd nr. 3.

[12] Samme.

[13] Interview med smed, bånd 9.

[14] Interview med afdelingsleder, Esper Hansen, bånd 25.

[15] Interview med synteseoperatør, bånd nr. 16.

[16] Interview med synteseoperatør, bånd nr. 13.

[17] Interview med produktionsingeniør, bånd nr. 5.

[18] Interview med synteseoperatør, bånd nr. 15.

[19] Interview med synteseoperatør, bånd nr. 19.

[20] Interview med lagerarbejder, bånd nr. 8.

[21] Interview med proceskemiker, bånd nr. 24.

[22] Interview med produktionsingeniør, bånd nr. 5.

[23] Interview med produktionsingeniør, bånd nr. 4.

[24] Interview med produktionsingeniør, bånd 5.

[25] Samme.

[26] Virksomhedskultur er et problematisk ord eller begreb, som tillægges forskellige betydninger indenfor virksomhedsledelse og etnologi. Etnologen, Mette Guldberg, har bl.a. påvist, hvordan man inden for moderne virksomhedsledelse anvender begrebet som et managementredskab til at skabe en enhedskultur, hvor kulturforskningen i stedet anvender begrebet som et analyseredskab. Mette Guldberg: *Hvad er "virksomhedskultur"*, 1990.

[27] Denne form for analyse bygger på begrebet livsform, der udlæses som en formålsrettet produktionsmåde - praksis. *Ved at kortlægge arbejdsprocessen og produktionsrelationerne i en særlig produktionsmåde viser det sig muligt at udlæse og blotlægge den pågældende produktionsenheds eller befolkningsgruppes hverdagsliv som en praksis, hvori disse mennesker udfra deres kulturelle ideologi udnytter og bruger de samfundsmæssige eksistensbetingelser, der gør denne deres livsform mulig.* I undersøgelsen af Lundbeck i Lumsås har denne analyseform, som lægger et særligt perspektiv på samfundet, været velegnet til at problematisere fænomenet virksomhedskultur, og i stedet se virksomheden som sammensat af flere forskellige former for praksis. Thomas Højrup: Begrebet livsform, 1984.
I analysen anvendes kultur som udtryk for kontraster i samfundet, og kulturanalysen er et redskab til at lokalisere kulturelle kontraster. De forskellige former for praksis (livsformerne) er teoretiske begreber til at indkredse

og forstå dagliglivets kontraster. En nærmere præsentation af analysemåden findes i to oversigtsartikler: Strukturel livsformsanalyse af Lone Rahbek Christensen og Thomas Højrup samt Kulturanalyse og samfundsanalyse af Thomas Højrup begge trykt i: Nord Nytt nr. 37, 1989.

[28] Niels Jul Nielsen: Tuborg, 1997, s. 140.

[29] Lindring og livskvalitet i 75 år, 1990, s. 8.

[30] Interview med fabrikschefen, bånd nr. 26.

[31] Interview med proceskemiker, bånd nr. 24.

[32] Samme.

Litteratur

Bach, Marie: "Proms Kemi i Viemose - et foreløbigt indblik" trykt i: *Kulturhistoriske studier*. Sydsjællands Museum 1998, s. 109-136.

Christensen, Haldor: *"Til beboerne i Trundholm kommune"*. H. Lundbeck A/S 1986.

Christensen, Lone Rahbek og Højrup, Thomas: "Strukturel livsformsanalyse" i: *Nord Nytt* nr. 37, 1989, s. 53-91.

Guldberg, Mette: "Hvad er virksomhedskultur" i: *Folk og kultur. Årbog for Dansk Etnologi og Folkemindevidenskab* 1990, 68-81.

Højrup, Thomas: "Begrebet livsform. En formspecificerende analysemåde anvendt på nutidige vesteuropæiske samfund" i: *Fortid og Nutid* 1984, s. 194-218.

Højrup, Thomas: "Kulturanalyse og samfundsanalyse" i: *Nord Nytt* nr. 37, 1989, s.108-128.

Lundbeck: *Årsberetning* 1989. H. Lundbeck A/S.

Lundbeck: *Forslag til fremtidsplan*. H. Lundbeck & CO. A/S, Lumsås. Maj 1992.

Lundbeck: *Årsberetning* 1997. H. Lundbeck A/S.

Lundbeck: *Sikkerhedsgruppernes Nyhedsbrev. Den kemiske produktion i Lumsås*. 1. udgave, november 1998.

Nielsen, Niels Jul: *Tuborg. Arbejdsliv og dagligdag 1955-95*. Nationalmuseet 1997.

Olsen, Knud: *Lucopost. Personaleblad. H. Lundbeck A/S.*

Olsen, Knud: *Lundbecks Historie 1915 - 1987. Upubliceret manus* 1998.

Schaltz, Ulla: "Prom - en arbejdsplads i Sydsjælland" i: *Kulturhistoriske studier*. Sydsjællands Museum 1998, s. 137-162.

Sprunk-Jansen, Erik: *Lundbeck-Nerven*. Personaleblad. H. Lundbeck A/S 1991-98

Sprunk-Jansen, Erik: *Our missions*. H. Lundbeck A/S 1997.

Sprunk-Jansen, Erik: *Lundbecks nye identitet*. H. Lundbeck A/S 1998.

Stigø, Sven og Rosell, Peter: *Lindring og livskvalitet i 75 år*. H. Lundbeck A/S 1990.

Lige så skønt - og 200.000 kr. billigere

Om tilflytningen til Haslev i begyndelsen af 1970'erne

Af Margit Baad Pedersen

Indledning

Omkring 1970 var anlægget af Sydmotorvejen ved at være så langt fremme, at man i løbet af ganske få år kunne regne med at være i stand til at køre fra København til Haslev ad motorvej. Det gav stødet til en tilflytning af et omfang, der ikke var set, siden stationsbyen Haslev voksede op i slutningen af det 19. århundrede.

I 1970 stod man midt i parcelhusbølgen – i løbet af de tyve år fra 1960 til 1980 blev landets bebyggede areal mere end fordoblet.[1] Rundt om alle byer og mange landsbyer bredte nye boligkvarterer sig. De blev bebygget med fritliggende enfamiliehuse omgivet af hver sin have; størstedelen af husene var "masseproducerede" typehuse. Det var samtidig i de år, bilen for alvor blev hvermands eje, og den satte de nye husejere i stand til at pendle til arbejde selv over lange afstande som f.eks. fra Haslev til København (ca. 60 km).

Parcelhuskvartererne og deres beboere har hidtil kun i ringe grad været mål for undersøgelser. Johs. Nørregaard Frandsen, Syddansk Universitets Center for Kulturstudier i Odense, har skrevet om parcelhusdanskeren, først og fremmest på grundlag af undersøgelser i Odenseforstaden Tarup-Paarup, hvor et tidligere landsbysamfund blev forvandlet til et parcelhuskvarter ved det store boom i 1960'erne. Nørregaard Frandsen opfatter parcelhusdanskeren som det moderne menneske, der agerer løsrevet fra fortidens sociale og kulturelle grupperinger, og som i princippet kan slå sig ned hvor som helst. Men når først det geografiske bosted er valgt, søger parcelhusmennesket et kvarter, hvis beboere han deler normer og vurderinger med, og som har nogenlunde det samme indkomstniveau. Parcelhuskvartererne bliver altså ifølge Nørregaard Frandsen socialt og kulturelt homogene kvarterer. Et andet karakteristisk træk er fokuseringen på kernefamilien, symboliseret ved hækkene omkring parcelhushaverne, som lukker fremmede ude fra privatsfæren.[2]

Et parcelhuskvarter indgår også i Palle Ove Christiansens bog Fire landsbyer fra 1980. Ved landsbyen Toksværd i Sydsjælland blev der udstykket et kvarter på 63 grunde i 1964, og kvarteret blev langsomt udbygget. 43 % af husstandsoverhovederne i det nye kvarter stammede fra Toksværd sogn, resten var tilflyttere, og blandt dem alle var der en stor del pendlere. De involverede sig i høj grad i byens liv, navnlig i fritids- og foreningslivet, men beboerne i den gamle del af Toksværd regnede stadig i slutningen af 1970'erne ikke rigtigt det nye kvarter med til byen.[3]

En helt anden indfaldsvinkel til undersøgelser af parcelhuse finder vi i Olaf Lind og Jonas Møllers bog Bag hækken, der har undertitlen: Det danske

parcelhus i lyst og nød. Her er parcelhuset og dets beboere set med arkitektøjne og genstand for mange generaliserende udtalelser om det "selvtilstrækkelige isolerede liv bag de tynde skalmure". Helheden hus, have og hæk karakteriseres et andet sted som et "magtfuldt monument over privatlivets ukrænkelige fred". Der ligger i hele fremstillingen en undertone af parcelhuskulturen som noget simpelt, og det er næppe Bag hækkens forfattere, man finder blandt typehusenes beboere.[4]

Metode og problemstilling

Haslev er hverken en storby som Odense eller en landsby som Toksværd, men en stor stationsby, der i 1970 havde 6.925 indbyggere. Til undersøgelsen er valgt et parcelhuskvarter, der voksede op i løbet af meget kort tid. Kvarteret hedder Vestparken; her blev udstykket 153 byggegrunde, der blev solgt og bebygget så hurtigt, som bygmester Ole Christiansen kunne nå at opføre husene – fra pinsen 1971 og to år frem, da kvarteret var så godt som færdigudbygget. Beboerne blev for størstedelens vedkommende tiltrukket gennem nogle storstilede annoncekampagner, som bygherren kørte i hovedstadsaviserne i forsommeren 1971 og igen året efter.

Godt en tredjedel af tilflytterne til Vestparken fra begyndelsen af halvfjerdserne bor stadig i byen, og 12 familier er blevet interviewet til denne undersøgelse. De er udvalgt helt tilfældigt: nogle få havde jeg kendskab til i forvejen, men resten er valgt ud fra lister over tilflyttere, der stadig bor i byen. Listerne blev udarbejdet ved hjælp af vejvisere. Interviewene er foretaget som åbne samtaler ud fra en huskeliste over emner, jeg ønskede belyst. De har strakt sig over 1½-2 timer hver. Det viste sig meget hurtigt, at der tegnede sig et forbløffende ensartet billede, og da tiden til projektet var knap, valgte jeg at reducere det planlagte antal interview. Interviewmaterialet blev suppleret med avisnotitser i Haslev Lokalhistoriske Arkivs udklipssamling. Mange af tilflytterne har rundet de 50 eller 60, og det har givet anledning til en notits eller et interview i den lokale avis; en sådan omtale rummer ofte et kort rids af den pågældendes levnedsløb.

Hovedsynsvinklen i undersøgelsen er tilflytternes: hvor kom de fra, og hvorfor valgte de overhovedet at flytte til Haslev? Hvad kendte de til byen i forvejen, og hvordan var det at komme hertil. Kom de til at føle sig hjemme, og blev de integreret i byens liv. Fik de med andre ord en ny identitet som haslevitter, eller blev Haslev blot det sted, hvor de tilfældigvis boede uden at føle den tilknytning til byen, som normalt forbindes med at have et *hjemsted?*

Begrebet *lokal identitet* knyttes oftest til forestillingen om et *lokalsamfund,* dvs. det lille overskuelige samfund, hvis beboere kender hinanden eller i det mindste ved, hvem de andre er, når de møder dem på gaden. Lokalsamfundet behøver langtfra være identisk med et socialt homogent samfund; men i et samfund med en stærk lokal identitet findes der fælles normer for indplacering i et socialt hierarki.

I begrebet lokal identitet ligger også et kontinuitetsaspekt, der har med kendskabet til den lokale historie at gøre. Det behøver ikke være lokalhistorie i gængs forstand, men snarere nogle historier, der måske har fået et stereotypt præg. Der kan også være tale om fortællinger om personer, som i den almindelige bevidsthed har

eller har haft afgørende indflydelse i lokalsamfundet. Kendskabet til sådanne historier og personer er med til at afsløre, om man *hører til* eller ej. Det er dog blevet diskuteret, hvor stor betydning dette kendskab egentlig har på folks liv.[5]

Byen

Haslev voksede op som stationsby i tiden efter den sjællandske sydbanes åbning i 1870.[6] Takket være den gunstige beliggenhed langt fra købstæderne fik byen et stort naturligt opland, og den voksede hurtigt; ved folketællingen i 1911 var Haslev med sine 3.668 indbyggere blevet landets største stationsby. Herefter gik udviklingen i et roligere tempo, og først efter 1970 skete der igen en dramatisk befolkningstilvækst. Folketallet i Haslev by voksede fra 6.925 i 1970 til 8.631 i 1976 og 9.146 i 1981. Dvs. at der de første seks år skete en tilvækst på 24,6 % og de sidste 5 år en tilvækst på 6 %. I løbet af de 11 år lå tilvæksten på 32 %. I procenter kunne denne tilflytning dog langt fra måle sig med den eksplosionsagtige vækst i årtierne omkring århundredskiftet (1890-1901: 80,6 % og 1901-1911: 48,7 %).

Haslev var gennem mange år kendt som Indre Missions sjællandske højborg. Her havde Indre Mission fra 1891 til 1922 oprettet en lang række skoler: Haslev Højskole, Haslev Landbrugsskole, Haslev Seminarium, Haslev Gymnasium, Haslev Udvidede Højskole og Haslev Håndværkerhøjskole. De bevirkede, at byen af mange blev identificeret med Indre Mission, og da Indre Missions formand Chr. Bartholdy blev sognepræst i Haslev i 1943, var det med til at forstærke dette indtryk; Bartholdy var en skarp samfundsdebattør, der ofte bragte Haslev frem i medierne. Men der var også andet end missionsfolk i Haslev, og selv om bølgerne tidligere kunne gå højt mellem de to grupper, var de skarpe skel for længst udvisket o. 1970.

Kort tid efter anden verdenskrig blev der etableret et par nye boligkvarterer med enfamiliehuse, det første (på Stengårdens jord i byens sydøstlige udkant) næsten udelukkende med huse til udlejning, det andet (på Haslevgårdens jord i byens nordvestlige udkant, kendt som *Vængerne*) fortrinsvis med ejerboliger. De ældste dele af Vængerne blev kendetegnet ved de mange huse fra 1950'erne, der med deres begrænsede størrelse og udstyr opfyldte betingelserne for at få billige statslån. Begge disse kvarterer blev udstykket af kommunen, ligesom det var tilfældet med *Blomsterkvarteret* vest for byen fra 1960'erne. Af øvrige større udstykninger i 1960'erne kan nævnes den private udstykning *Ærtebjergparken* i den sydøstlige udkant af byen, hvor der i sommeren 1968 blev udbudt 32 af i alt 48 grunde til salg.

I 1968 blev der udarbejdet en ny dispositionsplan for hele kommunen, der to år forinden var blevet sammenlagt med Bråby, Terslev og Øde Førslev sognekommuner. På det tidspunkt var Sydmotorvejen under anlæg, og byplanarkitekterne forudså en befolkningstilvækst på grund af den gunstigere beliggenhed i forhold til storbysamfundet. Men de afstod fra at komme med bud på størrelsen af denne vækst, som de heller ikke forventede ville komme før midt i 1970'erne. Det var tydeligt, at de følte sig på mere sikker grund, da de forudså, at byen ville opleve en betydelig tilvækst som følge af en udbygning af de eksisterende ungdoms- og voksenskoler samt oprettelse af nye.

Vestparkens udstykning

Byens vækst kom hurtigere, end planlæggerne kunne forudse. Og den kom ikke i kraft af en udbygning af skolerne, tværtimod. Haslev Landbrugsskole oplevede stærkt svingende elevtal i 1960'erne, og da tilskudsreglerne blev ændret, så statstilskuddet umiddelbart fulgte elevtallet, måtte bestyrelsen indse, at skolen ikke kunne videreføres. Landbrugs-

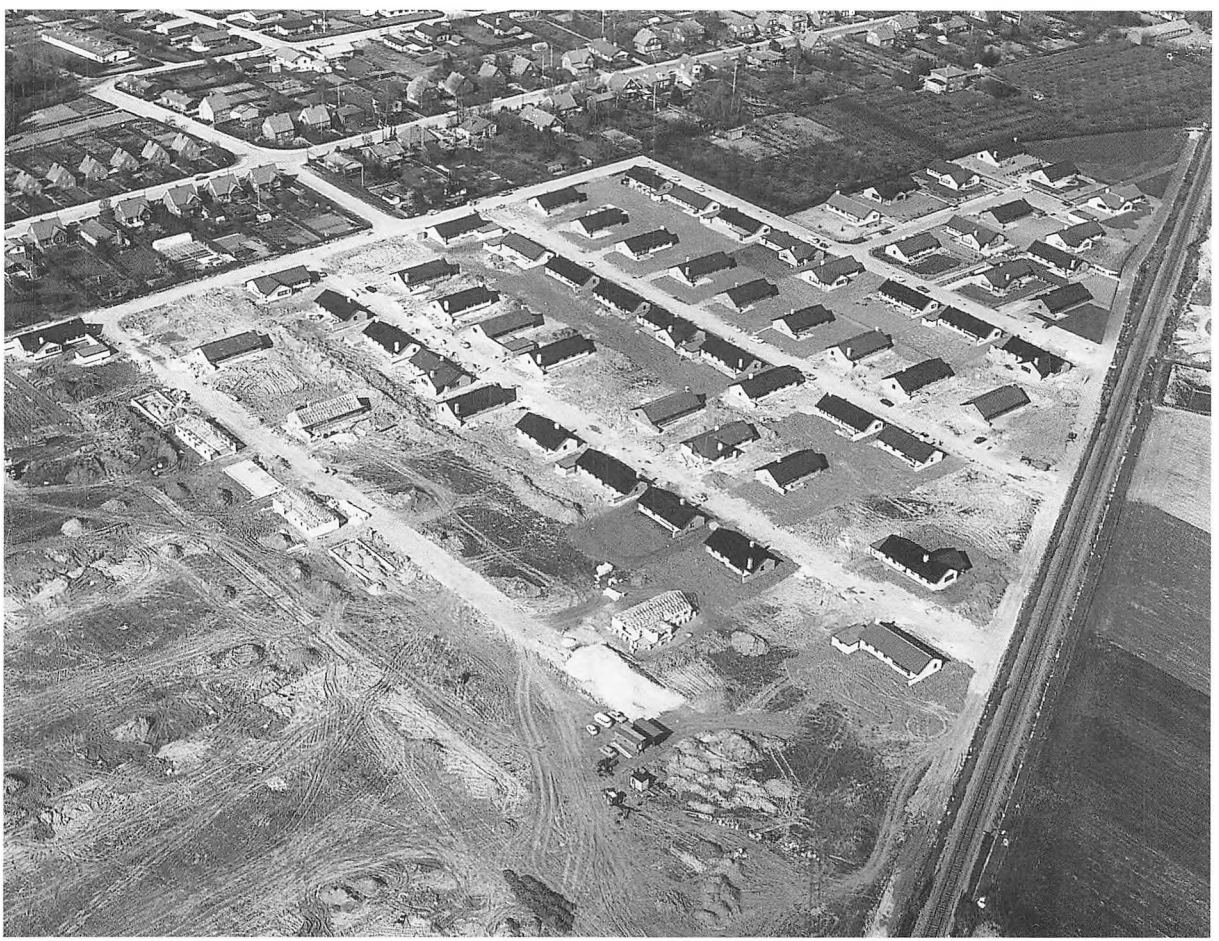

Vestparken den 1. maj 1972. Der blev bygget fra spidsen, der vendte ind mod byen. Husene på Toftagervej er under opførelse. Foto i Haslev Lokalhistoriske Arkiv.

skolen havde i lighed med andre af byens skoler overvundet tidligere kriser bl.a. gennem salg af jord til byggegrunde, men i 1969 besluttede man helt at nedlægge landbrugsskolen og anvende bygningerne til en efterskole, som åbnede sommeren 1970.[7] Skolens landbrugsjord blev først tilbudt kommunen, som dog ikke var interesseret.[8] I stedet blev de 16 ha i november 1969 afhændet til den unge, fremadstormende bygmester Ole Christiansen.

Ole Christiansen havde året forinden etableret typehusfirmaet OC-Huset i en alder af kun 25.[9] I modsætning til de fleste andre typehusfirmaer fra den periode har OC-Huset overlevet skiftende konjunkturer og eksisterer stadig. Ole Christiansen er uddannet tømrer og havde allerede som lærling bygget sine første huse. Nu købte han landbrugsskolens jord for 1,5 mill. og brugte over det dobbelte på udstykning og byggemodning. Udstykningsplanen skulle godkendes i kommunen, og først i sensommeren 1970 gav byrådet den endelige accept.[10] Området blev udstykket i 153 parceller på mellem ca. 750 og ca. 1050 m².

Det var endnu i den periode,

Med denne annonce i københavneraviserne lokkede Ole Christiansen i tusindvis af potentielle huskøbere til Haslev i pinsen og forsommeren 1971.

hvor vejene i et nyt boligkvarter blev anlagt efter en ret lineal, men den gennemkørende trafik blev begrænset ved, at alle boligvejene var blinde veje, der stødte op til en stamvej. For enden af de fleste veje blev der bygget småbørnslegeplads med en stor sandkasse, og ind imellem er der et par grønne områder til boldspil og med en kælkebakke. Der blev anlagt fast parkeringsbane i den ene side af vejene. Der er tale om et rent boligområde, hvor der kun er tilladelse til erhvervsvirksomhed, som kan drives fra et kontor. Den tid var forbi, da der var basis for små dagligvareforretninger i et boligkvarter, som det havde været tilfældet o. 1950.

Vestparkens vejnavne blev givet som kvarternavne efter en fælles plan udarbejdet i samarbejde mellem bygherren og kommunen. I den østlige del af området ligner vejnavnene gamle marknavne, men de har overhovedet ingen forbindelse til Haslevs oprindelige navnestof. Af praktiske grunde blev der overholdt en alfabetisk orden: fra Korsagervej over Kæragervej, Sandagervej og Solagervej til Toftagervej; senere blev Leragervej skudt ind nord for Korsagervej. I den yderste del af kvarteret (med vejene øst-vest) blev der brugt blomsternavne til vejene, der også her ligger i alfabetisk orden: Bellisvej, Erantisvej, Hyacintvej, Lupinvej og Violvej, med Valmuevej (oprindeligt navngivet Vestparken) som stamvej.

Området har form som en kile med spidsen ind mod byens centrum, og udbygningen foregik fra spidsen. Her byggede Ole Christiansen 8 prøvehuse, og fra foråret 1971 begyndte salget. I pinsen 1971 blev københavnerne præsenteret for det nye alternativ til at købe hus i Nordsjælland – lige så skønt og 200.000 kr. billigere. Det skete gennem store annoncer i aviserne pinsedag den 30. maj. Her blev det fremhævet, at det sagtens kunne lade sig gøre at beholde arbejdet i Københavnsområdet og bo i Haslev – og den lave pris gjorde, at mulighederne for at få eget hus pludselig rykkede

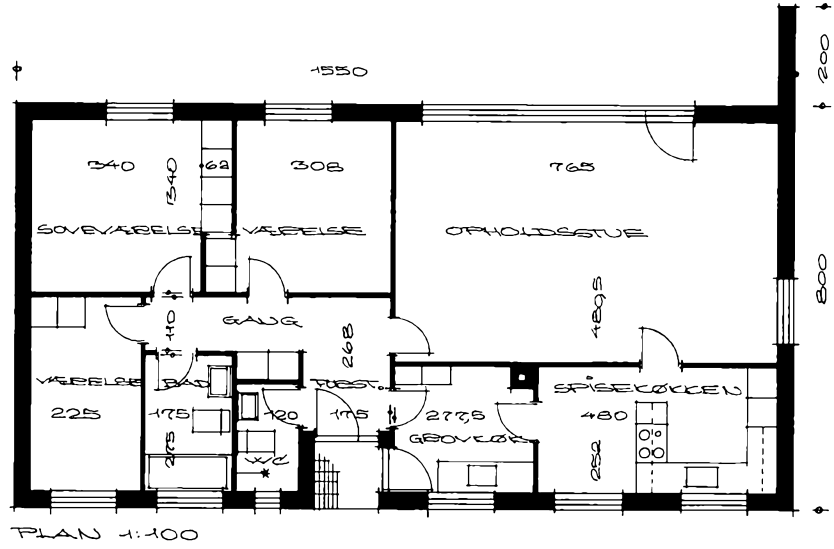

Grundplan af det mindste OC-hus (124 m²) fra 1971. Firmaets konstruktør tegnede husene efter ideskitser fra bygmester Ole Christiansens hånd. Der blev skelet til, hvad andre typehusfirmaer tilbød, og både dengang og senere lyttede man i firmaet desuden meget til, hvad kunderne havde af ønsker. Det var medvirkende til typehusenes salgbarhed, men også til deres ensartethed. Typehuse fra samme periode ligner hinanden til forveksling.

tættere ind på livet for mange. Ad motorvejen, som skulle være færdig inden for få år (den blev dog først ført igennem til Rønnede i 1974) kunne man ifølge annoncen gøre turen fra Københavns centrum på 35 minutter. Virkeligheden for pendlerne i morgen- og aftenmyldretrafikken blev dog en lidt anden, og siden gik der frasagn om, hvordan Ole Christiansen havde taget tid på turen fra Rådhuspladsen til Haslev en nat i sin store Thunderbird. Men det var i begyndelsen af halvfjerdserne en selvfølge, at der skulle køres i bil. Der gik ikke ret mange tog fra Haslev, og det kunne ikke lade sig gøre at basere en pendlertilværelse på togtransport. Udstykningsområdet ligger lige op til jernbanen, og da nogle af de kommende beboere ytrede skepsis over for eventuel støjplage, beroligede Ole Christiansen dem med, at jernbanestrækningen snart ville blive nedlagt. Den eksisterer dog endnu, og mange af de tidligere bilpendlere er nu blevet togpendlere.

By og omegn blev i annoncerne beskrevet i blomstrende vendinger, og der blev også taget lidt på forskud. Blandt Haslevs goder nævnes en svømmehal, som ganske vist var planlagt, men som først blev bygget i 1977. Tilstrømningen af nye borgere gjorde nemlig, at kommunen i første omgang var nødt til at bygge en ny skole i stedet for svømmehallen.

Københavnerne lagde mærke til annoncen fra Haslev, og i løbet af pinsen kom der ifølge en notits i Dagbladet 7.000 mennesker for at se på hus. Udstillingshusene var åbne hver weekend indtil juli, og i løbet af sommeren var 95 grunde solgt. Køberne gav 40.000 kr. for en grund og forpligtede sig til at bygge et OC-hus inden for en nærmere aftalt frist. De første kunne flytte ind i prøvehusene på Korsagervej straks efter, at udstillingen var lukket, og derefter gik det i rask tempo med byggeriet. Men der var pres på – de sidste ville først kunne regne med at flytte ind i deres nye hus i 1973.[11]

Der blev tilbudt seks forskellige størrelser hus, fra 124 m² til 178 m². De fleste valgte de to mindste, hvilket er lidt under gennemsnittet for perioden 1970-74, som lå på 143 m².[12]

Ole Christiansen havde truffet sine kunders smag med stor sikkerhed. De nye huse virkede som ren luksus: to badeværelser, spisekøkken med fritstående køkkenbord, parketgulve, velindrettet bryggers osv. Og listen over ekstraudstyr fyldte en hel side. Her kunne man bl.a. fristes af tegltag i stedet for bølgeeternit, pynteskodder ved vinduerne, farvet sanitet, listelofter, vægpaneler, pejs, blyindfattet rude og garage.

Tilflytterne

Det blev hurtigt kendt, at tilflytterne i Vestparken for størstedelens vedkommende kom fra hovedstadsområdet. Ole Christiansen oplyste efter den første store salgsbølge, at kun 10 % flyttede til fra andre steder i Haslev Kommune, og at 80 % af dem, der kom udefra, flyttede hertil fra Københavnsområdet. Dette billede blev bekræftet af en spørgeskemaundersøgelse, som en gymnasieklasse gennemførte i 1974, og som kendes fra referat af hovedkonklusionerne i avisen.[13]

Det foreliggende interviewmateriale m.m. understøtter denne tendens, selv om det naturligvis er for spinkelt til at kunne bruges til egentlig statistik. Men der tegner sig et typisk billede af en børnefamilie i et lejet rækkehus eller en lejlighed i en af kommunerne på Københavns vestegn. På et

spørgsmål om, hvorfor man ønskede at flytte, svarer nogle, at de ikke syntes, deres nuværende kvarter var et sted, hvor de gerne ville se deres børn vokse op, andre anfører som hovedgrund, at boligen var for lille – man ville gerne have så meget plads, at børnene kunne få hver sit værelse, og der var ikke mulighed for at bytte sig til en større lejlighed. Det havde måske også hele tiden været meningen, at familien gerne ville have eget hus.

Nogle var begyndt at se sig om efter et hus, og alt tyder på, at Ole Christiansen ramte plet, da han annoncerede Haslev som et alternativ til Nordsjælland. I Nordsjælland lå drømmen om eget hus – det var jo der, man tog på søndagsudflugt fra Københavnsområdet. Flere af tilflytterne i Vestparken havde set på hus nord for København, men havde fundet ud af, at det var for dyrt.

De fleste havde altså i forvejen besluttet sig for at flytte, og så kom tilbuddet om den billige løsning i Haslev. Her kunne man få, hvad der forekom at være et drømmehus til en pris, som kunne betales – og i de fleste tilfælde endda med en enkelt indtægt.

To tredjedele af de familier, der er blevet interviewet, fortæller, at de reflekterede på annoncen i pinsen 1971. Og det lyder samstemmende, at da de havde set prøvehusene, var de solgt, selv om kun en enkelt familie på forhånd havde forestillet sig at skulle flytte så langt væk fra København som til Haslev. Bortset fra drømmen om Nordsjælland, som de fleste allerede havde opgivet på grund af prisen, havde overvejelserne gået på et hus i nærheden af København. F.eks. havde en familie, der boede i lejlighed på Nørrebro, set på et "brugt" hus på Amager. Nogle andre, der boede i lejlighed på Amager og havde en kolonihave længere ude på Amager, havde forestillet sig, at de i hvert fald ikke skulle længere væk end til Taastrup, og et par stykker, der boede i lejlighed i henholdsvis Ringsted og Roskilde, havde set på hus samme sted, men endte alligevel i Vestparken, fordi de kunne få meget mere for de samme penge. Et ungt par, der stod for at skulle giftes, havde investeret meget tid i at se på huse i Nordsjælland, men de opdagede, at ved at købe hus i Vestparken kunne de få et splinternyt hus, som de ikke ville have haft råd til i Nordsjælland, og tilmed rakte

Nybygget hus på Bellisvej. Foto på Haslev Museum.

pengene til tegltag, garage og andet ekstraudstyr. De havde et par venner med, da de skulle se på prøvehus, og vennerne blev så begejstrede for husene, at de også købte, selv om det slet ikke havde været tanken.

Et par familier blev opmærksomme på Vestparken gennem arbejdskolleger, som havde købt eller var ved at købe. En enkelt familie så simpelthen skiltet på omfartsvejen, da de skulle på ferie og på vejen sydpå skulle besøge en bekendt i Haslev. På hjemvejen kørte de ind omkring og gav sig tid til at se på prøvehusene. De vendte tilbage og så på husene igen et par dage senere, og inden der var gået en uge, havde de handlet. En anden familie blev så begejstret for selve huset, at de først bagefter kom til at tænke på, at de faktisk slet ikke havde set den grund, de også havde købt.

Det lyder samstemmende, at det var kombinationen af hus og pris, der gjorde udslaget. For de mennesker, der flyttede ind i de nye huse, var det et ekstra plus, at det netop var et *nyt* og ikke et *brugt* hus. For dem var der overhovedet ikke noget negativt forbundet med at bo i et nyt typehus, selv om nogle af dem i dag giver udtryk for, at de måske hellere ville have boet i et ældre hus i et af byens gamle villakvarterer. De er åbenbart blevet mere bevidst om den signalværdi, der ligger i boligen, både med hensyn til adresse og ydre, og de er nået til en erkendelse af, at parcelhuset ikke længere er det rigtige valg, måske under indflydelse af den holdning til parcelhuskulturen, der kommer til udtryk i f.eks. Bag hækken.[14] I en familie fortælles det om børnene, at de i hvert fald

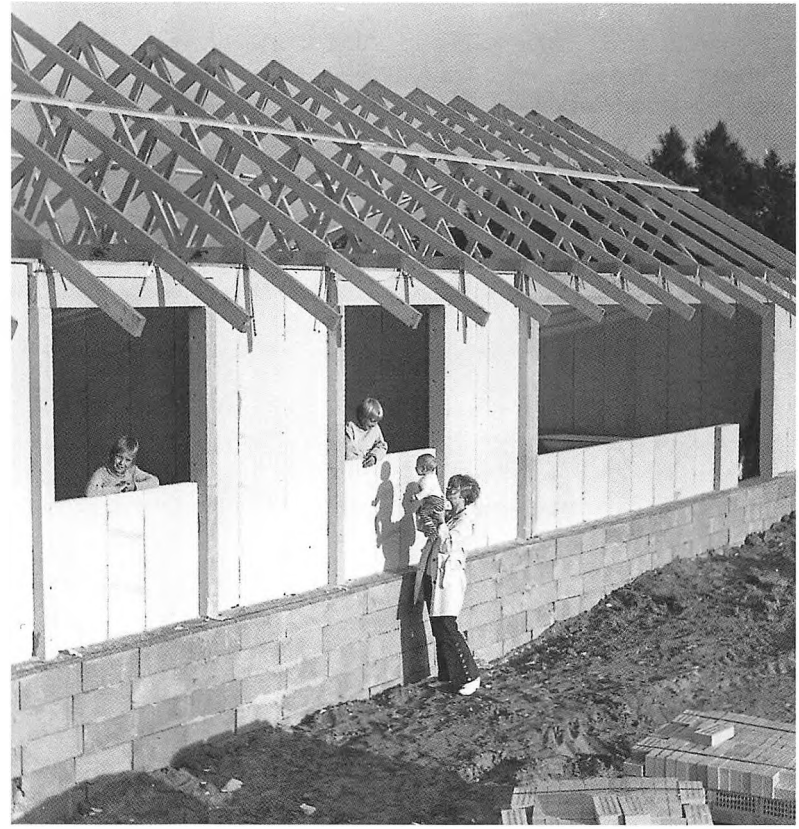

Opførelsen af familiens nye hus på Violvej blev fulgt gennem hyppige besøg i Haslev. Manden fotograferede sin kone og de tre børn – de to store står i vinduerne ved det, der skulle blive deres værelser. Foto i privateje.

ikke ville bo i parcelhus, da de selv skulle stifte familie. De skulle have et hus *med miljø*, men efter en periode med henholdsvis et ældre hus og en lystgård med dyr, er de begge endt i et parcelhus, der ikke kræver megen tid til vedligeholdelse og nemmere kan forenes med en karriere.

Frem til udgangen af 1972 flyttede 87 familier fra andre kommuner ind i Vestparken ifølge kommunens tilflytningslister. Listerne omfatter ikke flytninger inden for kommunegrænsen. Børnefamilierne var helt dominerende: de 34 havde 2 børn, 17 familier havde 1 barn, 11 havde 3, og et par stykker havde henholdsvis 4 og 5 børn. I 20 familier var der ingen børn ved tilflytningen, og 3 familier er der nogen usikkerhed om. Langt den overvejende del af børnene var mindreårige og anføres ikke med selvstændigt navn på tilflytningslisterne. Det hed sig i årene efter, at Solagervej var den børnerigeste vej i hele Haslev. Gymnasielevernes undersøgelse viste, at kun 3 % af beboerne var 60 år og derover i 1974.

Også socialt var det en temmelig homogen gruppe, der købte hus i Vestparken. Der var en del faglærte arbejdere og funktionærer, nogle sælgere med forskellig erhvervsbetegnelse, nogle ingeniører, men i øvrigt meget få akademikere og næsten ingen selvstændige.

De fleste satsede på at følge opfordringen i annoncerne om at beholde arbejdet i København og bo i Haslev. I 1974 arbejdede halvdelen af mændene i Københavnsområdet; kun 17 % havde deres arbejde i Haslev. 80 % kørte i bil på arbejde, medens kun 10 % anvendte offentligt transportmiddel; resten cyklede eller gik.[15] For sælgerne kunne Haslev være et centralt sted at bosætte sig, da mange havde hele Sjælland og måske Lolland-Falster som distrikt. Nogle af tilflytterne fik dog efterhånden arbejde i Haslev; navnlig aftog byens største arbejdsplads SEAS en del.

Det var påfaldende i forhold til i dag, at en stor del af kvinderne ikke havde arbejde, og at det heller ikke var meningen, at de skulle have det. Det var som nævnt muligt at bo i huset med én indtægt. Efter nogle år var der alligevel en del kvinder, der søgte ud på ar-

Sandagervej i sommeren 1972. Fotografen fra Berlingske Tidende mødte kvinder og børn på vejen, da han besøgte Vestparken for at høre, hvad der var kommet ud af forsøget på at lokke københavnerne til at bosætte sig i Haslev. Fra artikel i Berlingske Tidende søndag den 23. juli 1972. Nordfoto.

bejdsmarkedet, typisk i deltidsjobs, og næsten altid i Haslev. Mange valgte at blive dagplejemødre.

Naboskab

Lige børn leger bedst. Det er en almindelig erfaring, som også gør sig gældende, når talen er om opbygning af nye fællesskaber som f.eks. naboskab i et nyt boligkvarter.[16] De nye beboere i Vestparken udgjorde i meget høj grad en socialt egal gruppe. For det første var der sket en udvælgelse i og med, at de havde ønske om og råd til at købe eget hus, og at de havde valgt at købe et nybygget OC-hus. Som påpeget ovenfor var prisen afgørende for valget, og det betyder omvendt, at hvis de havde haft bedre råd, var valget sandsynligvis ikke faldet på et nyt hus i Haslev. Men ikke alene havde tilflytterne nogenlunde samme sociale status, de var også for størstedelens vedkommende yngre familier med mindre børn.

Det lyder samstemmende, at tilflytternes første kontakter i Haslev var med naboerne. Vejene blev bebygget én ad gangen, og på de enkelte veje skete indflytningen i løbet af kort tid – i den periode, da det gik hurtigst, flyttede man ind med 14 dages intervaller. Alene disse fælles ydre vilkår gjorde, at der ikke manglede samtaleemner, når kontakterne skulle etableres. F.eks. levede entreprenøren ikke helt op til sine løfter om at få gjort veje og fortove færdige, og det var et tema, som man kunne være helt sikker på også interesserede naboen. Selve husene var naturligvis færdige, når beboerne kom med deres flyttelæs, selv om håndværkerne i nogle tilfælde nærmest trak sig ud gennem havedøren i takt med indflytningen. Men der var hverken gadelys eller asfalt på vejene eller fliser på fortovene,

Nybyggere på Violvej. Huset var færdigt, men der skulle flyttes meget jord, før grunden var klar til haveanlæg. Foto i privateje.

og flere husker, hvordan de gik i mudder og måtte have skiftesko med hele den første vinter.

Det var med til at styrke fornemmelsen af jævnbyrdighed, når de omkringboende som nybagte husejere stod over for de samme praktiske problemer som én selv. Anlæg af haver var for de fleste noget helt nyt, selv om nogle havde prøvet det før og kunne dele ud af deres erfaringer. Det var almindeligt, at man hjalp hinanden med arbejdet, så der f.eks. blev anlagt græsplæne hos den ene om lørdagen og hos den anden om søndagen. Der er også eksempler på, at husejerne på den ene side af en vej i fællesskab betalte en gartner for at få grubbet hele striben af grunde, før tilplantningen begyndte. Endelig skulle der jo tages nogle beslutninger, som i sagens natur måtte være fælles, nemlig om hegn og/eller hække omkring haverne.

Et velfungerende naboskab kræver gensidighed i udvekslingen af tjenester – den ene tjeneste er den anden værd, og uligevægt accepteres ikke i det lange løb. De lige vilkår for tilflytterne gjorde det i første omgang uproblematisk at låne hos hinanden – det var oplagt, at der hurtigt ville blive tale om gensidige relationer. En

Bygmester Ole Christiansen var med til vejfesten på Solagervej 22.7.1972. Foto i privateje.

mand, der flyttede ind med sin familie som den sidste for enden af en vej, blev budt velkommen af den kommende nabo med et spørgsmål om, hvor vidt den nytilflyttede havde en trillebør? Nå ikke – men du behøver heller ikke at købe en, for du kan låne min. Manden fik nu sin egen trillebør, men det har lige siden været sådan, at seks familier for enden af denne vej har underrettet hinanden, når de anskaffede sig mere specielle ting, som de andre derefter kunne låne. Egentlig fælles anskaffelse af større redskaber har ikke været almindelig – men nogle steder er der købt en stige og senere f.eks. en sneslynge.

Godt naboskab er en balancegang, og det har der været stor bevidsthed om. For tætte nabokontakter kan gøre det svært at trække grænsen for omfanget og hyppigheden af disse kontakter – og går det galt, kan det have vidtrækkende konsekvenser, for naboerne bliver jo ved at være der. Nogle husker, at de selv fra begyndelsen viste stor tilbageholdenhed, og for at understrege det hensigtsmæssige i det, be-

rettes om eksempler på andre familier, der til at begynde med overrendte hinanden for så pludselig at blive dødeligt uvenner og slet ikke at kunne ses. Et andet typisk udsagn går ud på, at de har haft det så fredeligt på vejen i alle årene, fordi de har formået at sætte grænser for samkvemmet.

Grænserne går typisk på, at forskellen mellem privat og offentlig sfære respekteres. Indendørs er lig privatsfære, og det er ikke velset, at man går ud og ind hos hinanden. Udendørs, i hvert fald forhaven, er lig offentlig sfære, og det er her man mødes. Et sted er der sat bord og bænke op i en forhave med øljern i en snor fra en gren, og de omkringboende kan slå sig ned her og få en sludder og måske en øl, også selv om ejermanden ikke er til stede. Der er også nogle, der "render sammen og griller" om sommeren, men som ellers ikke kommer sammen.

Den samtidige indflytning bevirkede også, at ingen kom til et allerede etableret naboskab; alle startede på lige fod og kunne være med til at sætte normerne for god og acceptabel adfærd i forhold til hinanden. Enkelte familier kunne ikke indordne sig under de fælles adfærdsnormer, der blev skabt i kvarteret. De følte sig overvåget og påtvunget et fællesskab, når de egentlig hellere ville være sig selv, og undslog de sig, blev de ildeset. Deres naboer havde svært ved at finde deres egen bryggersdør, som det blev sagt. En af familierne gav det tætte byggeri på for små grunde skylden, og de løste deres problem ved at flytte til et andet kvarter i byen.

Andre af de konflikter, der kunne opstå, havde deres rod i en aldersforskel, der som nævnt i øvrigt var sjælden i kvarteret. F.eks. fortælles om en ældre dame, der ikke kunne forstå, at børnene måtte lege på vejen, og heller ikke kunne acceptere, at der i weekenden blev hængt vasketøj op udendørs, og at der blev arbejdet i haverne på andet end hverdage. Her havde naboskab bragt folk med forskellige normer for pæn opførsel sammen; også i dette tilfælde fandt problemet sin løsning på den måde, at de, der skilte sig ud fra flertallet, flyttede.

Vejfester blev brugt helt bevidst som et instrument til at ryste de nye naboer sammen. Der fortælles fra flere af vejene, at da der endelig kom asfalt på vejen, blev det fejret med en fest. Senere blev der holdt lysfest, da der også blev sat gadelys op. Til festen blev haveborde sat sammen i en lang række midt på vejen, og folk slog sig ned i havestole eller på køkkenstole. Der var bestilt mad udefra, og efter spisningen blev der danset på vejen eller i en carport ved et af husene. Ved i hvert fald en af disse vejfester var bygmester Ole Christiansen inviteret med. Der er ikke helt samstemmende erindringer om, hvornår traditionen med vejfester døde ud, men fra de fleste veje huskes det som noget, der hørte de allerførste år til.

Inden der for alvor blev anlagt haver og plantet hække, fortælles der også om helt improviserede sammenkomster, som f.eks. den første Skt. Hansaften, hvor naboer fandt sammen med hver deres medbragte mad og drikkevarer, og børnene bagte snobrød over et bål, der sagtens kunne tændes, når der endnu ikke var plantet i haverne eller anlagt græsplæner.

Det synes dog at være et fælles træk, at nabofællesskabet efterhånden er indskrænket til, at man hilser på hinanden. Det faste udtryk for denne udvikling lyder: så voksede hækkene op, og nu ser vi ikke så meget til hinanden mere.

For de oprindelige tilflyttere var børnene med til at skabe mange kontakter mellem familierne, og det blev forstærket af, at så mange af kvinderne var hjemmegående. Men børnene er for længst blevet voksne og er ikke længere det naturlige bindeled mellem naboer, og forældrene mener, at også den kendsgerning, at de selv er kommet op i årene, er medvirkende til, at naborelationerne er gledet lidt i baggrunden.

Vilkårene for etablering af naboskab var ens fra begyndelsen, men alligevel har det udviklet sig noget forskelligt i de enkelte dele af kvarteret. Vedligeholdelse af et mere omfattende vejfællesskab kræver en bevidst aktiv indsats af en eller flere enkeltpersoner. Et sådant fællesskab kan f.eks. manifestere sig i forbindelse med sølvbryllup. På en af vejene er det blevet tradition, at før et sølvbryllup samles *alle* de andre beboere en aften for at binde æresport; børnene er med og sørger for øl og sodavand. Det er næsten den bedste del af et sølvbryllup. Der lægges vægt på, at det er *vejen* – her har f.eks. sølvbrudeparrets kolleger eller logebrødre ikke noget at gøre. På sølvbryllupsdagen møder alle også op til morgensang og morgenkaffe, og et passende antal dage efter sølvbrylluppet mødes de igen og tager æresport ned. Denne gang er det sølvbrudeparret, der giver et traktement. Men videreførelse af en sådan tradition er afhængig af, at nogen tager et initiativ med hensyn til planlægning og sørger for, at alle får besked om tid og sted for pyntning.

En speciel form for sølvbryllup har i de senere år givet anledning til en genoplivning af 1970'ernes vejfester. På tre af vejene er der blevet festet i anledning af 25-året for indflytningen. Festen er blevet holdt som en traditionel sølvbryllupsfest med æresport for enden af vejen, morgenkaffe og efterfølgende aftenfest med spisning. På en af de andre veje havde man også overvejet at fejre 25-året på den måde, men det var ikke blevet til noget; dels syntes de ikke, det var så sjovt, når andre havde fået ideen før dem, dels kunne de ikke finde en løsning på spørgsmålet om, hvem der skulle med – kun de nuværende beboere eller også de fraflyttede.

Haslev Kommune stillede ingen krav om grundejerforening i Vestparken, sådan som

"Sølvbryllup" på Violvej 4.10.1997. Foto Hans-Jørgen Johansen, Dagbladet.

det er tilfældet ved senere udstykninger. Kommunen overtog de oprindeligt private veje i 1975 og hermed også vedligeholdelse af fællesarealer som sandkasser og grønne områder med boldbane og kælkebakker.[17] Der har altså ikke været noget, der *skulle* gøres i fællesskab af beboerne. De fleste er godt tilfreds med det, men enkelte savner grundejerforeningen som den, der kunne opstille regler for brug af plæneklippere, motorsave o.lign. Der kendes et enkelt eksempel på initiativ til fællesskab på en række områder. I sommeren 1972 arrangerede beboerne på Solagervej asfaltbal. Det var en traditionel vejfest, der skulle ryste de nye naboer sammen, men aftenen startede med et møde, hvor fælles problemer blev drøftet, herunder fællesindkøb af f.eks. hækplanter, mulighederne for samkørsel for nogle af pendlerne og forbedring af børnenes legemuligheder.[18] Der kom dog ikke noget ud af tankerne om et udbygget fællesskab. Heller ikke en plan om et fælleshus kunne gennemføres. Inden kvarteret var helt udbygget, opstod den ide, at man i fællesskab kunne købe en af de endnu ubebyggede grunde og opføre et fælleshus. Initiativtagerne stemte dørklokker i hele kvarteret, men der var ikke nogen opbakning. Et fælleshus blev af flertallet opfattet som noget temmelig venstreorienteret, som man ikke ville være med i. Et parcelhuskvarter er netop ikke præget af nogen form for kollektivistisk tankegang – her er idealet et hus med have, der kan danne rammen om den enkelte kernefamilies liv. De mennesker, der følte sig tiltrukket af en mere kollektiv livsstil, bosatte sig ikke i et parcelhuskvarter, og eventuelle forsøg på at ændre normerne blandt parcelhusnaboerne havde ikke store chancer for at lykkes.

Forestillinger om Haslev

Tilflytternes forhåndskendskab til byen var meget beskedent. Nogle husker, at de måtte have landkortet frem for at finde ud af, hvor byen lå, da de havde set annoncen og skulle til Haslev for at se på hus. En familie kom kørende til Haslev over Ringsted, og da de var på vej ud af Ringsted, havde de spekuleret på, om det nu alligevel ikke var for langt ude på landet at slå sig ned. En sælger havde på forhånd besluttet at købe hus på Midtsjælland af hensyn til sit distrikt, men det skulle i hvert fald ikke være i Haslev, for der havde han dårlige erfaringer med at sælge. Et par stykker havde noget fjern familie i byen og havde været her som barn, og i en enkelt af de familier, der er blevet interviewet, er manden født og opvokset i byen, men var flyttet og boede nu i Rødovre.

Næsten alle havde hørt om Indre Mission i forbindelse med Haslev. Det var dog ikke den side af Haslev, der trak i positiv retning, men på den anden side var det heller ikke noget, der kunne skræmme folk væk (er det sket, møder vi dem naturligvis ikke i byen i dag!) Den mest almindelige holdning synes at være, at Haslevs kirkelige liv og navnlig Indre Mission ikke behøvede at være noget, der kom dem ved. Indre Mission er af tilflytterne blevet opfattet som en del af det gamle Haslev, og man møder bemærkninger i retning af, at det kirkelige liv ikke er noget, der har generet dem, det har de aldrig mærket noget til. Tidligere kirkeminister A.O. Andersen, der selv flyttede til Haslev i 1970, er af den opfattelse, at Haslevs særpræg som indremissionsk skoleby bevidst blev nedtonet fra

politisk side, da man skulle have tilflyttere til byen, underforstået at politikerne mente, det kunne skræmme interesserede væk. Han kan på den anden side ikke forstå, hvorfor folk skulle vælge at flytte til sådan en lille midtsjællandsk by, hvis der ikke var noget som helst specielt ved byen.[19]

Flere af tilflytterne har hørt bemærkninger om, at nu skulle de *ned til Bartholdy*, når de fortalte venner og kolleger, at de skulle flytte til Haslev, uagtet at pastor Bartholdy var blevet pensioneret og havde forladt byen helt tilbage i 1954. Andre fik refereret skrøner som den om haslevitterne, der i den grad var delt i de hellige og de ugudelige, at de gik på hver sin side af gaden!

OleChristiansen havde fremhævet Haslevs omgivelser med skove og herregårde, da han skulle sælge sine byggegrunde. Men naturen er ikke noget af det, der nævnes ofte som begrundelse for at flytte til Haslev. Den blev taget med som et ekstra gode, der nok bruges af nogle, men ikke i alle tilfælde så meget, som tilflytterne måske havde forestillet sig på forhånd.

Der lå overhovedet ikke nogen forestilling om at flytte på landet bag beslutningen om at købe hus i Haslev. Haslev var i annoncerne beskrevet som en moderne og velordnet by med alle nødvendige faciliteter, og tilflytterne var helt klar over, at det var en by, de skulle flytte til og ikke en landsby. Nogle mener også, at der ikke var mere landligt her end i Københavnsområdet, hvor de flyttede fra.

Det synes i det hele taget at have været underordnet for tilflytterne, hvor de flyttede hen. Nogle siger direkte, at de kan bo hvor som helst; når de først er indenfor i deres eget hjem, føler de sig hjemme. Andre udtrykker det på den måde, at Haslev tilfældigvis er det sted, de bor, men at de i øvrigt får opfyldt deres behov for f.eks. kulturelle oplevelser i København, uden at de opfatter det som noget problem. Det var med andre ord ikke nogle specifikke positive træk ved Haslev, der virkede tiltrækkende på de kommende beboere.

Mødet med Haslev

Tilflytternes første kontakter i Haslev var med naboerne, som jo også var nye tilflyttere. Der var ingen gamle haslevitter, der havde lejlighed til at byde velkommen, sådan som det er tilfældet i byens ældre kvarterer. En tid lang kunne tilflytterne faktisk leve uden at komme nærmere i kontakt med byen, og flere mener da også, at der gik nogen tid, før de begyndte at involvere sig i byens liv. Men de var trods alt ikke kun flyttet ind i et nyt parcelhuskvarter, de var også blevet indbyggere i et veletableret bysamfund. Haslev stationsbys pionerperiode, da alle var tilflyttere, var forbi allerede omkring århundredskiftet. Nu var der mange gamle haslevfamilier, der i to-tre generationer havde boet i byen. Man vidste, hvem hinanden var, og man kendte til øgenavne og alle de gode historier om nulevende og afdøde, der er med til at binde et samfund sammen.

De første kontakter uden for Vestparken fik tilflytterne i almindelighed, når de kom i byens forretninger. Oplevelserne i denne forbindelse fortolkes naturligvis forskelligt afhængigt af, hvilke erfaringer man kom med. Men for de fleste, der var vant til storbyen, var mødet med forretningslivet i Haslev næsten et kulturchok. De var ikke vant til den tillid, der blev vist kunderne, og som havde sin baggrund i det lille samfund, hvor ingen kan være helt anonym. En til-

flytter fortæller, at han og hans kone som noget af det første skulle købe et badeforhæng, og da de ikke kunne beslutte sig i forretningen, fik de tilbudt at låne nogle stykker med hjem og så komme med dem, de ikke kunne bruge. Til deres store forbløffelse blev der ikke forlangt nogen form for depositum, og det var så uvant, at de ikke syntes de kunne komme hurtigt nok tilbage for at få afregnet. Når der blev bestilt tæpper og gardiner hos lokale handlende, blev der heller ikke forlangt depositum, og det var ikke noget, man var vant til. For de fleste var det også nyt at blive genkendt i en forretning efter nogle få besøg. Nogle opfatter det som udelukkende trygt og positivt, andre generede det, at de f.eks. ikke kunne ose uden at vide sig bemærket.

Nogle havde på forhånd hørt om Haslev som et lukket samfund, som var svært at komme ind i – dvs. de var bevidste om et evt. problem. Andre tænkte slet ikke over, at der kunne være lokale forhold, de først skulle gøre sig bekendt med. De kan nu bagefter se, at det var med ungdommens ubekymrede sind, de kastede sig ud i byens liv uden overhovedet at forestille sig, at der kunne være problemer forbundet med at blive integreret.

Der er da også enkelte, der ikke oplevede integrationsprocessen som noget ubetinget positivt. F.eks. var der en, der meldte sig som bloddonor, men fik besked om, at her havde de rigeligt i deres egne. Siden har han i stedet givet blod til den mobile blodbank. En far fik af vanvare det lukkede kirkelige samfund at føle, da han en søndag gik i kirke med sin datter. Der skulle være barnedåb, og faderen sørgede for, at pigen kom til at sidde yderst i kirkestolen, så hun kunne se. Det udløste nogle bebrejdende blikke fra en ældre dame, hvis faste plads det havde været de sidste fyrre år.

En anden meldte sig ind i håndboldklubben, men følte sig overhovedet ikke velkommen; han fik hurtigt det indtryk, at klubben kun var interesseret i at få medlemskontingentet, og efter halvdelen af sæsonen holdt han op med at komme der. Andre havde dog mere positive oplevelser, og for mange var det netop idrætsforeningerne, der blev begyndelsen til bekendtskab med "gamle" haslevitter, om ikke andet så via børnenes deltagelse. Haslev Trampolin- og Turngymnaster var en næsten nystartet forening – fra 1969. HTT tilbød gymnastik, trampolinspring og fra 1977, da svømmehallen blev bygget, også svømning. En medlemsfortegnelse fra 1981 viser, at HTT havde medlemmer i over halvdelen af husstandene i Vestparken på dette tidspunkt. Men det er påfaldende, at de allerførste medlemmer fra Vestparken kom fra to af de få familier, der i forvejen havde boet i Haslev, og at de næste var naboer og genboer til de først indmeldte.[20]

Haslev havde en række foreninger, der rakte langt tilbage i tiden, men det ser ikke ud til, at de appellerede til de unge tilflyttere. En gennemgang af medlemslister i f.eks. husmoderforeningen gav kun oplysning om fire medlemmer blandt Vestparkens beboere frem til 1977, selv om der som nævnt var mange kvinder, der ikke havde erhvervsarbejde de første år. De kirkeligt prægede foreninger som Haslev KFUM og K og Kirkeligt Samfund fik overhovedet ingen nye medlemmer blandt tilflytterne. Interesseforeninger som frimærkeklubben og sportsfiskerforeningen tiltrak nogle få. Den nyetablerede teaterforening fik også ganske enkelte medlemmer blandt tilflytter-

ne. Men de, der havde interesse i teater, havde øjensynligt svært ved at slippe det københavnske teaterliv, som de havde været vant til.[21] Og som bilpendlere var afstanden til hovedstaden ikke noget, de regnede som et problem.

Det kunne være nemmere at komme med i arbejdet i en nystartet forening, hvor alle begyndte på lige fod, end at skulle begå sig i en veletableret forening, der undertiden blev opfattet som meget lukket. Haslev Antennelaug er eksempel på en sådan ny forening, der appellerede meget bredt til alle med fjernsyn. Foreningen blev etableret i 1972 med det formål at rejse en mast med fællesantenne og etablere et kabelnet, der kunne give de tilsluttede husstande mulighed for at tage udenlandske TV-stationer. Der blev taget to initiativer, det ene fra en maler, der boede nord for banen, og det andet fra Haslev Grundejerforening, hvis formand var ingeniør på SEAS. Det endte med én fælles mast og én forening, og i løbet af et par år var også Vestparkens beboere repræsenteret med to medlemmer i bestyrelsen. I vinteren 1975-76 blev der i Haslev gjort forsøg med lokal-TV, der blev transmitteret via antennelaugets kabelnet. Her var et helt nyt område, som der ikke var knyttet gamle traditioner til, og medarbejderne, der alle var frivillige, blev også hentet i Vestparken. [22]

Flere har nævnt, at de kom ind i byens liv gennem forældrearbejdet i børneinstitution og skole. Her havde de en legitim adgang til at involvere sig uden fare for at virke påtrængende.

Nogle meldte sig ind i politiske partiforeninger og fik bestyrelsesposter, og der er et enkelt eksempel på et byrådsmedlem, der var blandt de første tilflyttere til Vestparken.

Adgangen til loger og logelignende foreninger er ikke åben, som det er tilfældet med de fleste andre foreninger. Loger er i sagens natur eksklusive sammenslutninger, og optagelse kan kun ske efter opfordring fra medlemmer. Flere af de nye beboere i Vestparken fik dog en sådan opfordring og dermed øgede muligheder for kontakter med ældre haslevitter. En af dem fortæller, at han blev medlem af Lions efter opfordring fra ejeren af den planteskole, hvor han købte planter til haven. En anden kom ind i den lokale Odd Fellow-loge efter opfordring fra en tankejer, der havde observeret ham og hans kone drage af sted i pænt tøj og havde fået at vide, at de skulle til møde i en københavnsk Odd Fellow-loge. En tredje blev opfordret til at blive medlem af Dansk Broderorden; det skete gennem en far til en skolekammerat til et af hans egne børn, som han havde lært at kende gennem forældrearbejdet i skolen. For andre lå det fjernt at slutte sig til en loge, selv om de er klar over, at det ville have givet muligheder for at lære andre i byen at kende.

I nogle af de familier, hvor manden pendler og konen har arbejde i Haslev, f.eks. som dagplejemor, er det påfaldende, at manden ikke synes, han kender ret mange i byen, hvorimod konen har en stor lokal bekendtskabskreds. Tilværelsen som pendler bruges ofte som forklaring på, at man ikke involverer sig i byens liv, men når der bruges sådanne udtryk, ligger der også heri en vurdering af, at lokalt engagement er noget positivt, som man *burde* stræbe efter. Nogle få har satset bevidst på at sætte sig ud over de praktiske problemer, som pendlingen medfører, og har engageret sig kraftigt i byens offentlige liv.

En del af tilflytterne viste en positiv interesse for at blive

orienteret om lokale forhold ved at begynde at holde en lokal avis (Dagbladet eller Næstved Tidende) straks efter tilflytningen, men mange holdt op igen. Der var simpelthen ikke nyheder, som tilflytterne fandt relevante; de havde ikke brug for referat af møder i missionshuset, som en af dem siger. Nogle har selv eller sammen med en nabo i perioder senere holdt Dagbladet, som siden 1990 er den eneste avis med lokalredaktion i byen. Men det er et gennemgående træk, at interessen for de lokale nyheder ikke er særlig stor, og at man får behovet dækket gennem den gratis annonceavis, der også omtaler en del lokale begivenheder.

Den lokale identitet

Kontinuiteten er et af aspekterne ved den lokale identitet.[23] De rigtige haslevitter kender til lokalhistorien og har hørt om agent Ulrich, der etablerede købmandsforretning over for den nyåbnede station i 1870 og blev byens matador, og om forstander Davidsen, der som forstander for Haslev Højskole stod bag Indre Missions skoleimperium i Haslev. De har også styr på, hvem der driver forretningerne i byen, de ved, hvor der er tale om gamle haslevslægter, og de ved, hvordan familierne er giftet ind i hinanden. De er også helt klar over, hvem Firkanten var, og mange har en eller flere Herman Jacobsen-historier på lager. Her var tilflytterne på bar bund, selv om nogle har tilegnet sig en del af denne viden og giver udtryk for, at de gerne vil lytte til fortællingerne fra ældre tid.

Det hører også med til at være haslevit at være klar over, hvordan byens forskellige kvarterer rangerer i forhold til hinanden. Som det er tilfældet i mange andre stationsbyer har byen en *forside* og en *bagside*.[24] I Haslev skulle man helst bo syd for jernbanen. At bo nord for banen var ikke så fint. Fra begyndelsen var der her udstykket mindre grunde, der navnlig blev bebygget af arbejdere, og de arealer, der lå nærmest jernbanen, blev anvendt til industribyggeri. Disse vurderinger af kvartererne var til en vis grad skredet, da der blev udstykket et stort område til enfamiliehuse nord for banen i 1950'erne. Men man vidste stadig besked med den gamle opfattelse. Vestparken blev placeret nord for banen, men i og med at kvarteret blev domineret af tilflyttere, forblev det helt løsrevet fra de topografiske vurderinger, der ellers var knyttet til de enkelte dele af byen.

Tilflytterne i Vestparken har alle sammen hørt om *nord og syd for banen*, men det betyder overhovedet ikke noget for dem. Det er heller ikke alle, der er helt klar over, hvori forskellen egentlig skulle bestå. *Det er noget fra gammel tid* eller *det har med forskellen mellem tilhængerne af Indre Mission og de andre at gøre*, lyder nogle af forklaringerne. Andre har fået en klarere opfattelse af de lokale vurderinger, og en enkelt har også hørt om en familie, der solgte huset i Vestparken og flyttede til byens sydøstlige udkant for at komme op på den rigtige side af banen. En tilflytter, der fik arbejde på SEAS, mødte den opfattelse, at kun arbejderne på SEAS, men ikke funktionærerne, kunne bo nord for banen.

Tilflytterne i Vestparken havde købt deres drømmehus og fået mere luksus, end de fleste havde turdet drømme om. Derfor blev mange også forbløffede og vrede, da det gik op for dem, at Vestparken gik under betegnelsen *Bangladesh* i byen. De syntes, det var ganske ufortjent, at deres pæne nye kvarter skulle have et så

ringeagtende tilnavn. Der er ikke nogen, der egentlig ved, hvorfra betegnelsen stammer, og der er heller ikke helt overensstemmelse mellem de forskellige fortolkningsmuligheder. En af fortolkningerne går ud på, at med et så ekstravagant byggeri måtte beboerne snart blive ludfattige. En anden betegnelse med lignende indhold var *Grødhusene*. Der er heller ingen tvivl om, at de nye OC-huse har virket som den rene luksus på de haslevitter, der blot 10-15 år tidligere ligesom de øvrige danskere havde lidt under en voldsom boligmangel. Ganske små huse i byen kunne rumme flere lejligheder, og det var først i 1960'erne, at der blev givet tilladelse til at nedlægge selv bittesmå taglejligheder.[25]

Ingen af de tilflyttere, der er blevet interviewet til denne undersøgelse, har tænkt sig at flytte fra byen igen – nogle siger direkte, at nu er de blevet haslevitter, medens det for andre stadig synes underordnet, hvor de bor. Men det er påfaldende, at mange af deres børn også stadig bor i byen eller i omegnen. Børnene har fået en lokal vennekreds gennem deres opvækst, og den har åbenbart stor betydning, når de står for at vælge, hvor de skal bo med deres egen familie.[26]

Det er en velkendt sag, at interessen for lokalhistorie er steget gennem de sidste 15-20 år. De mange opbrud fra vante omgivelser har skabt en øget interesse for at holde fast i de historiske rødder, og de lokalhistoriske arkiver nyder stor bevågenhed i befolkningen. Nogle steder finder man tilflyttere som de mest aktive inden for dette område, men det er ikke tilfældet i Haslev. Her har gruppen af frivillige medarbejdere både omkring Lokalhistorisk Arkiv og Haslev Museum for langt den overvejende dels vedkommende været hentet blandt "indfødte" haslevitter, eller i hvert fald blandt folk, der har boet og haft deres arbejde i byen gennem en længere årrække. Byens historie har ikke for alvor interesseret tilflytterne, selv om flere af dem har læst en del af den lokalhistoriske litteratur.

Drivkraften til at beskæftige sig med lokalhistorie (eller slægtshistorie) er for mange ønsket om at søge efter og identificere sig med *egne* rødder, og det er måske i det perspektiv, man skal se vejsølvbrylluppernе. Vestparken blev i bogstavelig forstand bygget på bar mark og befolket af familier, der *ikke* havde deres rødder lokalt. Starten på deres egen nære, fælles historie er indflytningen, og det er den historie, der nu dyrkes gennem 25-års festerne.

Noter

[1] Lind og Møller, side 146
[2] Nørregaard Frandsen, f.eks. 1991, side 53-54
[3] Christiansen, navnlig side 91-113
[4] Lind og Møller. Citaterne er fra kapitlet om perioden 1960-1980, side 153 og side 175
[5] Brück
[6] Baad Pedersen, 1993 og 1995
[7] Jensen og Toft
[8] Dagbladet 12.11.1969
[9] Haslev Lokalhistoriske Arkiv. Avisudklipssamling
[10] Haslev Lokalhistoriske Arkiv, j.nr. 89/93
[11] Dagbladet 3.9.1971
[12] Lind og Møller, side 137
[13] Dagbladet 21.11.1974. De udfyldte spørgeskemaer er ikke bevaret.
[14] Hvidberg, side 19, og Gjesdal Christensen
[15] Jfr. note 13
[16] Daun 1974 og 1979
[17] Haslev Lokalhistoriske Arkiv, j.nr. 89/93
[18] Dagbladet 24.7.1972
[19] Foredrag i Nordskov Kirkecenter 3. februar 1999
[20] Medlemsfortegnelser hos HTT samt Hansen
[21] Foreningsarkiver i Haslev Lokalhistoriske Arkiv
[22] Frandsen
[23] Brück
[24] Clausen og Dragsbo
[25] Baad Pedersen, 1995, side 34
[26] Tilflytternes børn er ikke blevet interviewet til denne undersøgelse.

Litteratur

Brück, Ulla: "Identitet, lokalsamhälle och lokal identitet" i: Rig, årg. 67, hæfte 3, 1984 (65-78).

Baad Pedersen, Margit: *Haslev, by og mennesker*. Haslev Museum 1995.

Baad Pedersen, Margit: *Haslev fra landsby til stationsby*. Haslev Museum 1993.

Christiansen, Palle Ove: *Fire landsbyer. En etnologisk rapport om nutidige livsformer*. Landsbykommissionen, København 1980.

Clausen, Kim og Peter Dragsbo: "Stationsbyen – et historisk bymiljø" i: *Arkitekten*, 1982 (358-367).

Daun, Åke: *Förortsliv. En etnologisk studie av kulturell förändring*. Lund 1974.

Daun, Åke: "Social and Cultural Integration in Residential Areas" I: *Ethnologia Scandinavica*, 1979 (119-132).

Frandsen, Poul: *Haslev Lokal-TV. Undersøgelse af en forsøgsperiode*. Institut for Presseforskning, Aarhus 1977.

Gjesdal Christensen, Anne Louise: "Dwellings as Communication" I: *Ethnologia Scandinavica*, 1979 (68-88).

Hansen, Birgit: *HTT's Historie. 1969 – 25 år – 1994*. Haslev 1994.

Haue, Harry, Johs. Nørregaard Frandsen og Knud Holch Andersen: "Den lokale samtidshistorie" i: *Fortid og Nutid*, 1991 (31-46).

Hvidberg, Ena: "Boligen betragtet som et tegnkompleks" i: *Arv og Eje*, 1989 (17-32).

Jensen, Svend R. og Niels Toft: "Haslev Landbrugsskole og Husholdningsskole – Haslev efterskole" i: Vagn Wåhlin (red): *Skolevirke og trosliv. Bevægelse, vækkelse, oplysning, uddannelse gennem 100 år*, Bd. 1, 1991 (154-174).

Lind, Olaf og Jonas Møller: *Bag hækken. Det danske parcelhus i lyst og nød*. København 1996.

Nørregaard Frandsen, Johs.: "Da landbolivet blev en by i provinsen. Essay om landbrugets bevidsthedsformer under forvandling" i: *Folk og Kultur*, 1991 (33-59).

Nørregaard Frandsen, Johs.: "En jordnær drøm: Kulturel urbanisme og udviklingen af et forstadsmiljø" i: *Nord Nytt 53*, 1993 (56-69).

Øvrige kilder

Interview i Haslev Museums arkiv. Materialet er beskyttet og er kun tilgængeligt i forskningsøjemed.

Haslev kommune: Lister over tilflyttere.

Fra Haslev Lokalhistoriske Arkiv er benyttet:
- Systematisk ordnet avisudklipssamling.
- Arkivmateriale fra Teknisk Forvaltning, j.nr. 89/93
- Diverse foreningsarkiver.

Et møde med pendlerkulturen

- i det vestsjællandske landbrugsland

Af Kirsten Henriksen

Kriser, rentestøtte, lån, mekanisering, strukturrationalisering og braklægning, vandmiljøplaner og økologi er nøgleord for dansk landbrug i efterkrigstiden. I denne periode overgik Danmark fra landbrugsland til industri- og servicesamfund. Produktionsvilkårene ændrede sig totalt, landbruget blev industrialiseret og fra 1971 underlagt fællesskabet i EF.

Det industrialiserede landbrug ændrede livet på landet. Mange landbrugere forlod erhvervet i 1950'erne og 1960'erne, og i sidstnævnte årti begyndte samtidig byboernes udvandring til landdistrikterne, - i begyndelsen oftest i weekendhuse, men med bilismens hastige udbredelse slog et voksende antal pendlere sig ned i landdistrikterne.

Hvad betød landbrugets industrialisering for jordens fordeling og anvendelse? Hvorledes påvirkede den landbefolkningens struktur og identitet? Hvad skete der med lokalområdets funktion og forhold til nærmeste købstad?

En mindre undersøgelse i et udpræget pendlersogn i Vestsjælland viser, at især i de sidste 15- 20 år er den ovenfor beskrevne udvikling forceret. Landmændene er blevet de få i sognet og jorden er samlet i store arealer i monokulturer. I kontrast hertil er der mange små fritidsbrug drevet af tilflyttere, der holder heste, får, vildsvin, høns og kaniner.

Tilflytternes lokale bevidsthed blomstrer samtidig med, at landsbyens tidligere funktioner visner. Landsbyfællesskabet må finde nye veje, og "en tur til byen" er ikke længere en tur med rutebilen til Ringsted, men i egen bil til enten Ringsted, Roskilde, Køge eller København.

Til undersøgelsen er valgt Jystrup Sogn, der ligger i amtets nordøstlige hjørne tæt på Lejreområdet og dermed Roskilde Amt. Der er under en times biltransport til København. Nærheden til hovedstadsområdet har påvirket udviklingen i området stærkt, og derfor sættes udviklingen afslutningsvis i forhold til landbrugets generelle udvikling med særligt udblik til Vestsjælland.

Kulturlandskabet

Jystrup sogn[1] dækker ca. 1225 ha og ligger syd for de store skovområder ved Skjoldenæsholm gods[2] i nabosognet Valsølille og med den gamle hovedvej 1 gennemløbende i øst. Landskabet er meget varieret med småsøerne Hvidesø og Jystrup Sø (Gadesø), og i forbindelse med åsystemet har der været flere vandmøller i området. Et par mindre skove, Atterup Skov og Mortenstrup Skov hører under godset, der ligger i Valsølille, mens den lille Tåstrup Skov er statsskov. I godsets umiddelbare nærhed er anlagt en stor golfbane, der trækker en del turister til området. Der drives også jagt i skovene, som i øvrigt er meget

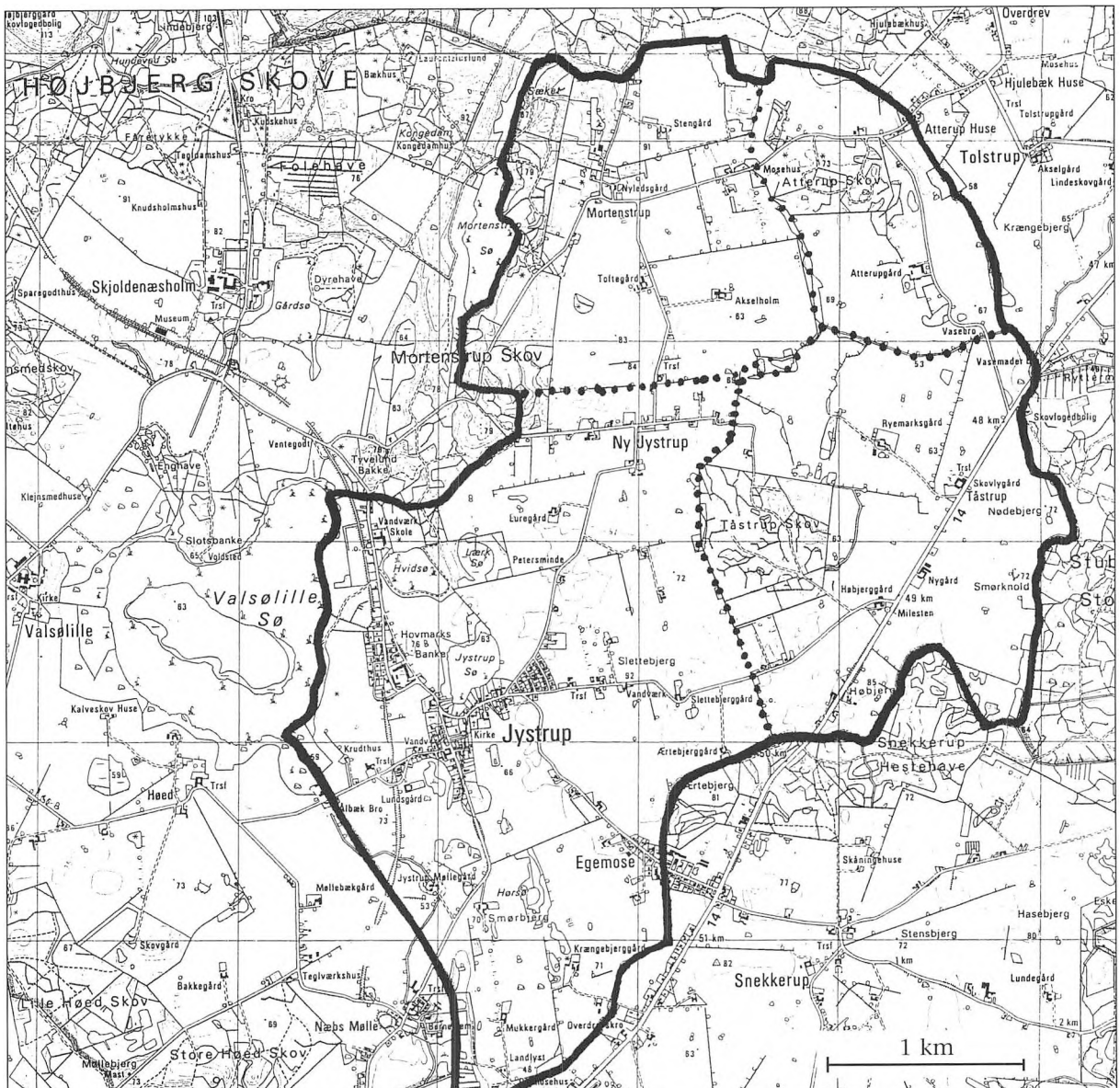

Jystrup sogn, Ringsted kommune. 1983, Geod. Inst., tilladelse A404/85.

publikumsvenlige med markerede ruter og oplysningstavler. At skovene har mange forskellige brugere synes ikke at give større problemer.

I området er der mange højdedrag, hvoraf Gyldenløves Høj med sine 126 m er velkendt som Sjællands højeste punkt. De idylliske landskabselementer forbindes af landbrugets få og store markblokke samt brakmarker og hobbybrugene spredt som små grønne øer. Den gennemsnitlige jordbonitet er middelgod, men det bakkede terræn giver landbruget besværlige dyrkningsforhold. Til gengæld er herlighedsværdierne høje.

Sidste husmandssted i Ny Jystrup, Hellehuse 33.

Den gamle landsby

Jystrup landsby er en slynget vejby, der med sit tætte, velbevarede miljø omkring kirken i den gamle bygade appellerer til besøgende med udflytterdrømme, og en oprindelig vanding (senere badesø) tæt på bygaden forstærker det idylliske indtryk. Senere udbygninger er foregået i flere tempi og uden at landsbyens centrale og ældste del er blevet sprængt.

På landboreformernes tid havde sognet ejerlavene Mortenstrup med fire gårde, Taastrup med tre gårde, Atterup med en enkelt gård samt hovedlandsbyen Jystrup med elleve gårde samt et par møllegårde i det åbne land. Hertil kom ganske få huse udenfor landsbyen samt atten huse i landsbyen. Bortset fra det lille Tåstrup ejerlav hørte ejerlavene under Skjoldenæsholm gods.

I 1796 blev Jystrup udskiftet og fire af de elleve gårde blev flyttet ud i en uregelmæssig blokudskiftning, der gav bønderne gode samlede parceller. Stuehusene til et par af gårdene blev liggende i landsbyen og overgik til gadehuse med en mindre jordlod. Tre gårde ligger stadig i bygaden sammen med en skole opført af godset i 1828 til afløsning af den første skole fra 1742.

Ved udskiftningen blev der oprettet 24 små husmandsbrug i ejerlavets nordligste hjørne, det nuværende Ny Jystrup. Herude var jorden dårligst gødet og kunne bedst undværes i bøndergårdenes drift.

Lodderne blev da heller ikke større, end at man sikrede sig brugernes arbejdskraft til godsets og gårdenes jorder. Næsten hele sognets befolkning

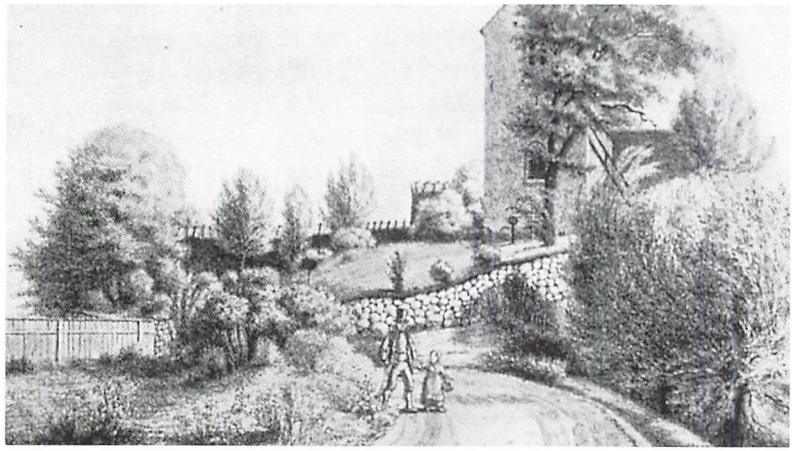

Vestlig indkørsel til bygaden 1848 og 1999. Førstnævnte efter tegning af V.Gertner.

på 436 personer ernærede sig ved landbrug.

Andelslandsbyen

Andelstidens byggeri udgjorde den næste store ændring i landsbyens topografi. I 1887 opførtes syd for den gamle bydel et forsamlingshus med "brugs" i samme bygning, og det følgende år et nyt mejeri. Ved århundredskiftet talte sognet 591 sjæle svarende til en stigning på godt en tredjedel over 100 år.

Landbrugets intensiverede animalske produktion var indledt allerede i 1860´erne på de største landbrug, men bredte sig hastigt som følge af en krise i afsætningen af korn pga. øget konkurrence fra russisk og amerikansk korn. Den animalske produktion gav grundlag for en hurtigere omsætning og en stadig stærkere integrering af erhvervet i markedsøkonomien. Jernbanenettet bredte sig ud over landet i samme periode og skulle transportere produkterne fra de primære erhverv. Den Sjællandske Midtbane blev planlagt i 1908 fra Karrebæksminde syd for Næstved til Hillerød, og åbnede fra Næstved i 1924 og i et par etaper de følgende år til Frederikssund. Strækningen Ringsted – Frederikssund viste sig imidlertid ikke økonomisk rentabel og blev nedlagt allerede i 1936.

Jystrup fik del i Midtbanen, der gik igennem sognets vestlige hjørne, og i begyndelsen af 1930´erne blev der nordvest for den gamle bygade opført et savværk, der aftog træ fra skovene ved Skjoldenæsholm til videre forarbejdning og efterfølgende transport via banen. Et nyt håndværkerkvarter vok-

sede op syd for bygaden, og i 1927 kunne Banken for Ringsted og Omegn åbne en filial, ligesom landsbyen fik egen postekspedition. En ny hovedskole blev opført nord for byen.

I 1930 var indbyggertallet nået 801, og banens senere lukning syntes ikke at påvirke byens vækst i særlig grad. Sognekommunen Jystrup-Valsølille fik kommunebibliotek i 1943 i den nedlagte stationsbygning, der overgik til kommunekontor, og baneområdet blev udstykket til byggegrunde i slutningen af 1940'erne. Det private sportsanlæg blev forbedret i et kommunalt anlæg i 1945.

Pendlerlandsbyen

Omkring 1950 var indbyggertallet faldet til 752 fordelt på 233 husstande, og endnu ernærede ca. 40% af befolkningen sig ved de primære erhverv landbrug og skovbrug. I de følgende årtier forlod mange landbruget, og i 1970'erne og 1980'erne satte mange "køerne ud" og omlagde markdriften til færre og større skifter med korn og frø. De alsidige brug forsvandt og det fuldt industrialiserede landbrug med meget lidt arbejdskraft blev

Løsdriftsstald opført syd for Egehegngård, 1999.

normen. I 1980 var kun 13% af sognets beboere beskæftiget indenfor de primære erhverv, mens ansatte i skole, social- og sundhedsvæsen samt service-erhverv tegnede sig for 42%.[3]

Størstedelen af tilflytterne fik adresse i nye boligkvarterer, hvoraf det første efter baneudstykningen blev anlagt i årene 1964-67 i en vifte øst for bygaden. I 1980'erne fulgte et utraditionelt byggeri til bofællesskab på den tidligere savværksgrund, og endelig i 1990 blev Enghusene som den sidste større samlede bebyggelse indviet i området vest for den gamle bydel. Langt størstedelen af sognets beboere kom til at arbejde udenfor sognet, og butikker og mindre virksomheder forsvandt. I dag er der kun Brugsen, der udover salget af dagligvarer – herunder en velassorteret vinafdeling – også tager sig af medicinudlevering, postekspedition samt salg af benzin. Befolkningstallet er steget til ca. 900.

Flere af tilflytterne søgte ud i det åbne land og overtog et husmandssted, og i en del tilfælde blev jorden forpagtet ud. Der er nu 21 gårde i hele sognet, og heraf er 4 heltidslandbrug og 6 deltidslandbrug, mens 11 gårde har bortforpagtet jorden pga. andet erhverv eller alder. På 6 gårde er familien pensioneret og har forpagtet jorden ud. Ældstesønnens eller -datterens naturlige overtagelse af fødegården er blevet

landmandsidyl fra en svunden tid, og i dag driver en enkelt af gårdene en tredjedel af sognets landbrugsjord. Samtidig med koncentrationen af jorden har der udviklet sig to forskellige landmandskulturer i sognet.

"Sognets forpagter"

Mona og Gunnar Toftager Larsen (35 og 43 år) bor med børnene Jesper, Rene og Lotte i Ny Jystrup og driver Egehegngård, der oprindelig var et husmandssted fra den første udstykning. Ægteparret overtog stedet i 1982 efter hans forældre, der havde købt det i 1950 med 7 tønder land og plads til 7 køer og 2 heste. I forbindelse med overtagelsen byggedes en nordende til stuehuset og staldarealet blev fordoblet.

Familien valgte at satse på kvægbrug og udvidede igen i 1964 til 30 køer af sortbroget dansk malkerace, der blev købt i Jylland og i øvrigt som nogle af de første af slagsen kom til Sjælland. I 1976 udvidede man til 60 køer, og et par år efter yderligere med ungkreaturer. Sidste udvidelse er en stor løsdriftsstald på 2400 m^2 med plads til 300 køer og godkendt til økologisk drift.

Ved opkøb af jord til nedlagte husmandsbrug er gårdens tilliggende i dag på 84 tønder land, hvortil kommer knap 100 tønder land i forpagtning fordelt på fire brug, hvoraf 29 ha fra flere småbrug er puljet sammen til et brug. Hermed overholdes Jordbrugskommisionens påbud om maximalt 5 ejendomme i drift. Endelig drives Atterupgård og Ryemarksgård – i alt knap 200 tønder land indenfor sognet – i en pasningsordning, hvor ejeren varetager den administrative ledelse af gårdens drift.

I det daglige drives således ca. 400 tønder land, svarende til ca. en tredjedel af sognets samlede areal. Familien samarbejder i et I/S med Gunnars bror og svigerinde, Steffen og Lisbeth Larsen, der har Toftagergård i Vigersted, og i alt er der 350 kreaturer, hvoraf ca. halvdelen er ungkreaturer på Toftagergård, mens malkekøerne holdes i den nye løsdriftsstald på Egehegngård. Her er også opført et siloanlæg til opbevaring af husdyrgødningen. Det samlede dyrkede areal ved begge gårde er 630 tønder land i eje, forpagtning eller pasningsordning.

Lovgivningen er på flere måder regulerende for gårdens drift. Af jorden braklægges 13-15 % med EU's støtte i henhold til braklægningsordningen, der har til formål at reducere produktionen. Gunnar Larsen har valgt at have de samme arealer braklagt i en femårig periode, hovedsageligt grænse-

Engparti, 1920'rne, Midtsjællands Lok.Ark.

arealer op til skov, og dette giver et fast tilskud i perioden. Iflg. Vandmiljøloven er der krav om "grønne marker" for 65% af en gårds dyrkede areal for at mindske kvælstofudledningen i grundvandet, og på gården drives 85% af jorden som grønne marker, idet store arealer er udlagt med grovfoder, der indgår som grønne marker.

Endelig er der harmonikravet og mælkekvoteordningen. Førstnævnte kræver max. 2,3 dyreenhed pr. ha for kvæg, og max. 1,7 pr. ha i svinebrug (1998). Udvidelse af en kvægbestand kræver således opkøb eller forpagtning af jord, med mindre landmanden kan indgå en såkaldt "gylleaftale" om spredning af gødning på en naboejendom med udelukkende vegetabilsk produktion. Mælke-kvoteordningen blev indført i 1984 som produktionsdæmpende foranstaltning og reducerede landets kvægbestand med 25%.[4]

På begge gårde er mælkekvoten på 1,7 mill. kg, og siden 1982 er produktionen steget med 40%. Priserne har ikke fulgt udviklingen, og det samlede overskud på mælkeproduktionen oplyses at være uændret på trods af store udvidelser i produktionen og stigende udgifter til råstoffer og maskiner.

Østagergård, 1999.

På jorden dyrkedes i 1998 græs, majs, vårbyg og vinterhvede, andre år dyrkes raps og roer. Græsningsarealerne er mest praktisk tættest på gården, mens kornarealerne primært er ved gårdene i pasningsordning. I forhold til tidligere dyrkes i dag flere salgsafgrøder som brødhvede og raps, i alt ca. 8000 tønder korn, hvoraf ca. halvdelen går til salg. Dyrkning af foderroer anses at være for dyrt i sprøjtemidler eller arbejdskraft, men roer giver et mere sikkert udbytte end majs, der ofte slår fejl hvert fjerde eller femte år. Der er ingen kvote til sukkerroer, der regnes for den mest økonomisk fordelagtige planteavl. En del mindre kvoter i Vestsjællands amt er under afvikling, idet sukkerfabrikken i Gørlev er lukket, hvorefter roerne skal køres til Nykøbing F. Transportudgifterne hertil er for store for de mindre leverandører.

Uheldige virkninger af udviklingen i produktpriser modvirkes af EU's tilskudssystem. Udover støtte til braklægning, gives der præmier til handyr og ammekøer, men ikke til malkekøer. Desuden gives hatilskud til korn, oliefrø og proteinafgrøder (f.eks. roer og ær-

Skovlygård, 1999.

ter), de såkaldte reformafgrøder.[5] Udgifterne til kvælstofgødning beløber sig til mellem 300 kr. og 550 kr. pr. ha alt efter afgrøde, og der gødes med 60 - 160 kg kvælstof pr. ha. Gunnar Larsen har ikke noget imod at "stille sprøjten", hvis de kan få en krone mere pr. liter mælk, men han tvivler på, at folk vil betale mere.

Det administrative arbejde med regnskab og tilegnelse af nye regler og ordninger samt ansøgninger bliver mere og mere tidskrævende, og Gunnar Larsen bruger ca. et par timer om dagen på dette.

Hertil kommer, at Mona Larsen er medhjælpende hustru og selvstændigt står for arbejdet i stalden inklusiv papirarbejdet hertil. På gården er der en fuldtids medhjælp på kost samt ekstra hjælp i såtid og høst. For at spare tid til driften overgik støtteansøgning og skatteregnskab til Landboforeningen. Samarbejdet med familien betyder, at arbejdskraften ved begges bedrifter kan halveres. Landbrugets største problem er at skaffe medhjælp. "Der er ingen, der vil arbejde i landbruget mere".....

Økologerne

En anden type landbrug er de økologiske brug, hvor der produceres til en begrænset målgruppe. Sognets økologiske landbrugere satser ikke på stordrift, er mere forsigtige med at investere, og driften suppleres med andre indtægter. Holdningerne til fremtiden for det økologiske landbrug er meget forskellige.

Carsten Hansen og Marianne Hviid, 43 og 41 år, bor med tre døtre på Østagergård, der har et tilliggende på 45 ha samt 10 ha i forpagtning og drives som deltidslandbrug. Begge er uddannet som lærere, men Carsten har suppleret med en del af landbrugsuddannelsen og sluttede som lærer for ca. 10 år siden, mens Marianne er lærer på deltid. Til gården er knyttet et pædagogisk projekt, hvor psykisk udviklingshæmmede unge indgår i den daglige drift og modtager undervisning.

På jorden dyrkes græs, raps og hvede, og der holdes 500 grise til slagtesvin. Gården er under omlægning til økologisk drift og herved erstattes svinene med udegående stude, der kan levere gødningen. En omlægning til økologisk svineavl skønnes for dyr og ikke rentabel.

Landbruget er opbygget gradvist og til driften ombygges ældre landbrugsmaskiner: "Vi er ca. 10 år efter udviklingen". Desuden er der et maskinfællesskab med Carstens

far, der også er landmand.

Familiens ser generelt ikke lyst på landbrugets fremtid. Landbruget er blevet en industriarbejdsplads med masseproduktion, og det er ikke nemt at producere kvalitetsvarer. De økologiske landbrugere har vanskelige afsætningsvilkår, idet markedet er meget ustruktureret. Det vurderes, at mange landbrugere omlægger af økonomiske grunde, idet der gives EU-støtte under omlægningen.

Skovlygård er en anden gård under omlægning, og her bor Kirsten og Anders Due Andersen som 6. generation på 44 og 39 år med 3 børn. Gården er på 44 td. land med hvede, byg og rajgræs, i nogle år raps og ærter. Der hører også lidt skov og eng til gården.

I 1986 begyndte familien dyrkningen af ikke sprøjtede grøntsager og har nu 2,5 ha med disse, der passes med radrensning og håndlugning. Grøntsagerne afsættes i egen gårdbutik, og der er ingen problemer med afsætningen. Familien har en medhjælp nogle timer om dagen, men i øvrigt får familien meget hjælp fra Anders' forældre, der bor tæt ved i et aftægtshus.

Først når hele gårdens areal er omlagt til økologisk drift opnås det økologiske varemærke og retten til at bruge betegnelsen "økologiske produkter". I markdriften vil gården levere foder til en landmand og til gengæld modtage husdyrgødning. Det er også planen at oparbejde en besætning af kødfår, således at butikken også kan afsætte økologisk kød, ligesom der løbende arbejdes på at udvide det økologiske varesortiment. Kirsten interesserer sig også for alternativ sundhed, og en del af stuehuset er udlejet til en skole for zoneterapeuter. Familien ser optimistisk på fremtiden for det økologiske landbrug, fordi køberne gerne vil se "hvor tingene kommer fra".

Livet på landet

Industrialiseringen af landbruget og afvandringen forrykkede gårdmandsbefolkningens position som lokalområdets vigtigste kulturbærende lag og andre sociale grupper, herunder især tilflytterne, søgte indflydelse på sognets udvikling. En rest af gårdmandsklassens selvopfattelse kommer til udtryk hos de yngre gårdmandsfamilier, der opfatter sig som brobyggere mellem de forskellige grupper i lokalsamfundet. Med spredningen af hobbylandbrugene blev jordens økonomiske værdi i overvejende grad er erstattet af en rekreativ værdi, der er en del af en bestemt "tilflytterlivsform." Denne livsform deles i udstrakt grad af tilflyttere uden jord.

Tidligere landbrugere, aktive landbrugere og tilflyttere repræsenterer forskellige kulturer i lokal-samfundet, og i nedenstående mindre interviewundersøgelse af 24 personer belyses forholdet mellem disse tre grupper i flg. spørgsmål: Hvad er baggrunden for at bo på landet, og hvorledes bruger man det omgivende kulturlandskab? Hvordan er den lokale forankring og forholdet til den nærmeste købstad? Hvorledes fungerer de forskellige grupper sammen, og hvilke holdninger er der til lokalsamfundets fremtid ?

"Vi må danne vore egne netværk"

Landbrugerne[6] omfatter de tre ovenfor beskrevne yngre landmandsfamilier, og to af disse besidder slægtsgårde, hvorfor der ikke har været særlige overvejelser om at bo på landet. Omgivelserne benyttes ikke så meget på grund af travlhed og meget udendørs

arbejde, men omgangskredsen er overvejende lokal og mest fagfæller. Mens den ene familie i meget høj grad er selvforsynende, handler de øvrige i den lokale brugs samt i butikker i Ringsted. Travlhed er også et gennemgående argument for manglende deltagelse i det lokale liv, men familierne med de økologiske brug er medlemmer af borgerforeningen.

Der er delte meninger om forholdet mellem tilflyttere og folk med rødder i sognet. Familierne på de økologiske brug har kontakter til begge lejre, og den ene familie opfatter tilflytterne som en ekstra energi i sognet, idet de ofte er lidt mere aggressive og tror på ændringer: "Vi andre har måske accepteret lidt for meget". Alle opfatter tydeligt forskellige grupper, hvor folk med rødder i sognet ofte er tilknyttet idrætsforeningen og menighedsrådet, mens tilflytterne især engagerer sig i borgerforeningen, musiklivet eller amatørscenen. Der er dog også en tendens til blanding af grupperne, og den lokale skole anses for meget betydningsfuld i denne proces. Den tredje familie påpeger tilflytternes manglende forståelse for – og viden om – landbrugets afhængighed af vejret og generelle produktionsvilkår. Der har været kritik af det nye, store staldbyggeri, og støj fra landbrugsmaskinerne er flere gange blevet påtalt. Hele gruppen mener, at landsbyen ikke skal være større, idet karakteren af "soveby" hermed forstærkes: "Det er blevet et velstående område", - og en styrkelse af dette opfattes ikke positivt for sognets udvikling.

Ingen af familierne bruger de forskellige tilbud i Ringsted særligt meget, og holdningen til byen er nærmest neutral: "Ringsted er provinsiel, og det er godt nok. Den behøver ikke at ligne alle andre byer". En familie giver udtryk for, at landdistrikterne forfordeles med hensyn til biblioteksbetjening, fritidsaktiviteter og boligbyggeri.

"Når jeg står op om morgenen, er jeg alene hjemme"

De ældre landbrugere[7] tæller 3 ægtepar og en enke på et mindre brug. Alle ejendommene er familiebrug og på tre ejendomme er driften overtaget af andre, mens den sidste endnu drives ved hjælp af maskinstation. En enkelt familie er flyttet i aftægtshus tæt på gården. Bortset fra en gårdmandskone med eget erhverv som sygeplejerske har kvinderne deltaget i det udendørs landbrugsarbejde og i særlig grad haft ansvaret for gårdens fjerkræ. Enken på det mindre brug har desuden haft periodevis arbejde udenfor hjemmet, ligesom hendes mand supplerede indtægten ved at køre som mælkekusk.

For denne gruppe har et liv på landet været en selvfølgelighed: "Tilværelsen derinde (underforstået København) – hvad er det ?" Omgivelserne er ikke blevet brugt til rekreativt formål: "Vi var jo så meget ude til daglig". Bilismens udbredelse i 1960' erne betød dog en biltur nu og da, hvilket stadig praktiseres. Ringsted er *byen*, og her købes alle varige forbrugsgoder, mens to af husstandene køber alle dagligvarer i den lokale brugs.

Omgangskredsen er mest lokal, og aftægtsfamilien er meget aktiv i det lokale liv med tidligere formandskaber for sogneråd og menighedsråd samt arbejde i skolekommissionen. Familien er også medlem af borgerforeningen og har mange kontakter til både tilflyttere og folk med rødder i sognet. Der opleves ingen modsætninger mellem "nye og gamle".

De øvrige husstande er ikke så aktive længere i det lokale liv, men deltager i menighedsrådets arrangementer. I borgerforeningen er der "for mange nye". Her opleves heller ikke modsætninger til tilflytterne, men der er ikke så meget kontakt: "De hilser da og alt muligt, men vi snakker jo ikke med dem". Et lille, forsigtigt hjertesuk lyder også: "Der kan jo også være nogen, der ikke holder det så pænt!" Aftægtsfamilien alene kører ofte til Ringsted og benytter kulturelle tilbud, mens de øvrige i gruppen til gengæld udtrykker ønske om mere hjælp til de ældre i kommunen. Børn og børnebørn er flinke til at hjælpe, for det kniber især med at passe udendørsarealerne, og "man vil jo gerne have, at det ser pænt ud".

De ældre landbrugere frygter alle, at der bliver færre og større gårde: "Der bliver en stor landbrugs-kaserne i hvert sogn". Aftægtsfamilien mener, at en del unge landmænd vil satse på økologisk drift frem for et meget stort dyrkningsareal. Samtidig er det "lidt ligesom at gå tilbage, når man tænker på landboforeningernes kraftige opfordringer i 1960'erne om at udvide og stadig øge produktionen. Der er ingen tvivl om, at der blev sprøjtet for meget, men vi blev jo opfordret til det. Det glemmer man tit". Familien mener også, at sognet ikke kan tåle at gå helt i stå og slet ikke udvide boligmassen, men man er meget gerne fri for flere golfbaner i nabosognet.

"Det ville simpelthen være forfærdeligt"

Tilflytterne[8] (12 personer i seks familier) er kommet til området fra slutningen af 1970'erne og har alle mellem- eller længerevarende uddannelser. En enkelt person arbejder i den lokale skole, men ellers er arbejdsstederne København, Køge, Roskilde og Ringsted. Alle har valgt tilværelsen på landet for at få ren luft for børnene at vokse op i og hobbylandbrugerne desuden for at få plads til dyr. At der er trygt og fredeligt og et godt naboskab opleves af alle som et stort aktiv. Hobbybrugene er alle husmandsparceller fra den første udskiftning, og der holdes henholdsvis heste, får og strudse på de tre brug. Kun en enkelt person har baggrund i et landmandsmiljø. Interessen for have og dyrkning af egne grøntsager er markant og enstemmig hos familierne uden større jordlod, og blandt disse holdes høns, gæs og kaniner.

Et par familier handler mest

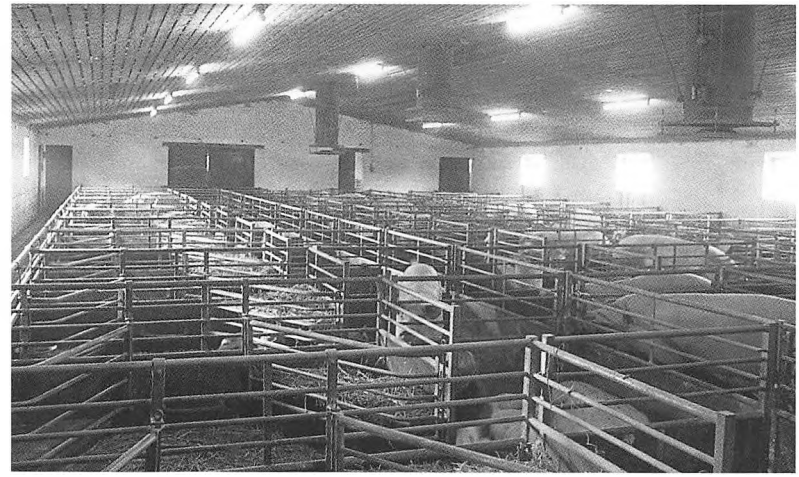

Svinestald, 1987.

dagligvarer i den lokale brugs og varige forbrugsgoder i Ringsted, men ellers foretages dagligvarekøb spredt i de nærliggende byer efter arbejdssted. Det samme gælder indkøb af varige forbrugsgoder. Samtidig mener alle, at det er meget vigtigt at bevare den lokale handel. På nær en enkelt familie er alle medlemmer af borgerforeningen, men med meget svingende engagement. Tre familier med børn er aktive i skolens forældrearbejde, og børnene opfattes også i denne gruppe som det "sociale omdrejningspunkt", der giver kontakter i lokalområdet. I øvrigt er det lokale engagement ikke stort blandt hobbylandbrugerne, der bruger meget fritid på at passe bedriften. Naturen bruges en del til gå- og cykelture, fiskeri og ridning.

Der er forskellige holdninger til forholdet mellem tilflyttere og beboere med lokale rødder, idet et par familier har følt sig meget "set an". Halvdelen af familierne oplever, at der tale om forskellige grupper i sognet svarende til de tidligere nævnte, men at det ikke er egentlige modsætninger. Dog er der heller ikke større kontakt. En enkelt familie har tætte kontakter til begge lejre og oplever derimod gnidninger: "Tilflytterne har alt for lidt forståelse for landbrugets vilkår og er meget emsige m.h.t. støj, orden og gener fra gødning".

Alle er enige om, at landsbyen ikke skal være større: "Det ville simpelthen være forfærdeligt". Hvis mange flere pendlere bosætter sig i sognet, kan det få karakter af sovebyområde, og det bør undgås. Det anses for meget vigtigt, at landsbypræget bevares. Det foreslås at udvikle den lokale brugs til i højere grad at fungere som samlingspunkt og at tiltrække beboere med hjemmearbejdspladser.

Ingen i denne gruppe forestiller sig i øvrigt en ældretilværelse i Ringsted, og tilbuddene her bliver ikke brugt ret meget. Kulturelle oplevelser søges i lige så grad i andre byer. Ringsted opleves som "ikke særligt spændende", men man finder, at butiksudvalget er blevet lidt bedre (bredere). Familien med hestehold er udflyttere fra Ringsted, og brugte tidligere byen meget: "det er nu den tid, vi bruger til at muge..." Samme familie har en positiv oplevelse af byen som en "rigtig" provinsby, men mener, at byens udvikling hæmmes af lange og tunge beslutningsprocesser, der alt for ofte resulterer i dårlige kompromisløsninger langt fra udgangspunktet: " I begyndelsen forsøgte jeg at følge med i byens udvikling, men det har jeg helt opgivet.....".

Landbruget i efterkrigstiden

Under anden verdenskrig havde landbruget klaret sig ganske godt, og indtil 1953 sikrede en lov landmændene faste kornpriser, men herefter faldt disse samtidig med stigninger i det generelle prisniveau. Landbruget kom i krise, og stigende lønninger i byerne fristede mange husmænd og landarbejdere. En masseafvandring satte i gang, og landbruget fik travlt med at anskaffe maskiner, der kunne erstatte folkeholdet.

Landbrugets traditionelle reaktion på faldende indtægter er at øge produktionen, og væksten i kornavlen, der allerede var indledt i anden halvdel af 1940'rne, blev næsten fordoblet i perioden 1951-1972 takket være traktorer og mejetærskere, der i stigende tal rullede ud over markerne, samt et stærkt øget gødningsforbrug. Fra slutningen af 1960'erne steg også produktionen af frø og industriafgrøder, og der blev anskaffet grønthøstere i massevis.

Luregård, Avnsbjergvej 47.

I 1950 var der i alt 18.000 landbrug i Sorø og Holbæk amter, mens det samlede antal i 1970 var faldet til 10.200 landbrug i Vestsjællands amt, som stort set udgjorde de to amter efter kommunalreformen samme år. Vestsjælland var et af landets mest landbrugsintensive amter hvad angår andelen af opdyrket jord. En særlig høj jordbonitet har man i Ringsted-Holbækområdet samt i et bælte langs Storebæltskysten. Af øernes befolkning var her flest beskæftiget i landbruget, - nemlig 37%. Andelen faldt i ovennævnte tidsrum til 15%. Karakteristisk var endvidere et større antal småbrugere end i det øvrige Danmark, hvilket må ses i sammenhæng med mange og tætliggende godser, der fik behov for ny arbejdskraft i takt med afviklingen af bøndernes hoveri.

Husdyrbruget

Mekanisering lod sig hurtigere gennemføre i den vegetabilske produktion end i den animalske, og med den haltende mekanisering af staldarbejdet fremstod det danske husdyrbrug for mange landbrugskyndige som utidssvarende i 1950'erne. Staldarbejdet og tilvejebringelse af foderet var meget arbejdskrævende. Selvom man havde opfundet en maskine (Rational S)[9] til såning af enkimede roefrø, der begrænsede udtyndingen af planterne med ca. en tredjedel, måtte landbofamilierne bruge meget tid i roemarkerne. Mange erstattede eller supplerede roearealet med græsarealer til høslet eller ensilage. Med høje priser på oliekager, der var en del af kraftfoderet, var man interesseret i, grovfoderet udgjorde så stor en andel af foderet som muligt.

Først i 1970'erne trængte mekaniseringen for alvor ind i staldene. Den manglende udvikling i husdyrbruget bundede også i problemer med afsætningen, - ikke mindst i smørproduktionen. I løbet af 1960'erne skete der endvidere en nedgang i eksporten af slagtekvæg, især til Tyskland, og man øgede i stedet produktionen af okse- og kalvekød. Vestsjælland markerede sig ikke særligt på dette område, idet kun 3,8% af landets hornkvæg græssede her.

Grise, byg og frø

En mindre arbejdskrævende svineproduktion blev fremtidens løsning for mange landmænd, og så høstede man selv

størstedelen af foderet, den "gode danske byg", der bredte sig mere og mere. I tiåret 1960-1970 steg bygarealet i Danmark fra 857.000 ha til 1.370.000 ha, og samtidig forøgedes produktionen pr. ha med ca. en tredjedel. Den samlede anvendte kvælstofgødning i handels- og naturgødning steg fra 261 mill. kg. til 427 mill. kg. i samme tidsrum. Fra 1950 til 1971 steg svineproduktionen fra 400.000 tons til 770.000 tons, og antallet af kvægløse bedrifter var stigende, særlig i Østdanmark.

Af alle amter havde Vestsjælland i 1970 den største andel af landbrugsarealet udlagt med korn, nemlig hele 68% mod et landsgennemsnit på 60%. Amtets 206.000 ha fordelte sig således:

Korn	140.000 ha
Græs- og grøntfoder	29.000 ha
Frø m.v.	18.000 ha
Rodfrugter	13.500 ha
Ærter	3.800 ha

Det vestsjællandske landbrug havde således gode forudsætninger for at klare krisen, og sammen med Storstrøms amt kan man tale om Sjællands kornkammer. I 1970 leverede de to amter endvidere 41% af landets frøproduktion. I svineproduktionen kunne Vestsjællands amt derimod langt fra måle sig med jyske amter som Ringkøbing, Århus, Viborg og Nordjylland, men stod dog for 43% af produktionen på Sjælland og Lolland-Falster.

Den onde cirkel

Det blev stadigt vanskeligere at få landbrugsproduktionen til at hænge sammen økonomisk. Fra slutningen af 1950'erne måtte staten gribe ind for at hæve kornpriserne, og mange mindre korn- og foderstoffirmaer måtte give op. Landmændenes likviditet rakte ikke til forbedringer i driften, og i 1960 oprettedes Dansk Landbrugs Realkredit til hjælp for betrængte landmænd. Et leveringsstop i 1961 medvirkede til et forlig mellem regering og landbrugets organisationer og gav prisforhøjelser til producenterne.

Den skærpede konkurrence medførte en centralisering i følgeerhvervene, og velkendte forkortelser for sammenslutninger - KFK (Korn- og Foderstofkompagniet) og DLG (Dansk Landbrugs Grovvareselskab) har deres oprindelse i 1960'erne. I forædlingsindustrien sluttede de fleste andelsslagterier på Sjælland og Lolland-Falster sig sammen i FSA, Forenede Sjællandske Slagterier, senere Steff-Houlberg A/S, med hovedkvarter i Ringsted. I 1972 var antallet af andelsslagterier i hele landet reduceret til 30. På mejeriområdet gik det endnu stærkere. I perioden 1956-1970 blev andelsmejerierne reduceret fra 1256 til 400 virksomheder. Mejeriselskabet Danmark (MD) begyndte i 1970 som et overvejende jysk selskab, og centraliseringen skulle blive mere markant i de næste par årtier, - foreløbig med en fusion mellem MD og Kløver Mælk som den sidste.

Landbruget i fællesskabet

Det danske landbrug stillede store forventninger til medlemskabet af EF, der åbnede markedet til 270 mill. forbrugere. Samarbejdet med EFTA havde ikke været tilfredsstillende for landbrugseksporten, der i 1972 udgjorde 8,6 mia. kr. svarende til 30% af den samlede eksport. EF skulle redde eksporten og give del i de eftertragtede tilskud.

Overskudsproduktionen viste sig imidlertid også at være et stort problem i EU, og det resulterede i 1992-1995 i en

To hobbylandbrug i Ny Jystrup: Hellehuse 24 og 25, 1999.

landbrugsreform, der skulle omdanne støtten fra prisstøtte til produktionsstøtte. En anden produktionsregulerende faktor blev braklægning og støtte til særlige afgrøder. Formålet var at nærme fællesskabets priser til verdensmarkedets. Landbrugsproduktionens størrelse i Danmark viste sig vanskelig at styre og er tredoblet siden begyndelsen af 1970'erne. I dag udgør eksporten en værdi af 49 mia. kr. hvilket på grund af den markante stigning i industriens eksport kun er 15% af den samlede. Landbrugets indtægter har ikke fulgt stigningen i produktionen. Indtil begyndelsen af 1980'erne steg landbrugets salgspriser, men herefter har der med visse udsving været tale om en generel faldende tendens.[10]

I Danmark toppede produktionsstigningen i slutningen af 1970'erne, men strukturrationaliseringen er endnu ikke helt tilendebragt, idet der i landbrugets organisationer er delte meninger om det fornuftige i få og meget store enheder. Dette har ført til en lidt slingrende kurs i lovgivningen om sammenlægning og samdrift, og denne har ikke altid været i overensstemmelse med den officielle politik i EU, hvor nøgleordet er "udviklingsdygtige" bedrifter.

Fællesskabet gav landmændene en dårlig begyndelse med oliekrisen i 1973/74, som gav landmændene stigende priser på råstoffer, men generelt forbedrede medlemskabet dog landbrugets forhold de første år. Fastsatte prisstigninger i EF måtte efterhånden følges op af nationale støtteordninger i form af skattelettelser, rentestøtte og tilskud til modernisering – sidstnævnte ikke mindst i form af tilskud til miljøforbedrende foranstaltninger, der var indeholdt i miljøloven af 1973. Krisetendenserne fulgte med ind i 1980erne og blev imødegået med bl.a. refinansieringslån. Bølgen af tvangsauktioner fladede ud, og nogle økonomisk mere rolige år fulgte indtil faldende priser atter skabte uro. En stor udfordring for landbruget i disse år var også kravet om opbevaringskapacitet for gødning samt kravet om grønne marker i henhold til vandmiljøplanen.

Flere af ovennævnte problemer er fortsat i 1990'erne, og man diskuterer stadig strukturrationalisering. En vandmiljøplan II er vedtaget for at forcere landbrugets bestræbelser på at mindske udledningen af kvælstof. Den samlede anvendelse af kvælstof i handels- og naturgødning steg fra 427 mill. kg. i 1970 til 617 mill. kg.

i 1995, og i dag er miljøproblematikken blevet det helt centrale emne i debatten om dansk landbrug. Samtidig har den offentlige forvaltning af landskabet i planloven og regionplaner indtaget en langt mere aktiv rolle. Det danske kulturlandskab får stadig flere interessenter.

I hele landet er der (1998) 57.600 bedrifter inklusiv deltidsbrugene mod ca. 200.000 i 1950, og kun 3% af befolkningen er beskæftiget i erhvervet. En væsentlig nyskabelse er de økologiske brug, der er i hastig vækst og nu tæller 2200 registrerede brug samt 1050 under omlægning. Især fra midten af 1990'erne er det gået stærkt.[11] Produktionsformen bliver også i stigende grad accepteret af det traditionelle landbrug.

De vestsjællandske bedrifter talte i 1995 5400 (1998:4600), hvoraf 2700 var under 20 ha. Amtet som helhed følger udviklingen på landsplan, hvor antallet af store og små bedrifter stiger på bekostning af de mellemstore brug, men bortset fra hovedstadsregionen har amtet dog stadig den største andel af mindre brug. Det dyrkede areal i amtet er formindsket betydeligt med knap 30.000 ha inklusiv brakarealer. Andelen af kornarealer er faldet, men der er en markant stigning i arealerne med hvede, ligesom arealerne med frø er steget. Amtets andel af rent kornproducerende brug er med 63% den højeste i landet. Indenfor kvæghold og svineproduktion er der sket en mindre reduktion, men derimod voksede en nicheproduktion af kalkuner på 5% af landets samlede produktion i 1970 til 73% i 1995.

Hobbylandbrug med heste i Ny Jystrup: Hellehuse 37, 1999.

Sammenfatning

I Jystrup sogn har der været et stærkt pres på jorden. Siden udskiftningen har de oprindelige gårde afgivet to tredjedele af deres jord til mindre gårde samt til husmandsparceller og parcelhusudstykninger tæt ved landsbyen. Udstykningerne er foregået i en lang uafbrudt proces, men med øget hastighed i 1880'erne, 1920'erne og 1960'erne. Der udstykkes fortsat omkring landsbyen, mens det åbne land har været præget af sammenlægninger og samdrift af jord samtidig med husmandsbrugenes overgang til hobbybrug.

Ved landbrugets industrialisering reduceredes antallet af erhvervsaktive fuldtidslandmænd til fire, og en af disse har en tredjedel af sognets landbrugsjord i eje, forpagtning eller pasningsordning. På halvdelen af gårdene er landbrugerne helt eller delvis gået på aftægt, men ikke fraflyttet. Disse har svært ved at forestille sig gården indgå i en større produktionsenhed, men anser det samtidigt for uundgåeligt. Gårdenes tilliggende er ikke store nok til traditionel produktion, og to af gårdene er som alternativ hertil under omlægning til økologisk drift. Indenfor de næste par årtier vil der ske markante ændringer i ejendomsstrukturen. Vokser de få heltidsbrug i størrelse eller og/eller stiger interessen for hobbybrug? Udviklingen i ejendomsstrukturen vil også påvirkes af en lang række nationale og internationale faktorer.[12]

Industrialiseringen supplerede også landbosamfundets dominerende livsform med en anden livsform karakteristisk for tilflytterne. En del af disse kom fra Roskilde-Københavnsområdet og blev landboere med eller uden hobbyjord. De søgte god plads, ren luft, natur og socialt samvær,[13] – sidstnævnte i et vist omfang manifesteret i grupper af det lokale fællesskab, der ikke er sammenfaldende med de fællesskaber, der udgøres af beboere med rødder i sognet. Fællesskabet styrker den lokale identitet og giver mulighed for at påvirke den overordnede udvikling i sognet.

Fællesskabet blandt tilflytterne fremstår lidt indadvendt og elitært i sin selvopfattelse, og desuden opfattes det også af medlemmerne som et redskab i forhold til upopulære tiltag fra kommune eller amt. Samtidig har tilflytterne naturligt nok en større omgangskreds udenfor lokalområdet. Købstadens tilbud benyttes ikke i særligt omfang, og mest kritiske er de, som sjældent kommer der. Ringsted opfattes ikke som *byen*, hvilket også afspejler sig i indkøbsmønstrene. Der er således ingen fællesskabsfølelse i forhold til at være borger i Ringsted Kommune endsige ønske om inddragelse i beslutningsprocesserne om den generelle udvikling her.

Til gengæld er der en stærk lokal bevidsthed og ønske om at præge udviklingen lokalt.[14] Der er et fælles ønske om at bevare Brugsen, men kun halvdelen lader handling følge på ord. Tilflytterne mener overvejende, at Jystrup ikke må blive større, men skal forblive en landsby. Flere hjemmearbejdspladser og mindre industri- og håndværksvirksomheder samt flere jordbrugs-parceller er forslag til mere liv i sognet i dagtimerne, mens udviklingen i landbruget ikke indgår i overvejelserne udover betænkeligheden ved meget store brug. Nærheden til landbrugslandet synes heller ikke generelt at have afstedkommet en større interesse og forståelse for erhvervets produktionsvilkår og områdets kulturelle baggrund. Kun en enkelt med baggrund i et landmandsmiljø udtrykker bekymring for, om hobbylandbrugerne ved nok om at dyrke jorden.

Landbrugere og tidligere landbrugere udtrykker bekymring for udviklingen af en "velhaverforstad" til København, og den er velbegrundet.[15] De fleste ønsker ikke landsbyen større og deres meninger om forholdet mellem tilflyttere og beboere med rødder i sognet lader ane en del modsætninger, der overvejende drejer sig om brugen af jorden. Disse grupper er endvidere mere lokale i deres adfærd m.h.t. indkøbsmønstre og omgangskreds, og fællesskaberne er

ikke identiske.

Udviklingen i jordfordeling og befolkningsstruktur udtrykker en stadig voksende dominans af den rekreative udnyttelse af jorden i forhold til den produktive. Hobbyfolket har ikke jorden af økonomiske, men af ideologiske og mentalhygiejniske årsager. Området er attraktivt pga. høje herlighedsværdier, og disse påvirker ejendomspriserne. Det er hævdet, at den rekreative udnyttelse af landskabet udfra et nationaløkonomisk synspunkt er den mest rentable i områder med høj herlighedsværdi.[16] Kampen om det åbne land, der involverer stadig flere interessenter, og spørgsmålet om landdistrikternes økonomiske rolle har fået stat og amter til at fokusere på landdistrikternes udvikling. [17]

Er fremtiden få og store farme med markfelter i monokultur i de mindre oplevelsesrige landskaber og økologiske gårde og hobbybrug samlet i idylliske landskaber, som kan præsentere det danske landbrugsland for omverdenen? Og er størstedelen af fremtidens landboere miljøbevidste pendlere med naturromantiske tilbøjeligheder – og en aktionsradius, der også vil sætte købstædernes udvikling til debat?

Noter

[1] Navnet Jystrup er bl.a. tolket som Jurs Torp – en udflytterlokalitet fra tidlig middelalder grundlagt af en mandsperson ved navn Jur. Byen omtales første gang i de skriftlige kilder i 1370. Bosættelsen udviklede ejerlavene Mortenstrup, Atterup, Taastrup og Jystrup, hvoraf sidstnævnte blev det største med sognekirke. Udviklingen i Taastrup ejerlav er grundigt beskrevet af lokalhistorikerne Hans Due Andersen og Jørgen Hardis, Jystrup-Valsølille Lokalhistoriske Forening

[2] Skjoldenæsholm jordegods blev i midten af 1600-tallet overdraget rentemester Henrik Müller af kronen til gengæld for et lån, og han opførte den første hovedbygning på stedet. Efter hans fald gled godset i 1683 over til familierne Gyldenløve og Danneskiold indtil 1794, da den nuværende familie, Bruun de Neergaard, overtog godset. Hovedbygningen drives i dag som kursus- og kongrescenter og en del af de umiddelbare omgivelser er omdannet til golfbane.

[3] Folke- og Boligtællingen 1980, Danmarks Statistik

[4] Kvoteordningen reducerede antallet af malkekøer fra ca. 1 mill. til 700.000 stk. I 1998 var der 15.000 besætninger med malkekøer i hele landet, heraf 4 % på Sjælland.

[5] I 1998 blev der givet 1045 kr. pr. handyr i præmie og 1122 kr. pr. ammeko, men ingen præmie til malkekøer. Til reformafgrøderne blev der givet 2170 kr. pr. ha med korn, 3793 kr. pr. ha med oliefrø og 3135 kr. pr. ha med proteinafgrøder. (Landøkonomisk oversigt).

[6] Informanter, landbrugere:
Mona og Gunnar Toftager Larsen.
Kirsten og Anders Due Andersen.
Marianne Hvid og Carsten Hansen.

[7] Informanter, ældre landbrugere:
Aase og Hans Due Andersen
Karen og Knud Hansen
Lone og Frede Jensen
Augusta Andersen

[8] Informanter, tilflyttere/hobbybrugere:
Birgit Sønnegaard
og Claus Poulsen
Helle Andersen og James Dunn
Alice og Søren Fastrup
Hannah Ørnsholt Ring og Peder Ring
Kirsten Lübecker og Tom Christiani

[9] Udviklet af maskinsnedker Carlo Madsen, Guderup v. Slagelse. CM tog patent på såmaskinen i samarbejde med Korinth Landbrugsskole i 1951. Model og arkiv, Ringsted Museum, inv. nr. 19-88x1-8.

[10] Landøkonomisk Oversigt 1980 og 1998.

[11] Landøkonomisk Oversigt, 1998, s. 103, figur 37.

[12] Offentlige påvirkningsmuligheder udover forvaltningen af det åbne land er landbrugsloven, herunder bopælspligten, skatte- og udligningssystemet, princippet om ligebehandling af en kommunes borgere, infrastruktur og kollektiv trafik. Landdistrikternes udviklingsmuligheder, Indenrigsministeriet Betænkning nr. 1333, 1997, s. 97 flg.
En meget synlig regional påvirkning er Jordbrugskommisionerne i de enkelte amter, der skal føre tilsyn med, at landbrugsloven overholdes m.h.t. samdrift m.v. I 1998 behandlede kommissionen i Vestsjællands Amt 102 sager, hvoraf der i 50 tilfælde blev givet påbud om at afhænde forpagtninger (Amt Nyt, 8/98, s 15). En anden synlig påvirkning er amtets administration af støtteordninger til miljøvenligt landbrug i særligt følsomme landbrugsområder (Årsberetning, Vestsjællands Amt, 1998).

[13] Den svenske forsker Ulla Brück har prøvet at forklare den lokale identitet i forhold til et lighedsaspekt, et kontinuitetsprincip og et legitimeringsaspekt, men fremhæver også påvirkningen via massemedier. I Sverige er der tale om en regional vitalisering: "Drömmen om lokalsamhället är antagligen ett centralt värde i vår kultur".
Karen Elberg sætter i artiklen "Landsbyen som hjemstavn" den moderne landsbybevægelse fra 1960'erne i relation til hjemstavnsbevægelsen i 1920'erne og 1930'erne. I begge tilfælde er "tabstanken" meget fremtrædende, - forretningerne forsvinder, der er ikke så meget liv i landsbyen o.s.v. Samtidigt hænger idealet om landsbyen ikke sammen med stedets historie og kulturelle identitet, men er ste-

det "hvor det gode liv praktiseres". (Hjemstavn, s 51 –62).

[14] Nærværende mindre undersøgelse er naturligvis ikke repræsentativ for udflytteres formål med at flytte på landet, men er overensstemmende med konklusioner i større undersøgelser som f.eks. Indenrigsministeriets: *Betænkning nr. 1333*, s. 94 og Gunnar Solvang: *Husmandsliv under afvikling*, 1999.

[15] Nøgletal på postnumre, Danmarks Statistik, 1996, tabel 1 og 4. Sognene Jystrup og Valsølille er her opgivet med den største gennemsnitlige husstandsindkomst i Vestsjællands Amt, og den sjette største, såfremt postnumre i Storstrøms Amt samt Roskilde Amt medtages. 34% af befolkningen er 40-59 år mod et landsgennemsnit på 27% og 88% bor i enfamiliehuse. Sognene har 562 udpendlere og 237 indpendlere.
Præsenteret som attraktivt boligområde i Berlingske Tidende, 15. august, 1998, 7. sektion, Boligen, s.4.

[16] Niels Groes, Landets brug og misbrug, - studier i anvendelsen af Danmarks jord: Forfatterens formål er at måle landbrugsjordens værdi i agerbrug og sammenligne med jordens markedsværdi samt værdi i alternativ anvendelse. NG finder, at perioden 1982-1989 påviser et negativt afkast til jorden.
Et fint rids af "fritidslandskabets" historie er givet af Erland Porsmose i artikelserien, Landdistrikterne 1950-2050, Odense Universitetsforlag, 1997, s. 139: Det nye kulturlandskab?

[17] Etnologen Palle O. Christiansen udstak i en meget grundig undersøgelse "Fire landsbyer – en etnologisk rapport om nutidige livsformer", nogle redskaber til det kommunale planlægningsarbejde med landsbyernes udvikling. Landsbyerne Toksværd, Gødstrup, Dysted og Bedsted blev undersøgt i henhold til de tre variable: landsbyens ressourcer, befolkningsmæssige profil og kulturelle census. Undersøgelsen viste også flere forskellige livsformer, der overlappede i forskellige sociale konstellationer (s. 451 flg.) Interessen for landdistrikternes udvikling er intensiveret i forskningen i 1990' erne jvf. Forskningsrådenes forskningsprogram Det Agrare Landskab, 1997, samt projektet Værdi, landskab og biodiversitet, Center for Landskabsforskning, RUC, 1997.
Udvalget bag ovennævnte betænkning nr. 1333 fik til opgave at vurdere, om lovgivningen sikrer by- og landbefolkningens ligeværdige udviklingsmuligheder på lokale forudsætninger (s.11), og mulighederne for at skabe levedygtige landdistrikter med god beskæftigelse og varierede tilbud indenfor service og fritid (s. 15).
Vestsjællands Amt afviklede i 1998 en idekonkurrence for amtets borgere under temaet "Landsbyliv i 1990'erne", og i amtets "Debatoplæg til regionplan 2001-2012" fremhæves nødvendigheden af en strategi til forbedrede bosætningsmuligheder på landet.

Litteratur

Andersen, Hans Due og Jørgen Hardis: *Taastrup, Jystrup-Valsølille Lokalhistoriske Forening*. Upubliceret manuskript. 1998.

Brück, Ulla: "Identitet, lokalsamhälle och lokal identitet". I: *Rig*, årgang 67, hæfte 3, 1984 (65-89)

Christiansen, Palle O.: *Fire landsbyer. En etnologisk rapport om nutidige livsformer*. Landsbykommissionen, 1980.

Pedersen, Erik Helmer: *Det danske landbrugs historie bd. 4*. 1988.

Elberg, Karen og Jørn Guldberg: *Hjemstavn*. Odense, Odense Universitetsforlag 1997.

Planstyrelsen: *Fremtiden for landbruget, kommunernes fremtid*. 1988.

Groes, Niels: *Landets brug og misbrug – studier i anvendelsen af Danmarks jord*. 1994.

Hansen, Henning Otte: *Landbrugets placering i samfundet*. Jordbrugsforlaget 1993.

Indenrigsministeriet: *Betænkning nr. 1333*. København 1997.

Porsmose, Erland: "Det nye kulturlandskab?" I: *Landdistrikterne 1950-2005*, Odense Universitetsforlag 1999.

Solvang, Gunnar: *Husmandsliv under afvikling*. Landbohistorisk selskab og Historisk Samfund for Als og Sundeved, Viborg, 1999.

Øvrige kilder

Berlingske Tidende, 15. august, 1998. Sektion Boligen, s. 4.

Danmarks Statistik: Folke- og boligtællingen, 1980.

Danmarks Statistik: Statistiske efterretninger. Landbrugsstatistik: 1971, 1982, 1995.

Danmarks Statistik: Nøgletal på postnumre, 1996.

De Danske Landboforeninger: Landøkonomisk oversigt 1980 og 1998.

Landbrugsstatistik, Statistiske Efterretninger, Danmarks statistik, 1971, 1982 og 1995.

Vestsjællands Amt: Amt Nyt, 8/98, Sorø.

Vestsjællands Amt: Årsberetning, Sorø, 1998.

Vestsjællands Amt: Debatoplæg til Regionplan 2001-2010, Sorø, 1999.

En stor tak til lokalhistoriker Aage Bagger for hjælp under udarbejdelsen.

Efter Absalon og Akademiet kom amtet

Sorøs kulturelle identitet gennem de seneste 50 år
– set i relation til byens status som administrativt centrum[1]

Af Lene Hadsbjerg

Sorø er en bemærkelsesværdig by. Ikke blot er byen relativ ung, dens historie er også unik i forhold til de omkringliggende købstæder på Sjælland.

Omkranset af søer ligger Sorø midt i de sjællandske skove. Her er ingen genvej til havet, og skove og sumpede områder har igennem generationer forhindret ubesværet transport over land. Byen er derfor ikke anlagt omkring et naturlig centrum for en markedsplads. Sorø er ikke en stationsby, om end der er jernbanestation i tilknytning til byen. Byen er heller ikke opstået omkring mindre industrianlæg, der kunne have udnyttet de lokale naturlige ressourcer for vind- og vandkraft.

Hvorfor er Sorø by da blevet anlagt netop der? Og hvorfor er Sorø bys historie så speciel i forhold til andre byers?

Sorøs historie er unik, fordi byen er anlagt som en serviceby til Akademiet, en uddannelsesinstitution for rigets bedste mænds sønner. I takt med at Akademiet blev udvidet, voksede også byen, om end langsomt. Byen blev centrum for den regionale administration for senere at blive amtshovedstad. Akademiet og Amtshovedsædet har øvet indflydelse på Sorø bys historie. Ikke kun den historie, der efterlader fysiske spor, men også den uhåndgribelige, den åndelige kultur, der udmønter sig i soranernes opfattelse af byens identitet.

I hvor høj grad byens identitet er påvirket af Akademiets og Amtets tilstedeværelse, vil blive belyst nærmere i denne artikel. Der skete en forskydning i Akademiets økonomiske, sociale og kulturelle betydning for Sorø efter 2. verdenskrig, en forskydning der især er sket inden for de seneste 20-30 år. Har denne forskydning haft betydning for Sorø by, og kan man i den forbindelse pege på andre faktorer, som i dag er med til at tegne byens identitet?

Metode

For at kunne svare på disse spørgsmål har det været nødvendigt at dykke ned i Sorøs historie. I det følgende vil der hovedsagelig blive refereret til lokale historiske begivenheder, som har haft betydning for Sorø. Beskrivelsen af Akademiet tager udgangspunkt i de utallige skrifter, der er udgivet herom. Den nyere tid tegnes især gennem interviews med bl.a. direktøren for Stiftelsen Sorø Akademi, rektor for Sorø Akademis Skole, en lokal fagforenings formand, en repræsentant for en lokal historisk interessegruppe og det lokale erhvervs- og turistkontors formand. Byens udviklingshistorie og udviklingspotentiale belyses gennem statistiske opgørelser om bl.a. befolkningssammensætning og erhvervsfordeling, lokalplaner, bosætningsanalyser, turistbrochurer og reklamefremstød for det lokale erhvervsliv. Amtet beskrives dels gennem skriftli-

ge kilder, dels via et interview med en tidligere amtsdirektør.

Lokalhistorisk arkiv for Sorø Kommune har velvilligt stillet sin samling til rådighed. Sidst men ikke mindst er samtaler med inspektøren for Sorø Amts Museum og lokale borgere med til at indramme billedet af Sorøs identitet.

"Sorø er en privilegeret del af Danmark"

Sorøs særlige kendetegn er beskrevet fyldigt, ikke blot i den lokalhistoriske litteratur, men også i de publikationer, der udgives af forskellige interesseorganisationer. Tidligere og nuværende soranerne har givet deres bud på Sorøs herligheder eller mangel på samme. Som det fremgår af følgende udklip, er der enighed om væsentlige kendetegn, men enigheden hører op, når herlighederne skal fortolkes.

Sorø og Stenlille kommuner og de lokale erhvervsråd udgav i begyndelsen af 1990'erne i fællesskab en publikation til oplysning om erhvervslivet i de to kommuner. Sigtet var endvidere at tiltrække nye virksomheder. Her hyldes og lovprises Sorøs privilegier og herligheder. Under overskriften *"Sorø er i centrum for udviklingen"*, står følgende: *"Placeret midt på Sjælland, direkte ved landets vigtigste motorvejsforbindelse, ligger Sorø mindre end 45 minutter fra København og de videre forbindelser til resten af Skandinavien og resten af det nye Europa"*. Og videre: *"Kombinationen af det specielle miljø og den centrale placering, som i Sorø giver den stærkt eftertragtede mulighed for at opleve ægte livskvalitet, uden at skulle gå på kompromis med betingelserne for det moderne industrisamfund imod år 2000. Det er den særlige fordel ved Sorø...*

Sorø er en harmonisk blanding af historie og miljø, af bymiljø og erhverv, omhyggeligt tilpasset de betydelige hovedveje, der gør Sorø til et centralt knudepunkt...Sorø er et særligt miljø i Danmark, skabt af byens placering i historien, og Sorø bliver et særligt miljø i fremtiden".[2]

En lokal borger fra byen skriver, at det, der gør Sorø speciel, er størrelsen, og at byen: *"historisk, kirkemæssigt, litterært, lærdomsmæssigt og sportsmæssigt er et område med kvaliteter, der nærmer sig miljøer i den mindre engelske universitetsby og har bevaret en god del af det så tiltalende danske landsbysamfund. For det med at blive en stor by er vel egentlig ikke så eftertragtelsesværdigt?"*[3]

Denne idyl var dog for meget for afdøde minister Hartvig Frisch, som i en periode var ansat ved Sorø Akademis Skole. Han skriver: *"Fra de første tider har denne skov- og sørige lille plet været vraget af driftige omsiggribende mennesker. Stedet er nemlig ubrugeligt, søerne er for små til at give noget, i stedet for opland ligger der skove, der er ingen nævneværdige vandløb, ingen lerjord til teglværker. Sorø er altså godt nok til gentlemen så som munke, døde konger, romantiske digtere og gymnasiaster. På indgangen til herlighederne står et skilt: Arbejdskørsel forbudt i Filosofgangen, og med de få ord er et stykke Sorø forklaret!"*.[4]

Sorø bys historie

Sorøs idyl, miljø og historie er i høj grad knyttet til Akademiet.

De første vidnesbyrd om Sorøs grundlæggelse kan føres tilbage til 1141, hvor tre sjællandske brødre og stormænd af Hvideslægten, Toke, Ebbe og Asser Riig lod opføre en gravkirke i sten på Sor-øen.[5]

Til kirken blev bygget et kloster for benediktinerordenen. Imidlertid trivedes benediktinermunkene ikke på Sor-øen, og derfor blev kirke og kloster overdraget til cistercienserne,

en anden af middelalderens store ordener. Biskop Absalon, søn af Asser Riig, stod for overdragelsen. Cistercienserne byggede et nyt og større kloster og en ny munkestenskirke, som blev middelalderens tredjelængste kirke. Den er Danmarks ældst bevarede klosterkirke og hører stadig til blandt de største kirker i landet.

Kirken blev færdig tids nok til, at Absalon kunne blive begravet i den ved sin død i 1201. At kirken voksede i anseelse igennem middelalderen, kan være forklaringen på, at kongeslægten begravede Kristoffer II i kirken. Han havde dog på forhånd sikret sig ved at skænke kirken en landsby. Egentlig var det hensigten at begrave hans søn Valdemar Atterdag i Sorø, men han blev i stedet bisat i Vordingborg. Imidlertid fik hans datter dronning Margrete I tilladelse til, at han blev flyttet til Sorø, hvor også hendes søn Oluf få år efter blev bisat. Dronning Margrete blev efter sin død ligeledes bisat i Sorø, men hun blev flyttet til Roskilde Domkirke, som derefter blev kongeslægtens gravkirke.

Til kloster og kirke hørte omfattende jordtilliggender, som vedblev at tilhøre klosteret efter reformationen i 1536. Skønt klosteret som institution ophørte, kunne de munke, der var indskrevet, blive boende til deres død. I stedet oprettedes en lutheransk præsteskole på stedet. Her blev den senere kong Frederik II's to sønner Christian IV og Ulrik elever på

Som en væsentlig og velbevaret rest af Absalons cistercienserkloster står klosterkirken, hvor Absalon selv blev gravlagt i 1201. Da Sorø by opstod i 1620'rne, blev kirken også kirke for byens borgere, men meget sigende ejes bygningen af Stiftelsen Sorø Akademi, der er en direkte fortsættelse af Sorø Klosters godsadministration. Akademiets dimissionsfester er i nyere tid blevet henlagt til kirken. Sorø Menighedsråd har blot brugsretten til kirken.

en nyoprettet lille fyrsteskole under præsteskolen. Frederik II udstedte en fundats for "Den besynderlige og bedre skole" i 1586, det år som regnes for skolens egentlige grundlæggelse. Skolens økonomi blev sikret via fæsteindtægter fra klosterets jordtilliggender. Christian IV udstedte i 1623 en ny fundats for "Det kongelige og adelige ridderakademi i Sorø". Året inden havde han ladet professorboliger bygge uden for klostermuren. Og i 1623 fortsatte byggerierne med en bolig til de to af hans sønner, som skulle være elever på Akademiet. Huset "De unge herrers gård" står delvis endnu og rummer Sorø Bibliotek. Derefter tog byggerierne fart. I 1624 lod kongen bygge en kro, hvor Akademiets gæster kunne overnatte, og i løbet af de næste år blev der bygget ca. 23 ejendomme uden for klostermuren. I alle husene var erhverv, der på den ene eller anden måde var knyttet til og afhængig af Akademiet. Kongen bevilligede købstadsrettigheder til Sorø i 1638.

Skønt der blev udstedt skattefrihed og boliger til nye borgere, var byen ikke tiltrækkende nok, og byens vækst var derfor lille. I 1645 var det totale indbyggertal på 45 personer,

mens det ved folketællingen i 1769 var steget til 535 personer i en by med 87 ejendomme. Håndværkerstanden var i slutningen af 1600-tallet repræsenteret med 11 forskellige fag.[6] Selvom ikke alle værksteder og mestre skulle basere deres indtjening på Akademiets tilstedeværelse, så var byen som helhed meget afhængig af Akademiet og dets op- og nedgangstider.

Industrialiseringen og dens virkninger i Sorø by

Købstadsrettighederne satte ikke for alvor fart i byudviklingen, men byen havde alligevel fået en så stor betydning, at den i 1798 blev hovedstad i det nyoprettede Sorø Amt. Amtmand og amtsadministration havde i en kort årrække bolig og kontor i Akademiets hovedbygning. Amtmanden varetog også administrationen af Akademiets godsbesiddelser.

I 1800-tallets midte var Sorø præget af mange nybyggerier og store anlægsarbejder. Sorø fik sit første rådhus i 1844-45, og i 1856 kom jernbanen til Sorø, der blev en station på strækningen mellem København og Korsør. Stationen blev placeret et stykke uden for byen i Lynge sogn men fik alligevel en væsentlig trafikal betydning. En egentlig bystation blev anlagt i 1902 med en linjeføring til den mindre by Vedde og en linje til stationen på Frederiksberg. Sorø-Vedde banen afviklede de sidste transporter i 1970. I dag har rådhuset overtaget Veddebanens stationsbygning i Sorø by til byrådssal og kantine.

Sorøs fattigfolk kunne i midten af 1800-tallet flytte ind i et nybygget fattighus, som kommunen drev. Sorø Amt byggede næsten samtidig en syge- og arbejdsanstalt, der imidlertid ikke var stor nok. Som erstatning byggede Sorø Amt et nyt og større sygehus, der åbnede i 1903 og blev soranernes lokale sygehus.

I løbet af 1800-tallet anlagdes betydelige industrivirksomheder i byen, bl.a. "Lunges Jernstøberi og Maskinfabrik" med adresse i Priorgade, der forbinder Sorø by med stationen. På fabrikken producerede bygningsmaterialer i støbejern, landbrugsmaskiner og motordele. I 1970 blev fabrikken flyttet til det nye industriområde nord for Sorø i Pedersborg. Her kom man tættere på det store landevejsnet og den senere Vestmotorvej. I dag er "Lunges Jernstøberi og Maskinfabrik" en del af "Kongskilde Maskinfabrik", der producerer landbrugsmaskiner.

Omkring århundredeskiftet flyttede "Sorø Stolefabrik", en anden af byens store virksomheder, fra bymidten til en nybygget fabrik tæt ved stationen. I 1986 blev virksomheden flyttet til Pedersborg. Det er kendetegnende for begge virksomheder, at trafikal tilgængelighed vægter tungt i spørgsmålet om placering af virksomheden.

Både disse og andre af byens virksomheder tiltrak et stort antal arbejdere, og helt i tråd med resten af landet blev der også i Sorø dannet fagforeninger. Således afholdt "Sorø Metal" stiftende møde i 1896, året efter dannede arbejdsmændene et forbund, det senere "SID".

Sorø kunne i 1895 fremvise to lokale pengeinstitutter, "Sorø Spare- og Lånekasse" fra 1879 og "Banken for Sorø og Omegn" fra 1895. Begge pengeinstitutter er stadig levende i byen, om end de siden er fusioneret med landsdækkende banker.

Sorøs andre skoler

Sorø Akademis Skole var ikke den eneste læreanstalt i byen. I

1880'erne fik Sorø sin egen højskole, som havde en del gode år, inden den lukkede. Byens tekniske skole åbnede for elevadgang i slutningen af 1880'erne, og den kommunale skole, Borgerskolen, kunne i 1878 indvie nye og moderne bygninger. Sorø Pigeskole åbnede i 1887, og pigerne fik selskab, da den private "Anette Kaysens Drengeskole" flyttede ind hos dem i 1925. Herefter fungerede skolen som en privat realskole, der, om end realafdelingen er afskaffet, stadig optager elever.

Sorø er også kendt for sine husholdningsskoler. Sorø Husholdningsskole blev oprettet i 1895 i små lejede lokaler i bymidten, efter nogle år flyttede skolen ind i egne nye og større bygninger uden for bymidten på Holbergsvej, hvor den stadig har til huse. Stifteren af husholdningsskolen Magdalene Lauridsen udvidede i 1902 med det statsanerkendte Ankerhus Seminarium, der blev placeret i Pedersborg Sogn, og i 1907 blev Ankerhus Husholdningsskole etableret i egne bygninger ved siden af seminariet, ligeledes under ledelse af Magdalene Lauridsen. Ankerhus Husholdningsskole ophørte i begyndelsen af 1990'erne, men Ankerhus Seminari-

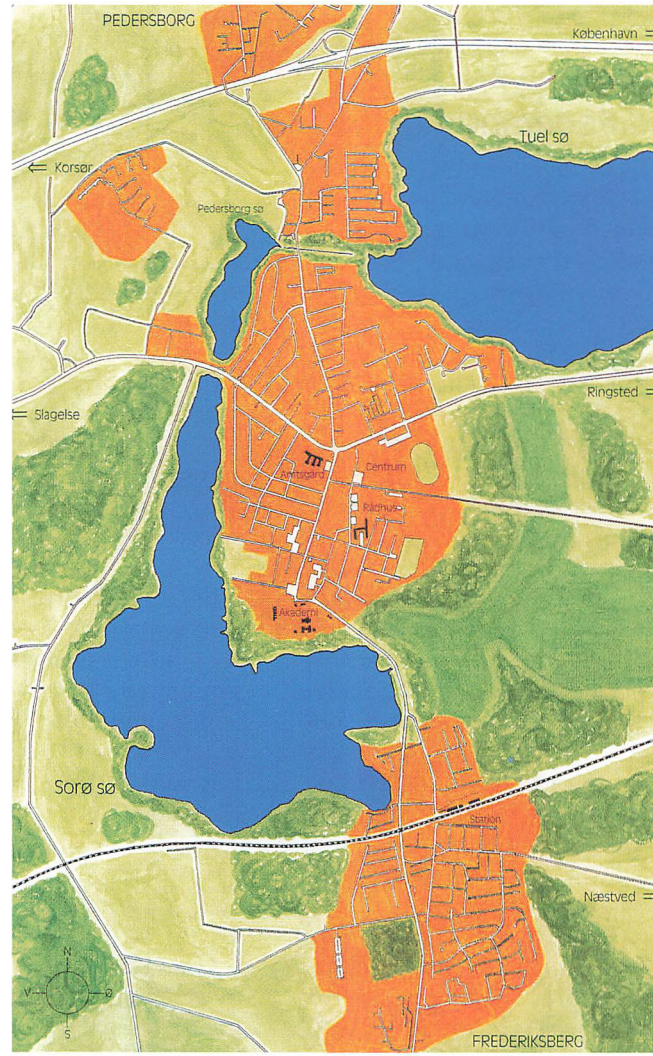

Dette moderne kort viser på en bogstaveligt talt overskuelig måde, hvordan byen Sorø i dag er hægtet sammen fra Akademi-området mod syd til Amtsgården i nord. Mellem disse poler og lidt mod øst ligger kommunens eget magtcenter: rådhus m. tilhørende administrationsbygning.

um og Sorø Husholdningsskole eksisterer endnu.

Sorøs kulturliv

På tærsklen til det 20. århundrede var Sorø en by i vækst. Mange af byens borgere var stadig afhængige af Akademiet, men byen havde også et eget liv ved siden af. Og endda til tider et lystig og foretagsomt liv. I bymidten lå ca. 20 værtshuse og beværtninger og et enkelt afholdshotel. Traktørstedet "Parnas", på bredden af Sorø Sø, drev fra 1898 både beværtning og bådfart, og var et yndet udflugtssted, ikke kun for soranere, men også for byens og Akademiets gæster. Bygningerne blev revet ned i 1975. Siden har der været mange forslag om anden udnyttelse af "Parnas"-grunden, bl.a. en nybygning til Vestsjællands Kunstmuseum.

Det finkulturelle islæt kunne man møde i Oplæserforeningen, som indtil midten af dette århundrede trak fulde huse til møder med kendte kunstnere, der læste op af egne eller andres værker. Allerede i 1907 fik Sorø sin egen biograf, hvis efterfølger "Victoria" stadig er spillevende. Sorø Amts Museum er fra de foretagsomme år omkring 1.verdenskrig. Det åbnede i 1916, for i 1929 at flytte til de nuværende lokaler i Christian IV's gamle kro.

Friluftslivet har gode vilkår i Sorø. Her er skov og sø lige uden for vinduerne, og det trækker mange til. I 1918 blev Sorø Roklub dannet, den har siden stået for Sorø Regatta, det årlige søsportsstævne med deltagere fra hele Norden. De lokale gymnastikforeninger samler mange deltagere og tilskuere til det årlige sommerstævne, som siden 1908 har været afholdt i det fri, fra slutningen af 1920'erne på Akademiets grund i Søskoven ved Tuel Sø.

Besættelsestiden lagde ikke en dæmper på soranernes foretagsomhed. Sorø Kunstmuseum åbnede i 1943 i en privat lejlighed efter nogle års forberedelse. Museet udsprang af en kunstudstilling, iværksat af "Sorønsk Samfund", en forening af tidligere Akademielever. Ønsket var dengang at få egen udstillingsbygning, men krigen satte en stopper for planerne. I 1963 kunne museet flytte til de nuværende lokaler i Storgade.

I Akademihaven blev der opført friluftsteater af skuespillere fra Det kgl. Teater, som vedblev at besøge Sorø helt op i 1950' erne.

Sorø i efterkrigsårene

Sorø var i tiden efter krigen en lille by, både i udstrækning og indbyggerantal. Byens næringsliv var endnu knyttet til og afhængig af Akademiet. Men sådan blev det ikke ved med at være. Landspolitiske beslutninger greb ind i dette sammenspil. Først og fremmest blev Sorø større ved sognesammenlægningen i 1950, hvor Sorø landsogn blev indlemmet i Sorø købstad. Den største og mest markante forandring skete ved kommunesammenlægningen i 1970, hvor Bromme, Pedersborg, Slaglille-Bjernede, Alsted-Fjenneslev og Lynge-Broby blev lagt ind under Sorø Kommune. Ved sammenlægningen skiftede Sorø borgmester-partifarve. Før 1970 havde man en konservativ borgmester. Fra 1970 til 1974 var socialdemokraten Ingvar Knap borgmester. Han blev afløst af venstremanden Ib Trojaborg, som var borgmester i 16 år. Han efterfulgtes af socialdemokraten Ivan Hansen, som ligeledes er genvalgt i flere perioder, og som i slutningen af 1990'erne stadig sidder i borgmesterstolen.

Et par år før kommunesammenlægningen havde Sorø by taget et nyt og meget avance-

ret rensningsanlæg i brug. Anlægget var så dyrt, at det drænede kommunekassen. Således var der et underskud i kassebeholdningen på 300.000 kr. ved sammenlægningen.

Byens rådhus kunne ikke rumme alle de nye byrådsmedlemmer og det administrative personale, og byrådet måtte i nogle år undvære en egentlig byrådssal. I 1982 kunne borgmesteren dog byde velkommen i det nye rådhus, som var opført på den tidligere slagterigrund nær bymidten.

Det nye storamts administration var i en lignende situation. Pladsen var for trang i det bygningskompleks, som indtil da havde huset administrationen af det tidligere Sorø Amt. En række ældre villaer i amtsgårdens nabolag og den eksisterende amtsgård blev revet ned for at give plads til et nybyggeri, der blev indviet i 1983.

Også andre institutioner blandede sig i fordelingen af byggegrunde i Sorø. Således blev administrationskontoret for det regionale Naturgas Sjælland indviet i 1984 af borgmester Ib Trojaborg, som samtidig var formand for gasselskabet. Sorø var selvforsynende med el indtil 1956 og med gas indtil 1966. Dette år åbnedes for gasledningen mellem Ringsted-Sorø-Slagelse. I løbet af 1980'erne blev der anlagt et naturgasforsyningsnet, og naturgas udgør i dag en væsentlig energiforsyning i området.

På en central plads i byens midte blev Sorø Sognegård bygget og indviet i 1985. Sorø by bestod efterhånden af en broget samling af gamle huse og nyere institutionsbyggeri. Nedlagte fabriksanlæg skæmmede flere store arealer i byens midte og kommunen iværksatte en omfattende byfornyelse, der strakte sig fra slutningen af 1980'erne. Allerede i 1960'erne ramte en omfattende saneringsbølge hele kvarterer af den gamle bygningsmasse, bl.a. i Søndergade. Trafikregulering og modernisering af vejnettet betød også et indhug i husrækkerne.

Sorøs bebyggelsesprocent er så høj, at der ikke er mange ledige kvadratmeter tilbage til nybyggeri og vejudvidelser. Til forskel fra andre købstæder med vokseværk, har Sorø et væsentligt handicap. Byen omkranses til tre sider af skove og søer, hvoraf en del er fredet. Kun mod nord ved Pedersborg er der udvidelsesmuligheder for boligbyggeri og industrikvarterer. Det var derfor en gunstig situation for Sorø, at en del af byens gamle fabrikker enten blev nedlagt eller flyttede fra bymidten i løbet af 1970'erne og 1980'erne. Dermed blev der skabt plads til nybyggeri. Selv om Sorø byråd tog den afgørende beslutning i sager vedrørende nybyggeri og lokalplaner, så var samarbejdet mellem bygherrer, lokale borgere og kommunen generelt gnidningsløst.

Men i slutningen af 1980'erne opstod en sag, som ikke helt gik efter bogen. Det lokale sygehus i Sorø lukkede og slukkede efter sin sidste patient i 1988. Det udløste et politisk slagsmål om, hvad grunden og lokalerne fremover skulle anvendes til. Sorø Private Realskole ønskede at købe komplekset, lokale boligselskaber og interesseforeninger lagde billet ind, og det gjorde Soran I/S med fabriksejer Lorenz Jørgensen i spidsen også. Blandt de højstbydende var sidstnævnte med 6,5 mil.kr. Skønt sygehuset lå i Sorø, var det ejet af Vestsjællands Amt, og det var derfor også amtet, der havde den endelige beslutningsmyndighed. Amtet valgte at sælge til højest bydende, som var Tvind konsortiet, der bød 12,5 mil.kr. for sygehus, grund og tilhørende bygninger. Den

siddende borgmester Ib Trojaborg lagde ikke skjul på, at han ikke bifaldt amtets beslutning. Selvom Sorø kunne bryste sig af at være en eftertragtet skoleby, mente Trojaborg, at antallet af skoler i byen var tilstrækkeligt. Desuden ville kommunen have indflydelse på, hvad der skulle bygges på sygehusgrunden, hvis beliggenhed tæt på bymidten er et aktiv for både byen og lokalområdet. Vestsjællands Amt blev kritiseret for at sælge til den, der bød højest og ikke til den, der kunne gøre mest for Sorø og omegn.

Da handelen var trådt i kraft, nedlagde kommunen i oktober 1988 et såkaldt paragraf 17-påbud på grunden. Det betød, at der skulle udarbejdes en ny lokalplan for området. Der ville blive nedlagt forbud mod skolevirksomhed, før der kunne gives tilladelse til eventuel ekspropriering. Tvind klagede til Planstyrelsen, men da den afviste klagen, truede Tvind med at klage til ombudsmanden. Og sådan gik flere år.

Sagen endte i 1992 efter lange tovtrækkerier med et forlig, hvor Tvind fik 18 mil. kr. af kommunen for at trække sig. For at kunne dække betalingen til Tvind ansøgte kommunen indenrigsministeriet om at optage et lån. Tvind passede ikke ind i den soranske idyl og blev derfor til en politisk sag.[7]

Sorø Akademis Skole og Stiftelsen Sorø Akademi

Sorø Akademi, i daglig tale blot "Akademiet", er en fælles betegnelse for todelingen: Sorø Akademis Skole og Stiftelsen Sorø Akademi.[8] For overskuelighedens skyld betegner "Akademiet" i det følgende både skolen og stiftelsen i de tilfælde, hvor en præcisering ikke er nødvendig.

Stiftelsen Sorø Akademi er en privat erhvervsdrivende fond, der ejer Akademigrunden og de bygninger, der står på grunden, herunder biblioteket og Klosterkirken med tilhørende kirkegårde. Stiftelsen ejer endvidere betydelige landområder, ca. 5000 ha i alt, fordelt på skov, landbrug og råstofudvinding (grusgravning), samt søer og andre ikke dyrkbare naturområder. Lovdekreter og økonomisk dødvande har tvunget stiftelsen til igennem årene at frasælge godser med jordtilliggende og byhuse, men stiftelsen er stadig blandt de store jordejere i Danmark. Landbruget fordeler sig i dag på ca. 550 ha, hvoraf en del jord ligger i Jylland. Skovbruget er det vigtigste aktiv. Størstedelen af skovene er beplantet med løvtræer, hvor bøgen er den dominerende, men der er også nåletræer, blandt andet til salg som juletræer og klippegrønt. Foruden indtægten fra selve skovdriften har stiftelsen også indtægter fra jagtudlejning i skovområderne. Råstofudvindingen fra stiftelsens grusgrave udgør over 10% af amtets samlede udvinding. Stiftelsen tjener endvidere penge på udlejning af boliger i Sorø og omegn, og ved at forvalte formuen effektivt. Indtægter herfra var i mange år tilstrækkelige til at udgøre skolens økonomiske fundament, men i 1958 måtte staten træde til og overtage skolens drift og driftsudgifter. Stiftelsen ejer fortsat bygningerne og Akademigrunden, som vederlagsfrit stilles til skolens disposition. Have og bygninger vedligeholdes af stiftelsen, som også står for de senere års store bygningsrenoveringer og kommende nybygninger for kostafdelingen. Desuden donerede stiftelsen et moderne edb-anlæg til skolens elever og nye sportsfaciliteter. Stiftelsen varetager driften af skolens bibliotek, der er offentlig tilgængeligt i skolens åb-

ningstid. Todelingen af det økonomiske ansvarsområde skal være med til at sikre skolen et langt liv uden økonomiske problemer.

Stiftelsen har siden 1995 haft kontor i "Vænget", der ligger på Akademigrunden i et hus, der tidligere var indrettet til alumnerne. Indtil 1995 blev stiftelsen administreret fra et kontor i København, og hvis der ikke var presserende sager, var der inspektion en gang om ugen fra et lille kontor i biblioteksbygningen.

Den lærde skole for adelens børn blev under navnet Sorø Akademi oprettet i 1623 af Christian IV. Akademiet var en videreudvikling af Frederik II's "besynderlige skole" fra 1586. Fra 1623 fungerede skole og Akademi side om side, dog efterhånden således, at de borgerlige børn blev indskrevet på skolen, som var en præsteskole, og de adelige børn blev indskrevet på Akademiet, hvor de blev undervist i fag, der skulle forberede dem til kongelige tjenester. Men utilstrækkelig formueforvaltning, svenskekrige og begrænset tilgang af økonomiske ressourcer betød, at Akademiet skrantede, og i faldet blev den ressourcestærke skole trukket med ned. I 1665 ophørte Akademiet fuldstændigt, mens skolen fortsatte til 1737. Mellem 1737-43 var alt lukket, mens der blev bygget om under ledelse af arkitekt Thurah. Frederik V underskrev en ny fundats i 1747, samme år testamenterede godsejer og forfatter Ludvig Holberg sine godsbesiddelser og en bogsamling til Akademiet mod bl.a. at blive adlet og sikret gravplads i Sorø Klosterkirke. Derfor er hans navn i dag knyttet til Akademiet og byen. Holbergs gave og en kompetent lærerskare kunne ikke gøre det alene. Akademiet skrantede igen og blev nødt til at lukke i 1798, fordi der ikke var flere elever. Det varslede afslutningen på det andet Akademi. Og da skolen fortsat var lukket (der var ingen undervisning mellem 1737 og 1822) stod bygningerne tomme i et vist omfang. I de år rykkede amtmanden og amtsadministrationen ind i bygningerne, og amtmanden blev derfor hjemløs, da der udbrød ild i hovedbygningen i 1813. Sammen med hovedbygningen brændte biblioteket (som dengang lå i hovedbygningen) og Akademiets arkiv. Tilbage blev nogle få udlånte bøger, og af Thurahs byggeri kun tre pavilloner. To af disse står stadig.

Skolen genåbnede i 1822 i "De unge herrers gård" i byen, mens den nye hovedbygning blev bygget under ledelse af arkitekt Peder Malling. Samme år fik den ændret navn til Sorø Akademis lærde Skole og Opdragelsesanstalt. I 1826 kunne Frederik VI's Akademi slå dørene op for nye elever. Akademiet fik endnu engang en kort levetid, studenterne foretrak Københavns Universitet, og i 1849 lukkede det for tredje og sidste gang. Skolen fortsatte imidlertid som kostskole, fra 1903 under navnet Sorø Skole og Opdragelsesanstalt. Skolens nuværende navn er fra 1922. Set i et større tidsperspektiv er det derfor lidt af en tilsnigelse at kalde skolen for Akademiet, for Akademiets samlede levetid udgjorde knap 100 år ud af skolens levetid på over 400 år

Indtil 1910 var det udelukkende en skole for drenge, men derefter begyndte skolen at optage kvindelige gymnasieelever, dog kun som dagelever. Kvindelige kostelever blev introduceret i 1983 under den nuværende rektor Erling Kristensen, der tiltrådte i 1981. Helt frem til 1960'erne var der flertal af kostelever. Skolen har stadig en betydelig kostafdeling med 130 elever, hvoraf de 110 er på gymnasieniveau og resten går i 10. klasse. Dertil

kommer 325 dagelever fra 10. klasse til 3. g.

Med Erling Kristensen ved roret begyndte der at blæse nye vinde over Sorø Akademis Skole. Han fortæller, at hans forslag til forandringer ikke altid blev modtaget med kyshånd af skolens lærere og kostelever, fordi forandringerne greb ind i gamle og nedarvede traditioner. Skolen er ikke kun gamle traditioner, den er også et hjem for kosteleverne, og Erling Kristensen mente, at de derfor følte sig ekstra berørt af ændringerne.

Erling Kristensen afskaffede præfektsystemet. Præfekterne, som var valgt blandt gymnasieeleverne, skulle blandt mange opgaver sørge for, at kosteleverne i 8.-10. klasse passede lektielæsning og sovetider. Senere blev undervisning og kostskole for 8.-9. klasse helt afskaffet. I stedet inviterede rektor kvindelige kostelever, og de påvirkede skolens sociale liv i en positiv retning. Men i 1987 flød bægeret over – eleverne klagede til undervisningsminister Bertel Haarder over disciplinære forhold, og de lokale aviser skrev med store bogstaver om rektors forvaltning af skolen. De landsdækkende aviser derimod skrev om rektors modstand mod det stive kostskolesystem, der blev afløst af et skolesystem i overensstemmelse med tidsånden. En tidsånd, som bl.a. fordrede modne og ansvarsbevidste unge, der ikke skulle forvente at få tildelt en tjener til hver hånd. Derefter hørte avisskriveriet op, men klagerne fortsatte og enkelte lærere sagde op.

Sorø Akademis Skole fungerer i dag som det lokale amtslige gymnasium. Der er stor søgning til skolen og dens kostafdeling. Alligevel er det nødvendigt at markere sig i konkurrencen med landets øvrige gymnasier med kostafdeling. Den nærmeste konkurrent har altid været Herlufsholm, som oprindelig var en skole for landadelens børn, mens borgerskabet sendte sine børn til Sorø. Der er stadig her i 1990'ernes slutning klasseskel mellem Sorø og Herlufsholm, tilsvarende skel kan opleves lokalt mellem Akademiets kostelever og de unge fra Sorø by og omegn.

Langt tilbage i historien har der været konflikter mellem kostelever og lokale unge, konflikter med rod i en kulturel forståelseskløft og en manglende respekt og accept af andres livsbetingelser. Men også, som det udtrykkes i dagens konflikter, et ønske om at markere sit territorium og sit gruppetilhørsforhold over for andre og anderledes unge. Byens værtshuse lægger rum til både de rolige aftener, hvor kostelever og byens unge mødes, og til de episoder, som dagen efter beskrives i lokale aviser, fordi der har været håndgemæng, eller det der var værre mellem de to grupper. De lokale unge bruger ord som "leverpølse" og "munkefims" i beskrivelsen af kosteleverne.

Erling Kristensen reagerer på disse opgør, fordi han mener, at de kan ødelægge skolens omdømme og goodwill. Forældre skal kunne være trygge ved at sende deres børn til Sorø, og kosteleverne skal føle sig trygge i Sorøs natteliv. Rektors fornemmelse er dog, at der generelt er en god forståelse mellem kostelever og byen. Mange af eleverne går på ungdomsskole, musikskole eller er medlem af lokale sportsforeninger, og kosteleverne kommer i dagelevernes hjem, både som kammerater og som kærester. Mange lokale unge, som har valget mellem Slagelse og Sorø gymnasier, vælger Sorø, fordi det er et gammelt gymnasium med hævdvundne traditioner, og eleverne viser lyst til at værne om stedet og hinanden. Det

nyere Slagelse gymnasium er bygget i beton. Bygningerne er plaget af hærværk og graffiti, og stedet indbyder ikke til den fordybelse og ro, man kan finde på Akademiet.

Akademiet som arbejdsplads

Akademiet var en stor arbejdsplads, som både fik udført arbejdsopgaver fra adresser i byen og havde mange lokale ansat på skolen og i stiftelsens regi.

Ved skolens kostafdeling var tjenere ansat. Deres fornemste opgave var at servicere kosteleverne (alumnerne), blandt andet ved servering ved måltiderne. Her bar tjenerne uniform, som også skulle bæres, når de havde ærinde uden for Klosterporten. Især var det vigtigt, at uniformshuen sad hvor den skulle, ellers blev det indberettet. Den daglige servering ophørte i 1981, men der var stadig servering ved festlige lejligheder. Tjenerens arbejdsdag startede tidligt om morgenen med borddækning i den store spisesal. Om vinteren hørte optænding af ovne også til de tidlige morgenarbejder. Det var tjenernes opgave at bære brændsel til alle ovne på skolen. Brændet stammede fra stiftelsens skove. Efter servering og afrydning ved alumnernes morgenmåltid fulgte de daglige opgaver, bl.a. arbejdet i urtehaven. Akademiet var i vid udstrækning selvforsynende med grønsager.

Kostelevernes værelser blev gennemgået hver dag, sengene blev redt og tøjet vasket. Frem til midten af 1950'erne skulle kosteleverne selv sørge for seng og sengetøj. Hver sommer blev slidte madrasser repareret af byens sadelmagere, og sengetøjet blev gennemgået af tjenerne. I midten af 1950'erne blev de private senge afskaffet af den daværende rektor, som i stedet fik indkøbt senge på Akademiets regning.

Tjenerjobbet var i mange år et lavstatusjob, der var meget arbejde til en lille løn. Ofte blev nyansatte kun i nogle måneder, men enkelte har dog været ansat i en lang årrække. I årene omkring 2. verdenskrig og i begyndelsen af 1950'erne var lønnen så lille, at nogle af de ansatte fik oparbejdet en skattegæld, og da skatterestance betød frafald af stemmeret frem til 1956, var det ikke en gunstig situation. Fællesorganisationen i Sorø har derfor ydet mange af Akademiets ansatte lån til betaling af deres skatterestancer. Adskillige af tjenerstaben havde som en del af ansættelsen en tjenestebolig til rådighed. Boligen skulle imidlertid fraflyttes, når arbejdsforholdet ophørte. Det stavnsbandt mange, som frygtede at blive fyret, blive syge eller for gamle til at kunne arbejde.[9]

Sådan er det ikke længere. Selv om der stadig stilles tjenestebolig til rådighed, er mange af de tidligere tjenesteboliger nu udlejet på almindelige vilkår gennem stiftelsens ejendomsafdeling.

I dag fungerer stiftelsen og skolen som en almindelig arbejdsplads med overenskomst for alle fagområder. Da stiftelsens kontor endnu lå i København, og flere af bestyrelsesmedlemmerne var kategoriske modstandere af overenskomster, var det en vanskelig opgave at nå til enighed om fælles arbejds- og lønaftaler. I de senere år har samarbejdet mellem stiftelsen og SID i Sorø været udmærket og der er blevet tegnet overenskomst med tjenere, have- og skovarbejdere. I 1999 var der ansat 25 personer i skoven, plus sæsonarbejdere, 10 personer i Akademihaven, og 2-3 personer med servicefunktioner for skolen. Mange ansatte, bl.a. fra tjenerstaben kunne ikke undgå at

blive påvirket af de ændringer, der fulgte med ved indførslen af en moderne kostskole. I dag er mange af tjenernes funktioner og ansvarsområder skåret helt væk, og staben er blevet betydelig mindre, bl.a. fordi kosteleverne selv skal vaske deres tøj, rydde op og gøre rent på deres værelser og selv hente deres mad ved måltiderne.

Akademiets rolle i det moderne Sorø

Ved amts- og kommunesammenlægningen i 1970 begyndte der at blæse nye vinde over Sorø. Sorø var ikke længere et lille samfund, der levede og åndede for og gennem Akademiet. Byens nye status som centrum i Vestsjællands Amt gav en anderledes fordeling af indflydelse og magt, og med hjælp fra tidsånden i midten af 1970'erne satte bl.a. de lokale SID'ere spørgsmålstegn ved Akademiets autoritet. I 1976 forelagde SID et ønske for daværende rektor Østergård om at benytte Akademihaven til et 1. majmøde. Han sagde ja, mod at der ikke blev drukket øl i haven. Og dermed blev det. Den 1. maj er der siden blevet talt meget om.

Den nuværende direktør, stiftelsens første fastboende direktør i nyere tid, lægger meget vægt på, at der er et godt samarbejdsklima mellem stiftelsen og de ansatte. Det er væsentligt, at stiftelsen drives som en moderne erhvervsvirksomhed, og for at kunne opfylde de forpligtelser, der er nedfældet i stiftelsens fundats, er stiftelsen nødt til at tjene penge. Men det er ikke alle stiftelsens arbejdsopgaver, der er indtægtsgivende. De ansatte i Akademihaven tjener ikke penge til stiftelsen, når de passer og plejer haven. Haven er et absolut aktiv for byen, og direktøren så gerne, at byen bidrog til driften, men det gør den altså ikke. Til gengæld kan direktøren melde hus forbi, hvis der er klager over pasningens standard, da det er en privat have, som gratis stilles til rådighed for publikum.

Akademigrunden og bygningerne optager et forholdsmæssigt stort areal af Sorø, og hovedbygningens og Klosterkirkens omfang gør dem synlige langvejs fra. Når Sorø skal sælges til turister, er billeder af Akademibygningerne uomgængelige. Kunstnere, der har foreviget scener fra Sorø, har ofte valgt motiver med baggrund i Akademiet.

Akademiet har som sagt haft afgørende betydning for Sorøs byplanlægning, og det fortælles endda, at Akademiet også havde en finger med i spillet om placeringen af togstationen på den nye vestbane mellem København og Korsør. Stationen ligger et par kilometer fra centrum, efter sigende fordi togstøjen skulle holdes på afstand, så den ikke forstyrrede undervisningen på Akademiet. Folkeviddet har talt, upåagtet at Sorø by ligger i et søområde, som naturligt begrænser placeringsmuligheder for jernbanespor. Trods den naturlige forklaring, refereres Akademiets modstand stadig, senest i videofilmen "Sorø kan man ikke komme udenom".[10]

Det er iøjnefaldende, at stationen ligger uden for byen med de trafikale gener, det kan medføre. Når Akademiet bliver gjort til syndebukken, bliver det frataget sin glorie og sin ophøjethed. Akademiet er blevet gjort lidt til grin og er derfor lettere at have med at gøre. Benævnelsen "munkefims", som stadig høres blandt byens borgere, har samme effekt.

I 1980'erne var der blandt byens borgere en fornemmelse af, at Akademiet havde en markant og afgørende indflydelse i Sorø. Akademiet var selvtilstrækkelig og kunne sagtens undvære Sorø, mens byen

til gengæld havde svært ved at skulle undvære Akademiet. Mange af byens borgere var arbejds- og erhvervsmæssigt dybt afhængige af akademiets beslutninger, og måtte leve med de skrevne og især uskrevne regler, som udsprang fra stiftelsens kontor. Blandt de ansatte var en følelse af underdanighed, og det drejede sig i det hele taget om at udføre ordrer og ellers være så usynlig som mulig, for der var ingen sikkerhed i jobbet eller i samhandelsaftalen med den lokale virksomhed. Akademiet havde en mærkbar stor selvbevidsthed, der ifølge direktør Jens Thomsen kunne tolkes som en selvglæde, en være sig selv nok og en stærk erkendelse af sin egen betydning.[11]

Denne erkendelse får stadig næring. I disse år er det ikke selvtilstrækkeligheden, der træder tydeligst frem, men lyset sættes af den grund ikke under en skæppe. Stiftelsen er stadig en stor virksomhed med mange ansatte, men til forskel fra tidligere, hvor stiftelsen var den dominerende lokale arbejdsgiver, har andre virksomheder og erhverv i dag overtaget. De primære erhverv som skovbrug og landbrug har i det moderne industri- og informationssamfund ikke længere den samme økonomiske og politiske betydning, og det afspejler sig i Akademiets selverkendelse.

Stiftelsen ejer fortsat store landområder rundt om Sorø, og det betyder, at Sorø by har begrænsede muligheder for udvidelser af bebyggelser og industrivirksomheder. Det kunne se ud som om, stiftelsen holder Sorø i et jerngreb, men direktøren taler for, at det, der gør bosættelse i Sorø særlig attraktiv, netop er de nære rekreative værdier som skov- og søområder, som er stiftelsens ejendom. Om det er et jerngreb, afhænger af øjet der ser, og måden arealerne forvaltes på.

Et godt og positivt forhold til Sorø er vigtigt, og det gælder om til stadighed at vedligeholde de gode relationer. Direktøren mener, at det var en vigtig og rigtig beslutning at flytte stiftelsens kontor til Sorø.

Direktøren ser stiftelsen som en kulturbærende virksomhed, hvis elementer udgøres af bl.a. Klosterkirke, Akademihave og de historiske huse på Akademigrunden og i Sorø. Kirken har ikke kun status af sognekirke, men fungerer også som et lokalt kulturhus, hvor mange forskellige aktiviteter finder sted, fra orgelfestivaler til koncerter med kinesiske korsangere. Stiftelsen har bekostet og opsat informationsskilte ved udvalgte bygninger og anlæg, ikke blot på selve Akademigrunden, men også i Sorø by.

Der er rundvisninger i Akademiets hovedbygning og i haven, og stiftelsen stiller haven til rådighed for diverse udendørsarrangementer. Der er fri adgang til skove og søer. Til gengæld håndhæver stiftelsen den private ejendomsret. Det er derfor stiftelsens suveræne afgørelse, hvordan besiddelserne forvaltes, bl.a. hvor tit der skal rives blade sammen i Akademihaven, fældes træer i skoven, eller opsættes gadebelysning på de rekreative skovstier. Stiftelsen er ikke den store skatteyder, trods store ejendomsbesiddelser og erhvervsmæssig indtjening. Overskuddet fra driften går primært til at opfylde fundatsens bestemmelser, bl.a. at vedligeholde bygninger og anlæg. I de kommende år skal der bygges ny kostafdeling til skolen, også det betales af stiftelsen.

Der har ikke været sat de store spørgsmålstegn ved stiftelsens selvforvaltning. De lokale borgere ved, at sådan er det. Stiftelsen bestemmer. Og derfor kan man i fremtiden forvente interessekonflikter, hvis Sorø som bosætningskommu-

ne fortsætter med at tiltrække natur- og miljøbevidste storbymennesker. Vil de nye borgere respektere, at skoven ikke er en uberørt naturskov, men en produktionsskov, der nødvendigvis forandrer sig, og at der drives intensiv jagt i området?

Erhvervslivet i Sorø

I dag har Sorø et bredt og alsidigt erhvervsliv, som for mange virksomheders vedkommende absolut ikke er afhængige af eller samarbejder med Akademiet. Men der er stadig virksomheder, hvor stiftelsen og skolen hører til blandt de største kunder. Stiftelsen indkøber maskiner og redskaber til skovbrugsdriften hos en lokal forhandler og ansætter lokale håndværkere til reparation, renovering og nybygninger på Akademigrunden. Skolen handler i vid udstrækning lokalt, bl.a. mad til kosteleverne og undervisningsmaterialer købes ind i Sorø.

Sorø Kommune støtter det brede erhvervsliv fordelt på mange brancher, og derfor har kommunen igennem de senere årtier inviteret virksomheder til etablering på nye industrigrunde nord for Sorø: Bavnebakken ved Pedersborg Sø og det regionale erhvervsområde Kragelunden nord for Pedersborg ved motorvejsudfletningen. Bavnebakkens beliggenhed ved søen inviterer "græsplænevirksomhedstyper" til at bygge eksklusive og moderne industri- og administrationsbygninger i balance med den omgivende natur. De tunge, store og transportkrævende virksomheder kan finde plads i Kragelunden. Kommunens kampagner er især henvendt til de virksomheder, der traditionelt har rettet blikket mod etablering i hovedstadsområdet. Belønningen er bl.a. at undvære myldretidstrafikkens belastninger mod København. Hvorfor sidde i en timelang bilkø på vej til København, når man kan komme fra København til Sorø på 45 min. og samtidig nyde den friske luft og den smukke natur på vejen? spørger kommune og erhvervsråd, som tilføjer, at Sorø er et administrativt centrum, hvorfra der træffes beslutninger. Der er derfor også kort afstand til et møde med de besluttende myndigheder. Men mon ikke vejen reelt er lige så lang og brolagt med offentlige finurligheder, som hvis virksomheden var placeret et andet sted i amtet?[12]

Med etableringen af de nye industriområder uden for centrum er meget af den tungere industri flyttet fra bymidten. Men også andre faktorer har trukket virksomheder bort fra bymidten. Specialisering, modernisering og rationalisering er grunde til, at bl.a. sygehuset, brødfabrikken og slagteriet ikke længere har adresse i Sorø. Sorø slagteri blev revet ned i 1976. Indtil da var slagteriet førende på mange områder, bl.a. var slagteriet det første, der bedøvede dyrene, før de blev slagtet. Det var medstifter af Forenede Sjællandske Andelsslagterier (FSA), og da de små slagterier efterhånden blev nedlagt, blev al produktion flyttet til Sorø.

Sorø Brødfabrik blev grundlagt i 1935 som et interessentselskab med 5 lokale bagermestre og møllere. Fabrikken, som lå på Molbechs Alle, blev i 1972 forøget med 400 m². Trods en driftig direktør blev fabrikken i 1984 solgt til Schulstads Brødfabrikker, der kort tid efter erhvervelsen nedlagde den. I dag er der blandt andet boliger på grunden.

Sorø kunne i årene efter 1950 byde på håndværks-virksomheder, butikker og et stort udbud af serviceerhverv. En frisørhustru fortæller, at på Slagelsevej, hvor hendes mands salon lå, var der så mange for-

skellige butikker, at familien kun behøvede at "komme ind til selve byen", når de skulle på biblioteket, til lægen eller på apoteket.[13]

I bymidten, koncentreret på Storgade, var der i 1950'erne 18 dagligvarebutikker, nu er der 4 tilbage, incl. supermarkederne. Sorø har aldrig kunnet bryste sig af at være en handelsby, selvom den nok har ønsket at have potentialet dertil. Da Næstved for nogle år tilbage indviede et storcenter med et meget stort supermarked, kunne de lokale handlende observere, at indkøbsvanerne ændredes for en stund. For et par år siden var det på tale at bygge endnu et storcenter på Midtsjælland, i Slagelseområdet. Også det ville betyde en markant flytning af special- og dagligvarehandelen væk fra Sorø. Planerne blev imidlertid stoppet af et generelt centerbyggestop, og byens forretningsindehavere kunne ånde lettet op. Sorøs handelsmønster er særpræget i forhold til de omkringliggende købstæder, da Sorø ikke i samme grad har filialer af landsdækkende butikskæder på byens hovedstrøg. Her er ingen Fætter BR eller Hennes & Mauritz, antagelig er kundegrundlaget i Sorø ikke stort nok for en filialbutik. Kædebutikkerne satser i højere grad på storcentrene. De større byer, Slagelse, Ringsted og Næstved trækker betydelig flere kunder til, også fra Sorø og omegn. Her er både

For mange danskere er Sorø indbegrebet af kultur og natur. Det spiller dette billede, som Sorø bruger i sine fremstød for byen og egnen, meget smukt op til: Akademiområdet, hvor der har været menneskelig aktivitet siden 1100-tallet (man aner lige Absalons kirkebygning bag Akademiets hovedbygning), ses fra søen af, hvor nutidens unge kan dyrke vandbaseret sport. Billedet signalerer, at der er "go" i Sorø.

vareudbud og konkurrence større, og i den sammenhæng, er det uden betydning for Sorøs handelsliv, at der ligger mange eksklusive butikker i Sorø, at byens butikker har et absolut tidssvarende vareudbud, og at byen ligger i et trafikalt knudepunkt. Sorø søger at fastholde og tiltrække handelen bl.a. ved at renovere og istandsætte byens hovedstrøg (Storgade), så det fremtræder indbydende. Der er planlagt en arkadebebyggelse med glasoverdækket torv i tilknytning til Storgade. Her skal indrettes nye butikker i et kvalitetsbyggeri, der både skal signalere idyl og modernitet.[14]

Akademiet og Sorøs identitet og forandringerne heri

Sorø har meget at byde på. Ikke kun de eksklusive butikker i bymidten og det erhvervsvenlige kommunekontor. Der er en særlig ånd over byen, og mange lokale borgere og personer, der er tilknyttet Stiftelsen Sorø Akademi, er generelt af den opfattelse, at ånden har sit udspring i Akademiet. Akademiet udgør en central del af den historiske identitet, og det er her "det historiske vingesus" kan mærkes. I Klosterkirken ligger blandt mange andre kendte Absalon og Holberg begravet, og Grundtvig, H. C. Andersen, Ingemann og en lang række af konger fra Frederik II til Frederik IX har sat deres fødder på stiftelsens skovstier. Frederik IX var den sidste i kongerækken, der drev jagt fra Alsted Skov, som også er i stiftelsens eje, om end den nu er forpagtet bort. Stiftelsen bruger det historiske vingesus i en positiv markedsføring for at gøre opmærksom på og tiltrække elever til Sorø Akademis Skole. Men stiftelsen har ingen indtjening fra hverken turister eller skoleelever. Tværtimod er begge grupper omkostningsbelastende, fordi de slider på stiftelsens ejendomme og naturområder.

Akademiet fylder meget i Sorø, både fysisk og som medaktør i skabelsen af byens historiske identitet, men Akademiet ikke er enerådende i den henseende. Derimod har Akademiet en positiv markedsføringsværdi, som i følge turist- og erhvervschef Annelise Birkholm ved Sorøegnens Erhvervs- og Turistråd anvendes til både at tiltrække turister, nye erhvervsvirksomheder og kongresser til byens nye kongrescenter og hotel.[15]

Hun bedømmer Akademiet som enestående både historisk, bygningsmæssigt og beliggenhedsmæssigt, og tilføjer, at tradition, patina og kvalitet er forbundet med Akademiet. Byen er dog også så meget andet. Først og fremmest er byen og dens indbyggere blevet økonomisk uafhængige af Akademiets tilstedeværelse. Sorø havde for 20-30 år siden ry for at være en meget lukket by, hvor Akademiet og byen var to adskilte størrelser, og Klosterporten udgjorde byporten. Grænsen synes nu ophævet, men om det er byen, der har åbnet op for Akademiet, eller Akademiet der har inviteret byen indenfor, er svært at dømme om. Antagelig er det begge dele godt hjulpet af tidsånden og væksten i byen i øvrigt. Hvor byen før ikke kunne undvære Akademiet, er det nu Akademiet, der i højere grad må forholde sig til byen.

Byens nye identitet tiltrækker mange nye borgere. Det er muligt at pege på de områder, der især har vakt tilflytteres interesse for byen. Sorø er en forholdsmæssig ung by, uden det store opland og uden et særlig erhvervsmæssigt grundlag for vækst. Den samlede vækst er afhængig af væksten i øvrigt i området og i hoved-

stadsområdet. Det er ikke en rivende udvikling, der appellerer til tilflyttere, men derimod de smukke omgivelser, de landskabelige værdier, søerne, skovene, den høje himmel og byens historiske kerne, der ikke er ødelagt af de moderniseringer, der skyllede ind over mange købstæder i 1960-1970'erne, og Sorøs tilbud om en bred vifte af kulturelle institutioner – roklub, sangkor, spejderkorps etc.

Børnefamilier, der flytter til Sorø, giver udtryk for, at de er blevet tiltrukket af byen, fordi den udstråler harmoni, ro og giver en uendelig række af muligheder for udendørs fritidsaktiviteter. Det fremgår af en bosætningsanalyse udført i samarbejde mellem Haslev, Ringsted og Sorø Kommuner.

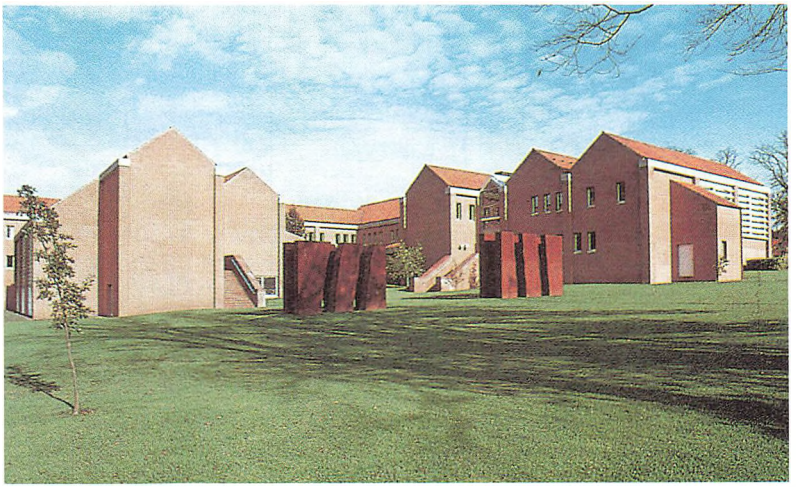

Sorø har siden 1798 været sæde for et amt og dets administration, indtil 1970 for Sorø Amt og efter 1970 for Vestsjællands Amt. Reformen i 1970 medførte behovet for en ny og større amtsgård, som blev lagt så tæt på det gamle bycenter i Sorø som muligt, dog på bekostning af flere ældre villaer. Amtsgården, der stod færdig i 1983, er delt op i blokke og beklædt med røde tegl og mursten af hensyn til det omgivende, ældre byggeri. Mod syd og vest afgrænses amtsgården af en lille park.

Befolkningstilvæksten i Sorø Kommune er jævnt stigende, om end den i årene indtil 1960 var meget jævn og langsom, og i begyndelsen af 1980erne direkte faldt; i 1983 var tallet det laveste med 13.993 indbyggere. I perioden mellem 1940-1970 var der færre indbyggere i aldersgruppen 0-14 og 25-44 år i forhold til andre købstæder, men flere i alderen 45-64. Aldersgruppen efter 65 år toppede i antal i forhold til andre købstæder. Sorø Akademis Skole havde på det tidspunkt flere kostelever end dagelever, det forklarer bl.a. det høje antal af unge mellem 15-25. I 1970 var der i alt 14.715 indbyggere i kommunen, hvoraf ca. 8.400 boede i og omkring Sorø by.[16]

Forklaringen på det lave tal for 1983 skal muligvis søges i, at Sorø Akademis Skole ophørte med at undervise 8.-9. klasse og dermed ophørte også kostafdelingen for disse klasser. To årgange af unge kostelever tæller derfor ikke længere med i statistikken. Fra 1983 begyndte folketallet at stige igen med ca. 1/2 % om året, for i 1998 at udgøre 14.640 efter en stigning på 0,36 % eller 97 personer.

Aldersgruppen 20-50 år udgør størstedelen af tilflytternes andel. Det er enlige (fortrinsvis studerende), og par med eller uden børn. Byen havde i mange år en stor tiltrækningskraft på pensionerede akademikere, men den synes for nedadgåen-

de. Tilflytterne kommer fra det øvrige Sjælland, incl. hovedstadsområdet, hvortil mange stadig pendler på arbejde; over 25 % af pendlerne har mere end 50 km til arbejde. Det er pendlernes opfattelse, at den daglige rejselængde opvejes af de skønne omgivelser. At det er ikke specielt billigere at købe hus i Sorø, da de attraktivt beliggende villaer er i samme prisleje som i hovedstadsområdet, tyder på det samme. Kommuneskatten er endda lidt højere end i nogle af de københavnske forstadskommuner, og de kommunale pasningsordninger og servicetilbud til børn og ældre er ikke bedre end i andre kommuner. Men børnefamilierne er tiltrukket af, at det er en by, som er god for børn at vokse op i.[17]

Bosætningsanalysen peger på, at det absolut er naturen, der har den største tiltrækningskraft, men det har også betydning for valget af Sorø som ny bopælskommune, at byen ligger godt trafikalt. Tilflytterne tillægger ikke Akademiet den samme identitetsskabende status, som Akademiet er blevet tildelt af lokale soranere. De, der flytter fra Sorø, gør det for størstepartens vedkommende, fordi de har for langt til arbejde, ikke fordi Sorø ikke kunne leve op til forventningerne.

Amtet

Udflytningen fra hovedstadsområdet ville føre en betydelig befolkningstilvækst i Vestsjællands Amt med sig, det forudså planlæggerne allerede i midten af 1970'erne, hvor de store regionsplaner tog form. Fremtidsscenariet var en storby ved Fjenneslev (i Sorø kommune) med ca. 20.000 indbyggere. Sådan gik det af mange grunde ikke.[18]

Drømmen om storstaden tog form samtidig med kommune- og amtssammenlægningerne i 1970, hvor Sorø blev den nye amtshovedstad. Der var mange forklaringer på, hvorfor netop Sorø blev valgt i stedet for amtets andre større byer: Ringsted, Slagelse, Korsør eller Kalundborg. Eller Holbæk, som også var fungerende amtshovedstad.[19]

Beslutningen blev taget i Folketinget. Holbæk og Sorø var de eneste kandidater, og repræsentanter fra begge byer forsøgte at påvirke beslutningen ved at pege på deres egen bys fortræffeligheder. Både Holbæks og Sorøs repræsentanter argumenterede for erfaring i amtslig administration. Fra Sorøs side pegede man på, at byen var et trafikknudepunkt, og der var en akademisk embedsklasse og en i øvrigt veluddannet befolkning, som kunne varetage de amtslige forpligtelser. Endvidere lå Statsamtet i Sorø.

Det blev ikke et valg mellem byernes kvaliteter, der gjorde udslaget, men derimod en politisk studehandel, der indeholdt beslutningen om, hvor et nyt sjællandsk stift skulle placeres. Her havde Sorø lagt billet ind for at få et bispesæde til Sorø Klosterkirke, men valget faldt på Helsingør. Det fortælles, at som erstatning derfor, blev Sorø valgt som amtshovedstad, hvilket Socialdemokratiet stemte for. Talsmanden var den lokale kandidat Egon Jensen, der senere blev indenrigsminister. De borgerlige partier pegede i stedet på Holbæk. Da der var stemmelighed, blev de radikale, som havde peget på den radikale højborg Holbæk, tungen på vægtskålen. Det Radikale Venstre havde imidlertid også specielle ønsker for Nordjylland. Spørgsmålet var, hvor amtsgrænsen mellem Nordjylland og Århus amter skulle trækkes, og hvor købstaden Hobro i så fald hørte til. De radikale vandt slaget om Hobro i Nordjyllands amt,

og måtte derfor følge spillets regler, afgive Holbæk og stemme for Sorø, som dermed blev valgt. Beslutningen blev dog hurtigt accepteret af de fleste.

Den kommende amtsdirektør, som allerede var blevet ansat i jobbet, inden amtshovedstaden var udpeget, kom fra en stilling som amtsfuldmægtig i det tidligere Holbæk amt. Efter at have boet i Holbæk i mange år, skulle han nu, sammen med Holbæk Amts administration flytte til Sorø, hvor administrationsbygningen var mindre end i Holbæk. Det var ikke problemfrit at få to så forskellige administrationer til at arbejde sammen under fælles ledelse. Det var nødvendigt at definere en ny personale- og virksomhedskultur, som blev vanskeliggjort af, at personalet i Sorø var "Des" mens man sagde "du" i Holbæk. Amtsdirektøren fortæller, at det var en mærkbar forandring at flytte fra Holbæk til Sorø i 1970. Han oplevede Sorø som en meget konservativ og gammeldags by, hvor indbyggere og tilflyttere udgjorde et uforholdsmæssigt højt antal pensionister. De, der flyttede til Sorø for at arbejde for amtet, var længe om at falde til i byen.

I amtets fælles administration var der i de første år ansat omkring 200. I den nuværende amtsgård er ansat ca. 400 personer. Der er ingen synlig akademikerklasse på amtet, selvom der arbejder mange højtuddannede. Til forskel fra Sorø Akademis Skole, hvor der kun undtagelsesvis er ansat personale, som ikke bor lokalt, er mange af amtets ansatte pendlere, der kommer fra store dele af Sjælland og hovedstadsområdet. Det giver unægtelig en anden kultur på arbejdspladsen, og et andet lokalt tilhørsforhold. Som pendler forlader man Sorø, når dagen er slut, og deltager derfor ikke, eller kun sjældent, i det liv der leves i byen.

Sorøs borgere har selvfølgelig kunnet mærke, at amtets hovedsæde ligger midt i byen. Det er en stor arbejdsplads, der lægger mange penge i byens handels- og erhvervsliv. Sorø bliver ikke favoriseret frem for andre af amtets byer. Amtsadministrationen samarbejder med lokale virksomheder og institutioner, ikke fordi de er lokale, men fordi de er en del af amtets arbejdsområde. Da bl.a. visitationen af elever til gymnasiedelen på Sorø Akademis Skole er i amtsligt regi, er der således også her et formelt samarbejde.

Det har givetvis i visse kredse i byen været forbundet med prestige, at Sorø er amtets hovedstad. Men Amtet går sine egne veje, hvilket især ses i sagen om lukningen af det lokale sygehus og frasalget til Tvind. En amtslig beslutning, som kostede Sorø Kommune dyrt.

Efter Absalon og Akademiet kom Amtet og alle de Andre

Fra byens fødsel i 1100-tallet og indtil ca.1970 blev Sorø i vid udstrækning sidestillet med Akademiet, som havde afgørende økonomisk, social og kulturel indflydelse på Sorø. Men Sorø har forandret sig meget i de seneste 50 år. Bl.a. er Akademiets indflydelse formindsket betydeligt. Mange faktorer har præget og iværksat de forandringer, der har været medvirkende til at gøre byen større, både i areal og i befolkningstal. Byens omdømme og byens kulturelle identitet er ikke på samme måde målbart, men også her viser forandringerne sig. Den industrielle vækst med udbygningen af Sorøs industriområder har fjernet fokus fra Akademiet som byens økonomiske fundament. Amtsgården har overha-

let Akademiet som en af byens største arbejdspladser. Akademiet er i den sammenhæng ligeledes blevet frataget betydning. Kommunesammenlægningen har givet byen nye arbejdsopgaver og berøringsflader, og samarbejdet med Akademiet har slet ikke samme omfang som tidligere. De forandringer, der fulgte med Sorø Akademis Skoles rektorskifte i begyndelsen af 1980'erne, og flytningen af administrationen for Stiftelsen Sorø Akademi fra København til Sorø har især været medvirkende til, at Akademiet har åbnet sig mod sin nære omverden.

Sorøs kulturelle identitet tegnes i dag af en bred vifte af kulturpolitiske beslutninger i amtsråd og kommunalbestyrelse, af byens forskellige sports-, fritids- og kulturelle foreninger, og byens historiske miljø og kulturelle institutioner.

Akademiets ånd har fået stækket sine vinger, men svæver endnu over byen. Sorøs visitkort er stadig Akademiet, afbilledet på postkort og i turistbrochurer, og senest i TV2's reklamespot, der blev udsendt på TV i 1999 i forbindelse med de daglige vejrudsigter.

Sorøs identitet er ikke entydig, men de herlighedsværdier, der forbindes med Akademiet, og den status, som Amtets placering giver, har betydning for byens identitet og for valget af Sorø som bosætningskommune.

Noter

[1] Stiftelsen Sorø Akademi har til denne undersøgelse ydet et tilskud på 30.000 kr., hvilket Sorø Amts Museum takker for.

[2] Citaterne er fra "Erhvervskataloget" udgivet i samarbejde mellem Sorø Kommune og Sorø Erhvervsråd. u.å. Tekst ved erhvervschef Jens Aggerbeck.

[3] Lektor S.Stevns Hansen i: Jul i Sorø 1977.

[4] Citat plukket fra: Sorø i billeder gennem 350 år, s. 59.

[5] Det historiske afsnit bygger bl.a. på følgende kilder: Per Salling: Fra Tugtens tid. Erindringer fra Sorø Akademis Skole 1822-1962. 1990. Svend Ranvig: Sorø Krøniken 1-2. 1986. Soransk Samfund: Academia Sorana. 1962.

[6] Fra: "Sorø i billeder gennem 350 år". Følgende fag var repræsenteret: drejer, bager, skomager, feldbereder, handskemager, murer, skrædder, smed, møller, væver. I 1736 var staben udvidet til 14, men allerede i 1718 har der været tilstrækkelig mange skomagere til at danne et egentligt laug.

[7] Sagen om Tvind: Avisartikler fra de lokale dagblade for årene 1988-1992. Jul i Sorø 1988-1992.

[8] Afsnittet om Sorø Akademis Skole og Stiftelsen Sorø Akademi bygger dels på trykte kilder (se note 5), dels interviews med direktør for stiftelsen Jens Thomsen og rektor for skolen Erling Kristensen, projektleder Ulla Holdt, SID-formand Hans-Jacob Mortensen. Artikler i lokale dagblade og arkivalier venligst stillet til rådighed af Lokalhistorisk Arkiv for Sorø Kommune.

[9] Se også: De grove hænders nytte, udgivet af "Historiegruppen". Sorø u.å.

[10] Filmen er udgivet af Bikubens fond, u.å. (fra 1990'erne). Filmen er et reklamefremstød for virksomheder, der ønsker at slå sig ned i Sorø.

[11] Interview med Stiftelsen Sorø Akademis direktør Jens Thomsen.

[12] Det har ikke været muligt inden for projektets rammer at undersøge virksomhedernes dispositioner, før bosætningsvalget falder på Sorø – er det naturen, den erhvervsvenlige politik, eller fordi der er motorvej lige uden for døren, der gør udslaget?

[13] Jul i Sorø 1988.

[14] Sorø Kommune Plan 1997-2008, 2 hæfter: Kommuneplanens hovedstruktur og Rammer for lokalplanlægning. Sorø Kommune, Sorøegnens Erhvervs- og Turistråd m.fl.: Sorø- tradition og fornyelse. Bymidtens fremtid er omtalt i Sorø Kommunes lokalplan nr.48 fra nov.1998, dækkende Storgadekarreen. Følgende lokalplaner bør også nævnes: Lokalplan 1,1981 (bymidten); lokalplan 8, 1980 (omhandler den nye amtsgård); lokalplan 17,1981 (Søndergadekarren); lokalplan 30, 1985 (Priorgade, Rolighed, Ingemannsvej); lokalplan 58, 1995 (Sygehusgrunden). Byfornyelsesbeslutning for Rolighed og Priorgade, 1986; Byfornyelsesbeslutning for Absalongade og Østergade, 1990; Byfornyelsesbeslutning for Priorgade og Rolighed 6, 1988; Byfornyelsesbeslutning for Boldhusgade og Rolighed, 1996.

[15] Interview med Annelise Birkholm, erhvervs-og turistchef ved Sorøegnens Erhvervs- og Turistråd.

[16] Danmarks statistik, tabeller for befolkningstal i kommuner og amter, befolkningens bevægelser og husstande i kommuner og amter, gennemset for årene 1977-1998 incl. Endvidere: "Sorø dispositionsplan, bd.1-2, 1972" udgivet af Sorø kommune.

[17] Bosætningsanalyse for Haslev, Sorø og Ringsted Kommuner, del 1: Statistisk analyse, del 2: Spørgeskemaundersøgelse. Udarbejdet af Sorø Kommune 1998. Interview med udviklingsmedarbejder ved Sorø Kommune Mette Jonstrup, som har haft central rolle i udarbejdelsen af bosætningsanalysen.

[18] Borgmester Ib Trojaborgs tilbageblik, interview trykt i : Jul i Sorø 1989.

[19] Oplysningerne om amtssammenlægningen refereres delvis fra interview med pens. amtsdirektør H. M. Hansen.

Bosættelse i sommerhuse 1998

Hvad mener ejerne?

Af Kirsten Strandgaard og Kirsten Gjedsted

Indledning

Målet for Odsherreds Museums del af undersøgelsen[1] har været at belyse en problemstilling indenfor et af fritidslivets nuværende brændpunkter: Helårsbosættelse i fritidsområder.

Den væsentligste del af undersøgelsen har bestået i, gennem interviews med sommerhusejere, at indsamle og afdække ejernes egne opfattelse af dette aktuelle felt, nu hvor 8 års ejerskab af et fritidshus giver pensionister adgang til personligt helårsophold.

Vi håber, at den tilvejebragte viden kan give anledning til debat, både blandt sommerhusejere og planlæggere, idet undersøgelsen understreger, at der er to perspektiver, det er vigtigt at inddrage i problemløsningen, nemlig ejerperspektivet og samfundsperspektivet.

Undersøgelsen er foretaget på to udvalgte lokaliteter i Odsherred, Rørvig og Grevinge Lammefjord, samt på Tuse Næs.[2]

På forhånd havde vi til hensigt at indsamle viden fra følgende kilder: Dommerkontoret;[3] interviews med i alt 20 grundejere; fotografering i de udvalgte områder; kommunernes plankontorer; eventuelle grundejerforeninger eller deres sammenslutninger.

Ovenstående rækkefølge blev valgt, fordi vi ikke ønskede at være påvirkede af kommuners eller foreningers holdninger, inden vi talte med de enkelte ejere.

Efter at have søgt oplysninger på dommerkontoret, er det er lykkedes os at interviewe 15 sommerhusejere, at få en samtale af kortere varighed med yderligere 12 ejere, at mødes med plankontoret – og det er disse oplysninger, samt vore egne observationer, der danner grundlag for efterfølgende delprojekt.

Metode, fremgangsmåde og rækkefølge

På dommerkontoret indhentede vi oplysninger om ejeres navne, evt. stilling og bopæl, samt købsår og købesum. Hvor det umiddelbart var muligt, orienterede vi os bagud om tidspunkter for tidligere ejerskifter, samt prisudviklingen.

Tilfældigt valgte vi 25 ejere: 9 i Rørvig og 16 på Grevinge Lammefjord, som vi skriftligt kontaktede på sommeradresserne med brevet "Helårsbosættelser i Sommerhusområder" og vedlagde artiklen fra "Landliggeren" nr. 2 - sommer 98, der omtaler vores undersøgelse. Efterfølgende forsøgte vi telefonisk at kontakte de 25 ejere, og ad denne vej lykkedes det at gennemføre 15 interviews, hver af ca. en times varighed, med 7 ejere i Rørvig og med 8 ejere på Grevinge Lammefjord. På Tuse Næs måtte vi vælge en anden fremgangsmåde, da den ovenfor beskrevne var for langsommelig set i forhold til den tid, der var til rådighed.

Uden forudgående korrespondance kontaktede vi derfor sommerhusejere på deres

grunde og informerede dem om undersøgelsen. Vi gennemførte samtaler med 12 ejere, hver af ca. et kvarters til en halv times varighed. Vi fotograferede i de udvalgte områder for at fastholde vore indtryk og for at kunne dokumentere ligheder og forskelle. Fotograferingen blev gennemført i to omgange, sommer og vinter.

Under interviews og samtaler blev der skrevet notater undervejs, og de indsamlede oplysninger er renskrevet samme eller den følgende dag. Båndoptager blev bevidst fravalgt, idet tidsforbruget skønnedes for stort. Til støtte for interviewene blev der udarbejdet 2 forskellige spørgeskemaer, ét til støtte for interviewene i Rørvig og på Grevinge Lammefjord og ét til brug ved samtalerne på Tuse Næs.

Forskellen på de to skemaer er, at mens spørgsmålene til brug for interviewene er forsøgt gjort så åbne som muligt med det formål af få sommerhusejerne til at fortælle, så er spørgsmålene til brug ved samtalerne gjort mere direkte. Efterfølgende er de indsamlede informationer sammenskrevet og gengivet i dette skrift.

Teori

Vi har mødt vore informanter på deres sommerhusgrunde, i det fysiske rum, hvor deres fritid – eller dele heraf – udspiller sig, og det er siddende i dette "rum", at informationerne er fortalt til os.

Ved bearbejdningen af informationerne har vi haft Thomas Højrups "strukturelle livsformsanalyse" i tankerne, samt Bourdieu's teori om sammenhængen mellem menneskers samfundsposition og deres dispositioner.

Den strukturelle livsformsanalyse, der er en analyse af, hvordan mennesker lever deres liv, arbejder med tre grundlæggende livsformer: Den selvstændiges, lønarbejderens og den karrierebundnes. Hver livsform rummer hver deres organiserede livsmønster i form af blandt andet særlige familieformer og i tilknytning dertil, hver deres ideologistrukturer, f.eks. vedrørende karriereperspektiv, solidaritets- eller selvstændighedsideal i livsforløbet, og ikke mindst hver deres syn på arbejde og fritid.

For den selvstændiges livsform er det karakteristisk, at alting drejer sig om et godt dagsværk. Dagsværket er den basale eksistensbetingelse, og der skelnes ikke mellem arbejde og fritid. Hele familien arbejder, holder sammen og føler ansvar, og man hører sjældent nogen sige: "Nu holder vi fri og slapper af en måned og rejser på ferie". Det er en livsform, der dækker over økonomisk set vidt forskellige klasser i befolkningen.[4]

Lønarbejderlivsformen er karakteriseret ved, at man lever funktionelt med hinanden. De mennesker, man arbejder sammen med, kender ikke nødvendigvis ens familie og venner, og mange kender ikke deres naboer. Man tager hjemmefra for at "gå på arbejde", og man kan holde fri efter arbejdstid – skellet mellem arbejde og fritid er skarpt. Man går på arbejde for at have råd til at holde fri.

I den karrierebundne livsform er stilling og status afgørende for familien. Ofte præger mandens position resten af familien, det ideologiske indhold og selvidentifikation. Der skelnes mellem arbejde og fritid, men der er ikke noget i vejen for, at fritiden kan bruges til kurser og videreuddannelse, og valget af fritidsinteresser er ofte rettet mod karrierelevante forbindelser.

Bourdieu har en hierarkisk samfundsopfattelse, og i hans teori er det centrale relationen mellem struktur og praktik. Det skal forstås sådan, at det er strukturerne, der som materielle og eksistentielle livsbetingelser, producerer en habitus (= et system af dispositioner), der er nedlagt i menneskers krop og sind, og som er bestemmende for menneskets praktik. En praktik, der har en tendens til at reproducere strukturerne. Det er habitus, der markerer, hvilken klasse et menneske tilhører, og hvilken kulturel kapital, det har at falde tilbage på.

Bourdieu lægger megen vægt på sammenhængen mellem menneskers samfundsposition og deres dispositioner, dvs. hvordan de gennem en vis livsstil og dannelse søger at legitimere deres sociale position. Det er i dag vigtigt at bemærke begrebet "social position", idet det enkelte individ i højere grad end tidligere selv skal kvalificere sig til en given social position, arvet eller erhvervet. Det ikke længere er nok "bare at være rig" eller "have et navn" for at hævde en social position.

Industrialiseringen og fritidslivet

Industrialiseringen af det danske samfund, som tog fart i sidste halvdel af 1800-årene satte gang i den velstandsudvikling, som er forudsætningen for etableringen af de sommerhusområder, vi ser i dag.

Denne industrialiseringsproces har også påvirket befolkningens opfattelse af begrebet tid og dens anvendelse. Tiden har i højere grad fået byttеværdi, en værdi, der kan sættes lig penge. Dermed er tiden også blevet delt op i "egen tid" - fritid - den man selv disponerer over, og i "andres tid" - arbejdstid - den tid man får penge får, en opdeling der forstærkes ved at bolig og arbejdssted som oftest ligger på hver sin lokalitet. Tidligere var arbejdsfri tid et gode, der var forbeholdt overklassen, mens det "at holde fri" i dag betragtes som en ret for alle.

1900 - 1930

Politisk blev arbejdstiden tidligt gjort til en handelsvare. Omkring århundredskiftet var arbejdsdagens længde på 12 timer, men efter første verdenskrig fik fagforeningerne reduceret den til 8 timer, selvom det var en periode med økonomisk krise, arbejdsløshed og sociale problemer - folket ønskede mere fritid.

Det blev en periode hvor der blev skabt mange nye bevægelser og organisationer, for den erhvervede fritid skulle og blev flittigt anvendt. Fra denne periode stammer f.eks. Arbejdernes Oplysningsforbund (AOF: 1924), Lejrklubben for Danmark (senere Dansk Campingunion: 1926), Herbergsringen (senere Danmarks Vandrerhjem: 1930) og Dansk Vandrerlaug (1930) for at nævne nogle.

Kolonihavebevægelsen voksede også frem i denne periode. Det var stadigvæk kun de færreste, der havde økonomi til at erhverve sommerhus, men de blev flere og flere. I Odsherred kommer de første sommerhuse lige omkring år 1900, de ligger langs kysterne, helt ned til vandet på den åbne strandflade, med langt til naboen. Det var solide, ofte arkitekttegnede huse, som stadig kan ses liggende spredt mellem de senere sommerhusudstykninger.

1930 - 1960

I Danmark var det i begyndelsen af 30erne endnu ikke normalt at holde ferie, men fritidens voksende betydning kom

til udtryk gennem udstillinger, f.eks. var udstillingen "Fritiden" i Ystad (1936) en indholdsanalyse af det moderne fritidsbegreb med blandt andet eksempler på funktionalistiske fritidshuse.

I Danmark fik vi den første ferielov den 12. april 1938. Den berettigede alle arbejdere og funktionærer til 2 ugers ferie om året med løn. Tjenestemænd opnåede i samme periode en tilsvarende ret.

Landsorganisationen "Folke-Ferie" blev stiftet af fagbevægelsens organisationer den 17. oktober 1938, og dermed skabtes mulighed for sommerophold på feriepensioner eller måske endda i lejede sommerhuse for organisationernes medlemmer.

Med den voldsomme vækst i velfærd og masseforbrug fra 1950'erne og frem, fik stadig flere økonomi til at anskaffe sig enten parcelhusgrund eller sommerhusgrund. Kvinderne var kommet ud på arbejdsmarkedet, og næst efter køleskab, fjernsyn og bil kom for mange ønsket om at erhverve sig et stykke jord. Som så meget andet breder det "at få sommerhus" sig naturligt fra de øverste, normsættende lag i samfundet til de underliggende lag.

Pionérhusene fra begyndelsen af århundredet får i denne periode følgeskab af flere kystnært placerede sommerhuse. Det er stadigvæk det bedre borgerskab, der har råd til at bygge, men byggestilen ændrer sig fra det grundmurede hus mod det enklere træhus.

1960 -

I slutningen af 1960'erne og begyndelsen af 1970'erne oplever Danmark et veritabelt boom af udstykninger til sommerhusgrunde. Antallet af sommerhuse er nået op på ca. 200.000, et tal der har holdt sig nogenlunde konstant til i dag. Det betyder at ca. 10 % af de danske husstande er ejere af et sommerhus og dermed har en form for dobbeltbosætning.

Kravene ved overenskomstforhandlingerne har hver gang været højere løn og mere fritid. Lønnen er steget hurtigere end inflationen, og to ugers ferie om året er blevet til fem og måske snart til seks. Mange købte sommerhusgrunde i 60' erne, mens andre tog på charterferie – men med mindst fem ugers ferie har endnu flere fået behov for ikke bare et sommerhus, men et fritidshus, der kan bruges hele året.

Egentlig er det kun ca. 20% der forlader landet når de holder ferie, så hen ved ca. 80 % af landets befolkning holder deres fem ugers ferie inden for landets grænser.

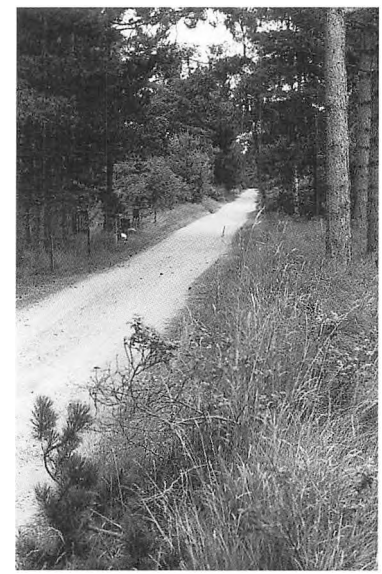

Et nyt element, der sætter fokus på sommerhuse, deres antal og måden de anvendes på, er det voksende antal pensionister. Mange mennesker, mange flere end påregnet, og der iblandt selvfølgelig mange sommerhusejere, har f.eks. benyttet sig af muligheden for at gå på efterløn og derved skaffet sig endnu mere fritid. Rent faktisk er resten af disse menneskers liv fritid, en tid de selv kan disponere over, og som de, hvis de har lyst, kan

tilbringe i deres sommerhuse, når de blot overholder den gældende lovgivning på dette område.

Fra midten af 60'erne til slutningen af 70'erne eksploderer udstykningen og opførelsen af sommerhuse også i Odsherred. Det er i denne periode, at de præfabrikerede træsommerhuse dukker op. Brunbejsede, såkaldte "Jeppesen huse" i bjælkehyttestil. Ikke rigtige bjælkehytter – men noget, der ligner, og som er billigere og hurtigere at opføre. Der udstykkes kæmpeflader, også langt inde i landet. Et eksempel herpå er udstykningerne på Lammefjorden. Sommerhuskulturen bliver nærmest en massekultur.

Sommerhusene eller fritidshusene, som mange nu benævnes, deres anvendelse og deres fremtid, er således et element, der ikke må overses, når der planlægges for fremtidens fritidsområder.

Hvorfor sommerhus i Odsherred?

Mobilitet: Begrebet mobilitet - at bevæge sig - set i relation til sommerhusejere, har fået os til at stille følgende spørgsmål: Hvor kommer de fra? Hvordan kommer de frem? Hvorfor blev det netop her, de købte sommerhus? Hvad siger de om Odsherred, og hvor bevæger de sig hen, når de er her? Hvad foretager de sig? Hvad skal/skulle der til for at blive fastboende?

De sommerhusejere, vi har talt med, og som vi herefter benævner "informanter", har svaret på disse spørgsmål. I det efterfølgende gengives område for område en sammenskrivning af de informationer vi har indsamlet og derefter en sammenligning af de tre udvalgte områder.

Rørvig

I udstykningen, der er fra omkring 1940-45, har tre af vore informanter adresser i Kbh. N. Deres sommerhusgrunde har været i familiernes eje i 30 år eller længere. En anden informant har adresse i Charlottenlund og to i Værløse - disse tre har været ejere i 10 år eller mindre. Den syvende informant kommer fra Holbæk.

Indtil folk begyndte at få egen bil i 1950'erne, var det mest almindeligt, at beboerne i Rørvig rejste med toget til Hundested og derfra med færgen til Rørvig. Der afleverede de deres "kurvekuffert og pakkenelliker" til en vognmand, som ventede ved færgen med sin hestevogn, og som så kørte bagagen ud til sommerhusene. Selv gik de.

I dag har alle vore informanter i Rørvig egen bil, med undtagelse af én. Denne ene har dog adgang til en dele-bil, men egen bil står højt på ønskesedlen. Når bilen ikke er til rådighed, går turen stadig med tog til Hundested og derfra med færgen til Rørvig.

På spørgsmålet om, hvorfor det blev i Rørvig, vore informanter købte sommerhus, fik vi disse oplysninger: En af grundene er købt efter en annonce i avisen, som en investering inden krigen. Tre af grundene er anskaffet af familier, der har anden familie eller bekendte lige i nærheden. To af grundene er gået i arv i familien. En ejer ønskede sig tilbage, efter tidligere at have haft arbejde i området og sommerhus ved Sejrøbugten. Samstemmende siger de alle om Odsherred: "Det er et vidunderligt sted" - "Her er dejligt, hyggeligt" - "Her er bare dejligt"

Til mennesker, der ikke kender stedet, vil de fortælle om stranden og det dejlige badevand, selvom der er mange sten, om den rene luft, stilhe-

den, og om stemningen på Rørvig havn. Det er naturen, der fascinerer, og flere nævner, at de nyder bare at sidde og kigge ud over vandet.

Nogle vil fortælle om mulige køreture langs kysterne til Havnsø, Hovvig, Sj. Odde, cykelture på Isefjordsstien, og også Højby Sø nævnes. Andre vil fortælle om den blanding af sommer- og lokalmiljø, de oplever, og om spisestederne i Rørvig. Surfingmulighederne i Skansehagebugten bliver også anbefalet.

For år tilbage var det almindeligt, at kvinder og børn opholdt sig i sommerhusene hele sommeren, og at mændene kom på weekend fra lørdag til søndag. Sådan er det ikke længere. Men børnene på vejen leger stadig sammen og bygger huler, som de gjorde førhen, og det er via børnene, der skabes kontakt til de andre på vejen. Beboerne på vejen taler med hinanden, og enkelte drikker kaffe sammen, men ikke alle "kommer ind hos hinanden". I fællesskab brændes Sct. Hans bål på stranden, men "der er ingen selskabelighed som før i tiden".

Beboerne er oftest i nærheden af deres grunde, nogle læser og andre går ture i området, eller er på stranden ved Skansehage eller Korshage. Flere er optaget af selv at sætte deres hus i stand.

Der købes ind i Rørvig - men også af og til i Nykøbing, hvor der er flere forretninger.

De fleste fortæller, at de jævnligt får besøg af familie. Hos nogle er der traditioner for at samle familien til påske og pinse, og en enkelt familie fortæller, at de fast holder en forårs- og en efterårs-arbejdsweekend.

Flere nævner, at de bruger biblioteket i Nykøbing, andre deltager i Kammermusik-festivalen i Nykøbing og det øvrige musikliv. Enkelte fortæller, at de har været på maleriudstilling, på kræmmermarked på Rørvig Havn og i Vig, eller at de går til bankospil i Odsherredshallen og Højbyhallen. En familie har en båd liggende i Rørvig havn.

Spørgsmålet om: Hvad skal/skulle der til for at blive fastboende? gav følgende svar: To familier udtaler, at hverken mand eller kone kunne forestille sig at bo alene i Rørvig, når en af parterne falder bort. "Lysten til at bo her fast er der, men vi har vores sikkerhedsnet i byen", siger den ene familie. Den anden familie siger, at hvis de skal skille sig af med en af deres boliger, så bliver det den i Rørvig. En anden ejer, "Jeg har mit sikkerhedsnet i byen, så der bliver ikke tale om at bo i Rørvig hele året, da der er for langt til hjælp. Der er alligevel et stykke vej, alene fra Rørvig by og herud". En anden udtalelse, "Helårs? Nej, det har aldrig været på tale. Vi er byboere. Men trives heroppe". Og om alderen: "Vi tør ikke lave forandringer. Vi ved, hvordan det er at blive gammel i vores kommune. Måske ikke for godt. Men hvordan er der i Nykøbing-Rørvig? Og vore børn bor i byen".

Endnu én har aldrig kunnet tænke sig at bo i sommerhuset hele året, "her bliver ikke ryddet sne - og tænk, hvis man bliver syg og skal have læge!". I en anden familie er man ikke helt enige. Den ene kunne godt tænke sig at bo i Rørvig, også mens vedkommende er erhvervsaktiv, men den anden part siger: "Det vil tage dig to timer hver vej i bil. Det er umuligt! Det er et fritidshus", og tilføjer, "Uden bil ville det være umuligt. Vi har set nogle af de gamle stå længe og vente på en taxa for enden af vejen". Det kommer aldrig på tale at bo i Rørvig pga. husets tilstand og en arbejdsplads i København, er en anden udtalelse, "men den mening kan ændre

sig, når pensionsalderen nærmer sig".

Grevinge Lammefjord

Syv af vore otte informanter, hvis sommerhusgrunde ligger i en udstykning fra omkring 1960, har fast adresse eller sidste adresse i Københavns vestre omegn: Hvidovre, Valby, Rødovre, Vanløse, Frederiksberg, Ballerup og Vallensbæk. De yngste, midt i fyrrerne, bor i Vallensbæk, og fire af vore informanter har nu fast adresse på Grevinge Lammefjord.

Alle otte har haft bil lige så længe, som de har haft deres grund – det er en selvfølgelighed. Kun enkelte benytter en sjælden gang offentlige transportmidler; men det beskrives som for besværligt.

På spørgsmålet om, hvorfor det blev på Grevinge Lammefjord, vore informanter købte sommerhus, fik vi følgende oplysninger af sommerhusbeboerne: To ejere har købt deres grunde efter annoncer i avisen, og ingen af dem kendte området på forhånd. Den ene købte, fordi stedet lå i passende afstand fra deres bolig i byen. Den anden familie fik købt deres grund lidt ved en tilfældighed, da de grunde, de havde set annonceret i avisen,

lå i Gevninge nær Roskilde - og ikke i Grevinge, hvor der altså også var en ledig grund den dag, de kørte ud for at købe. To ejere har købt huse, de kendte i forvejen. Den ene købte stedet af familie og en anden ejer købte deres af bekendte. To ejere nævner, at økonomien/prisen på grunden havde afgørende indflydelse på deres valg.

De fastboende: To af disse ejere kendte ikke stedet i forvejen. Den ene havde set, at der var grunde til salg, når de besøgte familie, der havde sommerhus på Odden. Den anden købte, fordi en søn og svigerdatter kendte stedet. En anden ejer købte stedet, fordi de gerne ville være i nærheden af søskende, der boede i området, og en fjerde ejer købte, fordi en datter og en svigersøn havde set, at huset var til salg. To af ejerne nævner, at økonomien/prisen var afgørende for valget.

Til mennesker, der ikke kender stedet, vil man fortælle om:

"Vores skønne omgivelser" - "den skønne natur" - "Hvor skønt og fredeligt der er i Odsherred" - "at der er så pænt i Odsherred, smukkere end nogen andre steder på Sjælland" - "Jamen vi har jo alt lige omkring os". Der nævnes udsig-

ten over Sejrøbugten fra Bjergene, Esterhøj, Høve Strand, Sanddobberne, Odden Havn, Havnsø, Vesterlyng, Veddinge, Fårevejle Kirke, Veddinge Bakker, Dragsholm Slot, Anneberg og Dyreparken i Asnæs.

En vil fortælle om, hvordan de har oplevet, at alting er vokset, mens de har været der, fx. at "Asnæs er blevet dobbelt så stor". Flere nævner Asnæs Centret, og en anbefaler Nykøbing Sj. frem for Holbæk. En enkelt vil fortælle om inddæmningen af Lammefjorden.

Hvad får man så tiden til at gå med? Vi har spurgt sommerhusbeboerne: To ejere nævner, at de i begyndelsen brugte en del tid på at køre rundt i området, men det gør de ikke så meget mere. Om kontakt til naboer siger de, vi "hilser på naboen over hækken", og vi "hilser på naboerne og holder øje med hinandens huse", og én familie kommer sammen med naboen. Alle får ofte besøg af familie og venner, "gæster hjemmefra" som én udtrykker det. Der købes oftest ind i Asnæs. En familie fortæller, at de tager på bytur til Nykøbing og Holbæk, men at de mest handler i Netto og Brugsen, henholdsvis i Asnæs og i Vig - de vasker tøj i Nykøbing.

Der fortælles følgende om forskellige interesser: Én passer have og nyder dyrelivet, fodrer fugle og fasaner og holder øje med harerne. To fortæller, at de går til bankospil nogle gange om ugen, det foregår i Odsherredshallen i Vig og i Højbyhallen. Én læser, både bøger og ugeblade, og én har symaskinen med. Nogle kommer på Skovpavillonen i Høve, hvor der om sommeren spilles Jazzmusik søndag eftermiddag. Andre interesserer sig for de mange loppemarkeder.

De fastboende: Alle har hunde, en har 4 og en anden har lige nu 7 hvalpe. For tiden går vejens børn på besøg for bl.a. at se hundehvalpene. Der bruges en del tid på at ordne have, eller som én udtrykker det, jeg "går og roder lidt", – og fire grundejere, heraf to af vore informanter, har i fællesskab købt en græsslåmaskine, en lille traktor – "det var billigere at købe sådan én, i stedet for at købe hver sin almindelige maskine". En af beboerne har haft køkkenhave, men har opgivet det efter et par år, da det gav for meget arbejde. Der er kontakt mellem naboerne, nogle spiser julefrokost sammen, og tre af de fastboende informanter "er begyndt at se hinanden". Man handler mest i Asnæs, men også i Grevinge -

og så "nogle gange hos en lokal landmand lige her henne, han har æg og lidt andet". En beboer fortæller, at de går til tandlæge og køber briller i Asnæs Centret.

Derudover fortæller de fastboende: at de bruger svømmehallen, spiller dart og inviterer andre med. At de kører en tur af og til, ser meget tv og hører lokalradio; går til madlavning, "prøver at finde ud af computeren", strikker, broderer, hækler, laver perlearbejde og spinder garn af fåreuld. Endvidere fortæller de, at de går på biblioteket og læser alt fra krimi til faglitteratur, lægger puslespil (de store med 1500 brikker), går til bankospil, nogle gange til to om ugen og jævnligt har besøg af familie.

Spørgsmålet om: Hvad skal/skulle der til for at blive fastboende? gav følgende svar: Sommerhusbeboerne: En kunne ikke tænke sig at bo der hele året, da det er for besværligt at komme omkring. Skulle vedkommende bo i området, så måtte det hellere være i en lejlighed i Asnæs Centret. En familie har prøvet at bo i deres hus et halvt år, dengang man måtte det. "Men det dur ikke så længe, man har arbejde i byen og skal køre frem og tilbage". Selv om de har tænkt på at blive fastboende, når de ikke længere skal arbejde, så bliver resultatet nok, at de beholder deres lille lejlighed i byen, for "tænk hvis de skulle blive afhængige af de offentlige transportmidler. Sikke et besvær det ville blive at komme til Grevinge for at handle". I en anden familie er man ikke helt enige. Den ene kunne ikke tænke sig at bo der hele året, "Jeg elsker at slappe af her om sommeren, men om vinteren er der for mørkt - nej, der er mere liv i byen". Den anden part taler for at flytte i sommerhuset permanent, når de skal pensioneres. Her har de naturen og et hus, som de selv ejer, og så slipper de for huslejen i byen.

De fastboende: "Det var rart at komme uden for byen med al dens os, og så sparede vi huslejen", siger én beboer, og en anden "Som pensionister kunne vi ikke have mere end én husleje, og da sommerhuset var det bedste og billigste sted, var det ikke svært at beslutte sig. En anden familie havde set på helårshus i området, men da det var for dyrt, valgte de at bo fast i sommerhuset. Og endnu en siger, "Det er rart at kunne være afslappet klædt og tage på indkøb uden at være klædt om til køretøjet".

Tuse Næs

I udstykningen fra 1920'rne havde to af vore tre informanter adresse i Holbæk. Fra 1965-udstykningerne, har vi oplysninger om, at fire af de otte informanter har fast adresse eller sidste adresse i Københavns vestre omegn: SV, Vallensbæk og to på Frederiksberg. Fem af de otte informanter har nu fast adresse på Tuse Næs.

Når vore informanter blev spurgt, hvorfor det blev på Tuse Næs, de købte sommerhus, fortalte halvdelen fra 1965-udstykningerne, at de købte den grund, de nu er ejere af, ved en tilfældighed, mens andre fortæller, at det var vandet og den friske luft, samt et velholdt hus, der tiltrak. Grundpriserne, der i forhold til andre samtidige sjællandske udstykninger ikke var voldsomt høje, har også haft en vis betydning. I udstykningen fra 1920' erne er grundene som oftest gået i arv i familierne, og naboerne kender hinanden.

I udstykningerne fra 1965 kender de fleste deres naboer, men kun 2 ud af 8 svarer ja til, at de kommer i foreninger, på biblioteket (i Holbæk), til loppemarkeder og musikarrange-

menter på Tuse Næs eller i Holbæk.

Helårsbeboelse er ikke aktuel i udstykningen fra 1920, men i udstykningerne fra 1965 svarer otte af ni ja til, at det er en god ide med helårsbeboelse i områderne, da det vil mindske antallet af indbrud i husene. Fire svarer imidlertid nej til, at alle skal have lov til at bo der fast, og begrundelserne for en begrænsning er problemer med spildevand, da områderne ikke er kloakerede, at der vil blive for megen trafik på vejene. Desuden nævner flere angst for uro og uorden, samt nedslidning af området og at området kan risikere at tiltrække sociale tabere.

Sammenligning af de tre områder, Rørvig, Grevinge og Tuse Næs

Ved at sammenligne oplysningerne om, hvor vore informanter kommer fra, viser det sig, at mere end 75% i alle tre områder, med undtagelse af udstykningen fra 1920 på Tuse Næs, kommer fra Københavnsområdet, og at praktisk talt alle har egen bil. Der er altså ingen væsentlig forskel mellem områderne på disse to punkter. Når det drejer sig om valg af sommerhusgrund, har informanterne i Rørvig købt deres grunde på en lokalitet, de i forvejen havde lidt kendskab til via familie eller bekendte. 75% af vore informanter på Grevinge Lammefjord havde også, mest via familie, lidt kendskab til deres lokalitet, inden de købte, mens de øvrige fandt frem til stedet via annoncer i dagspressen.

På Tuse Næs synes situationen at være anderledes - halvdelen fortæller, at de ved en tilfældighed fandt stedet, og den anden halvdel siger, at de lod sig tiltrække af vandet og den friske luft mere end af lokaliteten, Tuse Næs.

Både i Rørvig og på Grevinge Lammefjord er vore informanter tilfredse med deres valg af sommerhusgrunde, og begge steder beskriver de deres område som "vidunderligt". På Tuse Næs stillede vi ikke dette spørgsmål.

I Rørvig fortæller vore informanter, at de sætter stor pris på strand, vand, frisk luft og stilheden, og nævner de seværdigheder ved navn, som de vil vise til mennesker, der ikke kender Odsherred.

På Grevinge Lammefjord nævner vore informanter også seværdigheder ved navn, men de inddrager også bymæssige elementer, som f.eks. butikscentre eller byer, blandt det, de vil vise frem.

I alle tre områder er kontakten til naboer begrænset til, at man hilser på hinanden og taler sammen, når man tilfældigt mødes, kun enkelte ses privat. Familien og besøg af familie synes at betyde væsentligt mere end naboerne. Venner omtales ikke.

Uanset hvor, vore informanter har deres sommerhuse, er billedet, at de oftest handler lige i nærheden, og at det kun er enkelte, der kommer på biblioteker, udstillinger og til lokale arrangementer. Den meste tid anvendes på, eller lige i nærheden af den enkeltes egen sommerhusgrund.

Derimod fremkommer der forskellige svar på spørgsmålet om, hvad der skal/ skulle til for at bosætte sig helårs i sommerhuset (dette spørgsmål blev ikke stillet til vore informanter på Tuse Næs).

I Rørvig er der kun en enkelt blandt vore informanter, der ikke er helt afvisende over for tanken. Begrundelserne for ikke at bosætte sig helårs er, at informanterne betragter sig selv som byboere, at de har deres sikkerhedsnet og familier i byen, og at der i givet fald vil være for langt til hjælp, hvis det skulle blive nødvendigt.

Vore informanter i Rørvig "ved, hvad de har".

Blandt den del af vore informanter på Grevinge Lammefjord, der er sommerhusbeboere, er der også kun en enkelt, der på nuværende tidspunkt overvejer at bo hele året i sommerhuset, når pensionsalderen kommer, og det er tanken om at bo i et hus man selv ejer, der frister. De øvrige vil hellere bo i lejlighed i byen, hvor de oplever "mere liv", og de siger, at det vil blive alt for besværligt at komme omkring, hvis de på et tidspunkt blev nødt til at bo i deres sommerhus uden bil.

For den anden halvdel af vore informanter på Grevinge Lammefjord, de der bor der hele året, har den vigtigste faktor været økonomien. Ved at bosætte sig i sommerhuset hele året, har de som pensionister sparet en husleje.

Når familier i 1940'erne og 1950'erne købte sommerhus, blev de betragtet som "bedre stillede". Disse familier havde økonomi til at erhverve en ekstra bolig, endda en bolig, der kun blev brugt om sommeren. I 1998 er der ingen af disse, der havde bosat sig helårs i deres sommerhuse, selv om de opfylder lovens krav. Måske er det deres nedarvede syn på sommerhuse, i Bourdieu's terminologi deres habitus, der her gør sig gældende. Et sommerhus er for dem stadig et hus, man bor i om sommeren, og man har økonomi til det.

Blandt de af vore informanter, der erhvervede deres sommerhuse i 1960'erne og senere, synes holdningen at være anderledes. Ca. halvdelen af disse har faktisk lovligt valgt at bosætte sig fast i deres sommerhuse, ofte med helt praktiske, økonomiske begrundelser - som f.eks: "vi har ikke råd til to huslejer, og at luften er mere frisk uden for byen". Det forekommer at være et anderledes syn på tilværelsen end de førnævnte - en anderledes habitus.

Hvem er de - sommerhusejerne? Identitet

For at afdække spørgsmålet, har vi, foruden at spørge til faktuelle oplysninger, også spurgt om sommerhusejernes netværk, deres boligform og om, hvad de foretager sig, både når de er i sommerhuset, og når de er i byen, og om de kender lokale beboere i deres sommerhusområde.

Rørvig

De sommerhusejere, vi har talt med, er aldersmæssigt fordelt mellem 40 og ca. 80 år. Alle er eller har været gift, oftest i mange år - mellem 20 og 50 år - og der er to eller tre børn i hver familie. Flere af familierne ejer ud over sommerhusgrunden en ejer- eller andelsbolig.

På erhvervssiden møder vi på mandesiden flg. erhverv: bilsælger, bogtrykker, bygningskonduktør, forsikringsfuldmægtig, ingeniør, lærer, viceskoleinspektør. På kvindesiden: ansat på børneinstitution, defektrice, fritidspædagog, handicaphjælper, hjemmegående og læge.

I Rørvig har 2 af vore syv informanter ejet deres sommerhusgrunde i mindre end 10 år, de øvrige mellem 10 og 55 år. På nær en, der kun bruger sit hus om sommeren, benytter vore informanter deres huse året rundt, dog mest om sommeren. Nogle bor der hele sommeren, andre i weekender og når de har ferie.

Da vi spørger til familiernes netværk, omtaler informanterne i Rørvig deres nære familie, børn, børnebørn og oldebørn og en enkelt en svoger og svigerinde. Hos alle kommer

familien jævnligt og gerne på besøg i sommerhusene, og alle steder er der mulighed for overnatning. En af informanterne besøger familie i Rørvig by, og flere har bekendte, der ligesom dem selv har sommerhuse i Rørvigområdet. Om vennekredsen siger en af ejerne: "Venner er der ikke så mange af mere, det er, som om antallet skrumper med årene - og vi bruger mere tid på familien".

Hvor meget kender beboerne på vejen hinanden? Børnene på vejen leger sammen og hos hinanden, som de altid har gjort. En af vore informanter siger: "- folk på vejen passer sig selv, men de hilser på hinanden og snakker, men der er ingen selskabelighed som før i tiden".

I fællesskab bliver det "kun til et Sct. Hans bål på stranden", men en gruppe, der har haft deres sommerhuse i mange år drikker kaffe hos hinanden, andre taler en del sammen, uden at de dog kommer ind hos hinanden, og atter andre "har morgen-kontakt" for at kontrollere, at alt står vel til. Ingen af vore informanter i Rørvig har privat kontakt med lokale beboere. Én siger, at de handlende kender ham, fra han var barn. Én taler med nogle kunsthåndværkere, og atter én går til frisøren i Rørvig.

Grevinge Lammefjord

De sommerhusejere, vi har talt med, er aldersmæssigt fordelt mellem 45 og ca. 70 år, blandt dem er de fastboende mellem ca. 60 og 70 år. Alle er gift og har været det i mange år - 7 kendte eksempler viser mellem 23 og 40 år - og der er i gennemsnit to børn i hver familie, men en familie har 4 og en anden 5 børn. Syv af vore 8 informanter har eller har haft deres sidste faste adresse i lejede lejligheder.

På erhvervssiden møder vi på mandesiden flg. erhverv: arbejdsleder, betonarbejder, finmekaniker, medicinalarbejder, restaurationschef, restaurations-inspektør, sælger, tidl. taxavognmand/sidst lagerarbejder. På kvindesiden: ekspedient, ekspedient/fabriksarbejderske, rengøringsassistent, tidl. ansat i restaurationsbranchen, smørrebrødsjomfru/dagplejer, sygehjælper, ansat i ungdomspension.

På Grevinge Lammefjord har 3 af vore otte informanter ejet deres sommerhusgrunde i mindre end 10 år, de øvrige mellem 10 og ca. 35 år.

De fastboende: Familien nævnes først, når der bliver spurgt om husstandenes netværk. Alle får besøg af den nære familie: Børn, børnebørn, oldebørn og søskende. Der er mange børnebørn, f.eks. 6 et sted og 14 et andet, og enkelte oldebørn. En familie siger, at de ser børnene ofte og mere, end da de boede i byen, men de ville ikke have noget imod at se dem endnu mere. En anden familie siger, at børnene og deres børnebørn jævnligt besøger dem - og at alle kan overnatte. Deres forhold til familie og venner har ikke ændret sig, efter at de er flyttet fast i sommerhuset. En enkelt familie siger dog: "Familie ser vi kun, hvis vi lokker med frokost - og det er jo dyrt".

På spørgsmålet om vennerne kommer på besøg, kom dette svar: "I begyndelsen syntes de, det var meget sjovt at komme herop, men nu er det os, der må tage ind og besøge dem". De fastboende siger, at der er kontakt mellem naboerne, nogle taler sammen, og nogle spiser julefrokost sammen. Tre af vore fastboende informanter "er begyndt at se hinanden". En enkelt kender flere lokale, og bekendtskaberne stammer fra svømmehallen og

madlavningsholdet - de holder af og til fester hos hinanden privat. To kender ingen lokale, én nogle få.

Sommerhusbeboerne: Vore informanter opholder sig i deres huse så meget som muligt. Nogle bor der hele sommeren, og andre er der i alle ferier. Fra påske og til ud på efteråret er de fleste der i weekender, mens andre kommer året rundt.

De får alle jævnligt besøg af børn, børnebørn og nogle steder også af forældre og venner.

En familie siger, at begge børn med familie kommer lige så meget, de kan, og der er mulighed for, at de kan overnatte. De får også besøg af den øvrige familie og venner og bekendte. "Det er vist blevet et samlingssted", siger de.

En anden informant, der er født og opvokset vest for Storebælt fortæller, at de har bemærket, at alle deres venner stammer fra samme egn som dem selv, og en anden siger, at de tit får gæster "hjemmefra". Naboerne hilser man på over hækken, og nogle holder øje med hinandens huse, "men ellers er der ingen grund til mere kontakt". Ingen har privat kontakt med lokale beboere, men én har dog ved et bankospil mødt en dame fra nabobyen, som hun kan køre med.

Tuse Næs

Fra vore samtaler med informanter i udstykningerne fra 60' erne, har vi følgende informationer: Aldersmæssigt er vore informanter mellem 40 og 75 år, en enkelt er 23. Fem af vore 8 informanter har, eller har haft sidste faste adresse i lejede lejligheder.

På erhvervssiden møder vi: hjemmeplejer, elektriker, 2 lærere og en lærerstuderende, ingeniør, typograf, ekspeditrice, invalidepensionist og flere pensionister. Vore informanter har købt deres ejendomme jævnt over perioden 1974 til 1997.

Fra 1920'r udstykningen har vi ingen oplysninger udover, at grundene hovedsagelig ejes af folk fra Holbæk, at grunde og huse fra begyndelsen blev brugt til søndagsudflugter, og siden som oftest er gået i arv i familierne.

Sammenligning af de tre områder

Alder og stand: Vore informanter i områderne, Rørvig, Grevinge Lammefjord og Tuse Næs er, på nær en, alle mellem 40 og 80 år. Hovedparten har været gift mellem 20 - 50 år. Der er 2 eller 3 børn i gennem-

snit i familierne, kun på Grevinge Lammefjord har to familier derover. Vi kan konstatere, at flere af ejerne i Rørvig, udover sommerhusgrunden, ejer en andels- eller ejerbolig, mens sommerhusejerne på Grevinge Lammefjord, med undtagelse af én, og hovedparten af ejerne på Tuse Næs, har eller har haft sidste faste adresse i lejede lejligheder.

Erhvervsmæssigt er der blandt mændene i Rørvig: en selvstændig, mens de øvrige er eller har været ansatte (lønarbejdere), hvoraf mere end halvdelen har avanceret (blevet forfremmet/gjort karriere). På Grevinge Lammefjord og Tuse Næs: alene ansatte (lønarbejdere), hvoraf én tidligere har været selvstændig. Mindre end halvdelen har avanceret (søgt karriere). Og blandt kvinderne i Rørvig: Alle ansatte (lønarbejdere), hvoraf to har søgt karriere, på Grevinge Lammefjord og Tuse Næs: alle ansatte (lønarbejdere).

Ejerskab

I Rørvig, udstykket o. 1940, har 70% af vore informanter ejet deres sommerhusgrund i mere end 10 år. På Grevinge Lammefjord, udstykket omkring 1960, har 60 % af informanterne ejet deres sommerhusgrund mere end 10 år. På Tuse Næs, udstykningerne fra omkring 1965, har 60 % ejet deres sommerhusgrund i mere end 10 år.

På spørgsmålet om sommerhusejernes netværk, er det alle steder den nære familie, der tænkes på og fortælles om. Jævnligt har man besøg af familie, og gennemgående er sommerhusene indrettet, så der er mulighed for overnattende gæster. Kun på Grevinge Lammefjord omtaler to sommerhusbeboere, at også venner og bekendte kommer på besøg.

Relationen til naboer

I Rørvig, med de store grunde, hilser alle på hinanden, og der anes nogle grupperinger, betinget af, hvor længe man har været ejer af sin sommerhusgrund - de "nye" og de "gamle". Der eksisterer dog en telefonkæde mellem alle grundejere, så man om nødvendigt kan komme i forbindelse med hinanden.

På Grevinge Lammefjord mødes nogle af de fastboende privat. De fortæller, at de har kontakt til naboerne, men sommerhusbeboerne fortæller, at de nøjes med at hilse på naboerne over hækkene. På Tuse Næs er det indtrykket, at man ved hvem naboerne er, men privat kontakt omtales ikke.

Når det drejer sig om kontakt til lokale beboere, må vi konstatere, at der næsten ingen kontakt er. I Rørvig har

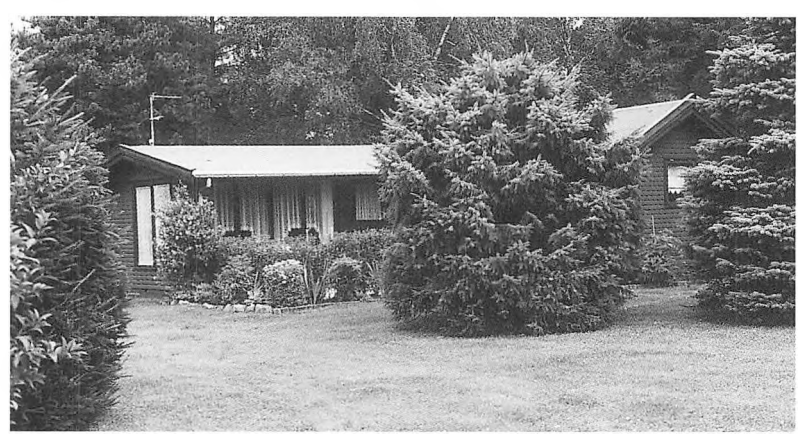

ingen af sommerhusejerne privat kontakt til lokale, og på Grevinge Lammefjord har kun en enkelt af de fastboende, via fritidsbeskæftigelse, varige private kontakter til fastboende. På Tuse Næs omtales ingen kontakt med lokale, beboerne er i højere grad orienteret mod Holbæk.

Hvem er de så?

Skal man generalisere, kunne man tegne følgende billede: I Rørvig: De er i 1998 ansatte (lønarbejdere) og karrierebundne fra højere sociale lag. Nøgleordet kunne være stabilitet. De har været gift i mange år, holder sammen på familien, har haft deres sommerhusgrund i mange år. De er indadvendte i den forstand, at det er deres sted/grund og familie, der betyder mest, og naboerne mindre - også selvom grundene ikke er indhegnede med hække og hegn. Det lokale ser man og oplever man udefra - man blander sig ikke med lokale.

På Grevinge Lammefjord: De er i 1998 ansatte (lønarbejdere). Nøgleordet kunne være orden. De har været gift i mange år, holder sammen på familien - og venner - har haft deres sommerhusgrund i mange år, der er plads til alle. De er indadvendte i den forstand, at deres grund og deres familie betyder mest. De er udadvendte - også selvom deres meget velholdte grunde er indhegnede af buske og hække - da de hilser på og taler med naboer og måske endda ser dem privat, og fordi de f.eks. handler i Asnæs Centret og i Vig, samt vasker tøj i Nykøbing - men lokale beboere har man næsten ingen kontakt med.

På Tuse Næs: De er i 1998 ansatte (lønarbejdere). Nøgleordet kunne være, "det er bekvemt". Der er ikke langt til Holbæk, og det siges, at ca. 20-25% af ejerne i udstykningerne fra 60'erne er fastboende. Udskiftningen i disse udstykninger er relativ stor - man taler om syvårs-udskiftninger. Kontakten til naboer og lokale beboere synes ikke særlig udbredt. Den 75 år gamle udstykning ligger bekvemt nær Holbæk, hvor de fleste ejere bor fast.

Hvor hører de til?

For at belyse spørgsmålet, har vi spurgt vore informanter i Rørvig og på Grevinge Lammefjord om, hvad de foretager sig, når de er/da de boede i byen:

Sommerhusbeboerne i Rørvig: Fire af vore informanter deltager i teater- og musiklivet på forskellig måde. Én går i teatret, én til sang, flere til koncerter f.eks. i Radiohuset og i Tivoli. Én familie oplever ingen forskel på livet i Rørvig og i byen.

De fastboende på Grevinge Lammefjord: Én gik i fagforeningen, én var medlem af Tolvmandsforeningen og en medlem af Formandsforeningen på arbejdspladsen. En var medlem af en dartklub og én "spillede billard og drak bajere". Én familie spillede, og spiller, kort i kortklub med andre, der ligesom dem selv havde skifteholdsarbejde. Nogen har gået til svømning, til engelsk eller til madlavning.

Sommerhusbeboerne på Grevinge Lammefjord: "Går på arbejde" svarer to ejere, men der dyrkes også idræt, håndbold og fodbold nævnes. Nogle følger børnebørnene til sport, og tager dem med på udstillinger f.eks. til nogle de selv burde have set for længe siden. Én foretager sig det samme i byen som i sommerhuset, f.eks. at sy og læse, og én går på loppemarkedet. Formålet med dette spørgsmål var at skabe mulighed for at sammenligne udtalelserne med de tilsvarende

udtalelser på spørgsmålet om, hvad de foretager sig på sommerhusgrunden (beskrevet i afsnittet "Mobilitet"). Sammenligningen tyder på, at det er i byen, at sommerhusejerne hører rigtigt til, der hvor de, udover at gå på arbejde, engagerer sig i forskellige former for fritidsaktiviteter, det være sig offentlige arrangementer eller forenings- og klubaktiviteter.

Det samme engagement opleves ikke blandt vore informanter, når de opholder sig på deres sommerhusgrunde, og må føre til den konklusion, at sommerhusejerne egentlig hører til i byen, også når de har bosat sig fast i deres sommerhus. De er og forbliver besøgende i sommerlandet – de "ser på" og nyder tilværelsen og integrerer sig ikke med lokalbefolkningen.

Sommerhusejerne holder fri, mens den lokale befolkning passer deres arbejde, og for en lønarbejder er der en verden til forskel. Sommerhusejerne har jo udført deres arbejde, sådan at de rigtigt kan holde fri – og den oplevelse må ikke ødelægges. Derfor afgrænser de sig fra lokalbefolkningen, som jo arbejder. Ses dette ud fra en livsformsanalytisk betragtning vil man bemærke, at ingen fortæller om deres arbejde - hverken om det de har, eller om det de havde. Opfordret nævner alle deres stilling, men indholdet i arbejdet kommer ingen ind på.

På spørgsmålet om, hvad de foretager sig, udover evt. at gå på arbejde, både når de er i byen og i sommerhuset, nævnes forskellige fritidsaktiviteter, som man går til, eller blot at man nyder livet og jævnligt ser den nærmeste familie.

Den daglige praksis i hjemmet - gøremål med rengøring, madlavning, vask m.v. bliver ikke nævnt. Er det nu fordi, de fleste husstande har eller har haft to erhvervsaktive, med en arbejdsdeling på dette område, så husarbejdet ikke udfylder så megen tid for den enkelte, at det ikke er værd at tale om? Eller er det fordi dette område henregnes under begrebet arbejde og derfor ikke bliver berørt, når man spørger, hvad fritiden anvendes til. I alle tilfælde omtales kun den fritid, som den enkelte frit disponerer over.

Det virker ikke, som vore informanter umiddelbart plejer megen omgang med deres naboer. Først hvis der opstår en fælles interesse, som f. eks. havedyrkning, græsslåning eller hundehold, sker det, at naboskaberne udvikler sig til mere end at hilse på hinanden over hækken. Men er havedyrkning og græsslåning ikke arbejde? På sommerhusgrunden betragtes sådanne aktiviteter som "ikke arbejde", da det er selvbestemte aktiviteter, der udføres i fritiden. I dagens debat høres ofte udtalelsen, "at familierne splittes i denne fortravlede tid, hvor næsten alle voksne går på arbejde". Vore informanter tilkendegiver det modsatte! Gennemgående fortæller de om jævnlige besøg af familien i deres sommerhuse. Det tyder på et vist sammenhold, men kan ikke udelukke, at man helst ikke taler om eventuelle splittelser. Alle vil gerne have en omgangskreds.

Ved at sammenholde ovennævnte oplysninger med definitionerne af de grundlæggende livsformer, ser det ud som om, at den altovervejende del af de sommerhusejere, vi har talt med, tilhører lønarbejderlivsformen, med dens markante opfattelse af adskillelsen mellem arbejdstid og fritid.

De synes at være i stand til at drage optimalt nytte af deres fritid i sommerhuset - en så positiv oplevelse, at tanken om at opholde sig der, når deres pensionsalder kommer og resten af livet, ikke kan være fjern. En periode i livet,

man jo kan betragtes som "ren fritid".

Helårsbeboelse - ja eller nej?

Hvem køber hvor?: Omkring år 1900 begynder flere familier end tidligere at ønske sig to boliger, en vinter- og en sommerbolig, dels for at komme ud af "de forplumrede byer, der var blevet fyldt med arbejdere, der tillod sig at bruge byens parker i deres fritid"[5] men også af prestigemæssige hensyn.

Denne dobbeltbosætning har bredt sig i befolkningen i en sådan grad, at der i dag eksisterer ca. 218.000 sommerhuse i Danmark. Da landet har ca. 2,5 mio. husstande, svarer det til ca. 1 sommerhus for hver 12 husstande. Hertil kommer de ca. 20.000 svenske ødegårde, der ejes af danskere for ikke at forglemme de mange danskejede ferieboliger i Sydeuropa.

Vort materiale viser, at langt de fleste af sommerhusejerne, både i Rørvig, på Grevinge Lammefjord og på Tuse Næs, kommer fra København og omegn. Endvidere, at de, der købte sommerhus i 40'erne, hovedsagelig synes at komme fra de gamle brokvarterer i København. At senere købere i 60'erne kom fra de nyere omegnskommuner, f. eks. Rødovre, Vanløse osv., og der er eksempler på, at de af vore informanter, der har købt sommerhusgrund inden for de sidste 10 år, har bopæl endnu længere væk fra Københavns centrum, f.eks. i Vallensbæk, Charlottenlund og Værløse.

Afstanden fra Københavns centrum er med årene blevet større.

Hvor mon fremtidige sommerhuskøbere vil komme fra? Vil den her antydede udvikling fortsætte? Og vil det i hele taget fortsat være attraktivt at investere i sommerhusgrund?

Udstykningerne til sommerhusgrunde nåede deres højdepunkt i slutningen af 60'erne og begyndelsen af 70'erne. Det er ved at være en generation siden, og der må derfor imødeses en stigning i antallet af ejerskifter i de kommende år. Denne kendsgerning afføder tanker som: vil sommerhusene gå i arv i familierne - og måske blive til familie- eller slægtshuse? Har unge eller nye familier råd og lyst til at overtage et sommerhus, der har tilhørt deres familie? Vil det blive fremmede, set i relation til de nuværende ejere, der vil købe sommerhuse? Vil "udbudssted" alene være afgørende for "købssted", eller vil fremtidige købere fortage grundige analyser af stedernes kultur?

I 40'erne købte man sommerhusgrund i Rørvig, fordi der blev foretaget nyudstykninger der. I 60'erne købte man f.eks. på Grevinge Lammefjord, fordi nyudstykningerne nu lå der, og lidt senere var det grunde på Tuse Næs, der var til salg. Var disse køb nu helt så tilfældige, som nogle af informanterne giver udtryk for? Eller forholder det sig sådan, at de grupper, som havde råd til at købe sommerhusgrund i 1940'erne f.eks. i Rørvig, er et ganske bestemt lag af befolkningen, som så også kommer til at bo i nærheden af hinanden i sommerlandet, og gentager dette forhold sig i 1960' erne f. eks. på Grevinge Lammefjord, nu for et nyt lag i befolkningen. Hvis det er tilfældet kan det være en af forklaringerne på, at præg og kultur (habitus) i dag er forskellige i udstykninger fra forskellige perioder - men forbløffende ens i udstykninger fra samme periode.

Hvis fremtidige købere af sommerhusgrunde bliver anderledes bevidste om, hvilke behov de vil have opfyldt, når de køber deres hus, så må de opstille kriterier inden deres valg, som f.eks. kunne dreje sig

om: ønsker de hav eller skov, eller agerland? Ønsker de ro og fred, eller nærhed til attraktioner? Vurderer de den arbejdsindsats, der ligger i vedligeholdelsen af et sommerhus? Svarer et område til deres "egen stil" og sociale lag? Er der overensstemmelse mellem huset pris og de eventuelle afsavn, et køb kan betyde?

Hvis ikke, og købet af en sommerhusgrund alene er udtryk for, at det måske bare er arbejdslivet, man ønsker sig bort fra, så vil det betyde mindre, hvor sommerhusgrunden ligger, når bare man får sin egen grund, der kan rammes ind af buske eller hegn. Hvis denne motivation er den eneste, er der større risiko for fejlkøb, forstået på den måde, at man i dag må købe sig ind i ældre udstykninger med etablerede og grundfæstede kulturer, som man ofte i købsøjeblikket ikke helt kan gennemskue. Situation var anderledes i 1960'erne, da det overvejende var nyudstykninger, der blev udbudt, og hvor alle køberne fik indflydelse på områdets kultur og stil.

Stil

Grundejerforeninger, der bl.a. har en funktion udadtil som grundejernes talerør overfor det offentlige system og indadtil f.eks. med fastsættelse af sommerhusområdernes "leveregler" om f.eks. beplantningen på grundene, kvalitetskrav til sommerhusene, græsslåning og brændeflækning m.v. kunne måske udvide deres funktion. De kunne måske også bistå kommende sommerhusejere med at foretage "de rigtige valg", så køberens og områdets stil passer sammen. Med en sådan dobbeltfunktion kunne foreningerne samtidig værne om de værdsatte kvaliteter i deres eget område, og dermed f.eks. undgå, at bykultur fra parcelhuskvarterer vinder indpas i områder, hvor stilen er naturgrund.

Synlige regelsæt, der beskriver, hvordan grundejerne i de enkelte sommerhusområder ønsker, at deres område skal fremtræde, kunne være et godt beslutningsgrundlag for nye ejere, og måske oven i købet afværge konflikter mellem naboer.

Hvis ikke eksisterende, men uskrevne regler gøres synlige, vil mange sommerhusområder, i forbindelse med den forventede stigning i ejerskifter, ændre karakter med en eventuel stilforvirring til følge. Man kunne risikere, at træhuse erstattes af murstenshuse, lyngbevoksning af græsplæner, eller køkkenhaver med vildmark.

Det er svært at benægte, at vi i vores kulturkreds er individualister med hver vores forestilling om det gode liv. For den enkelte, uanset hvilken livsform man praktiserer, er ens egen levemåde som regel den naturlige og rigtige, også selvom man ikke altid er bevidst om sin egen ideologi. Men man kan være sikker på, at denne bevidsthed vil dukke op i mødet med andres tilsvarende.

Når mennesker er i et socialt miljø, hvor man har samme ideologi, kan man tale indforstået og konfliktløst sammen - vanskeligere er det, hvor det modsatte er tilfældet. Derfor er det så vigtigt at vælge sommerhus på "det rigtige" sted.

Helårsbeboelse

Vi har spurgt vore informanter om, hvad de mener om helårsbeboelse i sommerhuse.

Rørvig: Ingen af vore informanter i Rørvig udtaler, at de er imod helårsbeboelse, men de fleste supplerer deres svar med visse betingelser, som f.eks.: Har ikke noget imod helårsbeboelse, bare området

bevarer karakteren af natur og "hvis de ikke larmer". Der kunne godt være flere, der boede i sommerhusene hele året, men der skal ikke være for megen helårsbebyggelse, med murstenshuse, haver og perlegrus, og der skal ikke være hegn mellem grundene. "Et minus vil være, at områderne bliver nedslidte. På den anden side, hvad skal de unge gøre, når de skal have egen bolig? Her kunne et sommerhus være en mulighed".

Hvis folk bosætter sig fast i deres sommerhus, vil områderne ændre karakter, bl.a. fordi folk så har brug for mange flere ting. "Man kan altid se, hvis folk er her hele året. Der bliver let et roderi". "Hvis politiet tillader helårsbeboelse, vil det undergrave særreglen for EU". Hvordan? "Hvis der tillades helårsbeboelse, kan vi blive oversvømmet af udlændinge". Det er godt, at ældre mennesker kan bo i deres sommerhuse, også selv om det kun kan blive en 7-8 måneder om året. "For vores skyld kunne alle huse være helårsbeboede. Vi ville alligevel komme herop til vores grund". Grunden tæller mere end kvarteret. "Har ikke tænkt over det, da det ikke er eller har været aktuelt". Forstår ikke, at de unge skal smides ud, for om "de belaster det ene eller det andet væsen, må da være lige meget. Slid på vejene og skolevæsenet - det er da offentligt begge dele".

Grevinge Lammefjord - Sommerhusbeboerne: Ingen af informanterne udtaler, at de er imod helårsbeboelse i deres område, og nogle nævner, at det endda kan virke forebyggende mod indbrud.

Ellers svares der: Folk skal selv have lov at bestemme, hvor de vil bo, men "vi købte stedet for fredens skyld". Det nævnes, at der er flere, der kører på vejene nu, og at en familie, der råbte højt døgnet rundt, lige er flyttet. Har ikke noget imod, at der bor nogen fast i området, når bare de ikke sviner. De sidste ti år har de ikke haft indbrud, men forud havde de indbrud hvert andet år. Det kan også være godt for de unge at få noget at bo i. Det er tit unge, der køber nu og bor her. De kan se, at der er mange børn, der leger i området. De mener, at det er helt i orden med helårsbeboelse "det generer ingen" - og så ser der lidt beboet ud, og det kan mindske antallet af indbrud. Nogle kan godt forstå, at nogle vil bo i deres huse hele året, hvis de ellers er gode nok. "det er rart, at have sit eget hus", men det er svært at forstå, at reglerne er så "firkantede".

De fastboende: Heller ikke i denne gruppe udtaler nogen sig imod helårsbeboelse. En enkelt har ingen kommentarer, men ellers er udtalelserne: Tror at nogle ældre tager fast ophold i deres sommerhus, fordi de er blevet bange for storbyen. Man hører om overfald på ældre i S-tog og på gaderne. "Og så har man jo meget færre penge til rådighed, som pensionist. Har man kun folkepensionen, kan man dårligt selv betale sin husleje". Mener, at det er godt, at der bor nogen, fordi det vil mindske antallet af indbrud. "De stjæler med arme og ben" siger en ejer, der har været udsat for indbrud, engang de bare var væk i en time. Har ikke noget imod helårsbeboelse i området, "hvis man ellers opfører sig ordentligt". Kunne ønske sig, at myndighederne havde lidt mere "styr på" hvem, det var, der bosatte sig i området, da der er eksempler på et par "uheldige elementer".

Tuse Næs: På Tuse Næs var vore informanter ikke helt enige om, hvorvidt alle skulle have lov til at bo hele året i deres sommerhuse. De, der mente nej, begrundede det med, at området så blev slidt,

at der ville blive for megen trafik, uorden og sociale problemer. Samtidig mente de dog, at hvis husene blev godkendt til helårsbeboelse, og hvis området blev kloakeret, så ville sagen stille sig anderledes.

Dobbeltmoral

En ændring eller måske bare en håndhævelse af den eksisterende lovgivning om helårsbosættelse i sommerhusområder må anses for at være nødvendig, for her i 1998 virker det, som om man både vil "blæse og have mel i munden": Store naturskønne områder er udlagt til sommerhusgrunde, men det skønne miljø må ikke påvirkes negativt - naturen må helst ikke "ikke betrædes". Vi vil gerne have en turistindustri, sådan at udlændinge lægger deres penge her i landet, men tyskerne må ikke købe danske sommerhusgrunde. Ingen siger højt, at det må andre udlændinge heller ikke, men som danskere synes vi, at det er helt i orden, at vi køber sommerbolig i udlandet. Danske sommerhuse må kun bebos eller lejes ud fra 1. maj til 1. oktober, i weekender og et begrænset antal dage i vinterhalvåret, dog med en undtagelse for pensionister. Alligevel ved man, at et ret stort antal sommerhuse, udover de tilladte, er beboet hele året, uden at der er blevet skredet ind.

Sammenfatning

Den langt overvejende del af vore informanter har således ikke noget imod helårsbeboelse i sommerhusområder, men der ligger forskellige tanker bag deres begrundelser. Selvom de går ind for helårsbeboelse, er det ikke ensbetydende med, at vore informanter selv vil benytte sig af muligheden, for som en sommerhusejer sagde: "Jeg kunne ikke drømme om at bo på Grevinge Lammefjord om vinteren, for hvad skulle jeg dog bestille her, når Vorherre slukker lampen kl. 4 om eftermiddagen".

Lysten til at bo i sommerhus hele året kan også afhænge af det enkelte områdes karakter. Udstykningerne fra 60erne på Grevinge Lammefjord og på Tuse Næs adskiller sig f.eks. en del fra den ældre udstykning i Rørvig. I Rørvig slynger en markvej sig mellem sommerhusgrundene, og biler kan kun parkeres på grundene. Det er plantagebevoksning med sommerhuse.

De nyere udstykninger fra 60' erne fremstår derimod som meget afgrænsede områder, enklaver i agerlandet, med brede grusveje og græsrabatter. Tilkørselsforholdene er i orden, og grundene er indhegnede af klippede hække eller buske, som i almindelige parcelhuskvarterer.

De eneste umiddelbare forskelle på disse udstykninger og parcelhuskvarterer synes at være, at vejene er grusbelagte og ikke asfalterede, at flertallet af husene er af træ og ikke af mursten, at adfærdsregler og love er slået offentligt op ved indkørslen til områderne, og at huspriserne i disse sommerhusudstykninger er lavere end i parcelhuskvarterer. Det frister da til helårsbeboelse.

Flere af vore informanter har nævnt, at økonomien har været en vigtig faktor, da de som pensionister skulle vælge. Enten skulle de skille sig af med sommerhuset og blive boende fast i byen, eller også skulle de afhænde byboligen og flytte ind i sommerhuset permanent. At beholde begge dele var ikke muligt. Mange af de familier, der købte sommerhus i udstykningerne fra 60'erne, er kommet eller vil komme til at stå i samme situation.

For at give et muligt billede af fremtiden, kunne det være interessant at undersøge, hvor

mange pensionister vil fremover have råd til fortsat dobbeltbosættelse og hvor mange har ikke råd til dobbeltbosættelse? Hvor mange af dem vil så afhænde deres sommerhus og hvor mange af dem vil så afhænde deres bybolig og bo i sommerhus hele året? På den måde kunne der skabes et billede af, hvor stor "problemet" med helårsbeboelse i sommerhusområder vil blive.

Ud fra vores materiale kan vi se, at graden af helårsbeboelse er langt større jo nærmere udstykningen ligger på en større by, som f.eks. Holbæk. Men det skal understreges, at vores undersøgelse ikke kan tages til indtægt for situationen over hele landet, da der helt sikkert er store egnsforskelle.

Afslutning

Måske vil antallet af helårsbeboere i sommerhusområderne, når det kommer til stykket være ret begrænset, vel at mærke når det drejer sig om tilladt beboelse. Det er vores indtryk, at mennesker ikke sådan bare lige flytter – dels er alle ikke lige mobile, dels ønsker man en høj grad af sikkerhed, og man er bange for ensomhed. Endvidere har det været kendetegnende, at "der skal være orden i tingene!" – ingen ulovligheder her!

Man har også givet udtryk for en stor grad af tolerance overfor helårsbeboelse, blot man har vished for, at ens eget regelsæt (kultur) bliver overholdt. Det kommer til udtryk i udtalelser om, at "en større grad af helårsbeboelse vil øge sikkerheden i et område". Nogen har også argumenteret ud fra et socialt perspektiv, idet de har anført det rimelige i, at unge kan få en billig bolig i frie omgivelser som en god start på deres voksenliv.

Vi mener, at vores undersøgelse kunne pege i retning af, at der blandt de nuværende sommerhusejere er en parathed til en ordnet, øget adgang til bosætning i sommerhusområder. Så hvorfor ikke ændre grundenes status i nogle af de udstykninger, hvor det forlyder, at op til 20% af grundene allerede er helårsbeboede?

Hvad ville der egentlig ske ved at lade folk selv bestemme, hvor de ville bo, hvis de var indforstået med, at husene skulle opfylde bestemte krav, og at de selv måtte betale for kloakering, renovation o.a. offentlige ydelser? Hvad ville der ske ved at oprette nogle forsøgsområder?

Noter

[1] Denne undersøgelse er lagt i forlængelse af de allerede udførte studier af sommerhusliv og -bebyggelser, som museet har foretaget i perioden 1979 - 1988. En del af disse undersøgelser er publiceret i museets årbog 1990, i værket Dagligt liv i Danmark i vor Tid, 1990, og i Odsherreds Turistforenings jubilæumsårbog, 1999.

[2] Indsamlingen og bearbejdningen af delprojektet er foretaget i sommeren 1998, hvor der har været afsat to arbejdsmåneder til arbejdet.

[3] for at indhente oplysninger om relevante matrikler i de nævnte områder i Odsherred

[4] Højrup 1983, s. 196.

[5] citat fra "Den Nordiske Verden", Gyldendal 1992

Litteratur

Bourdieu, Pierre: *Centrale tekster inden for sociologi og kulturteori.* Redigeret og oversat af Staf Callewaert m.fl. 1994.

Dahl, Henrik: *Hvis din nabo var en bil.* 1997.

Højrup, Thomas: *Det glemte folk.* Statens byggeforskningsinstitut, 1983.

Højrup, Thomas: *Omkring livsformsanalysens udvikling.* 1996.

46.4 Vestsjælland
Vestsjællandske livsformer
i forandring

Sygeplejehistorisk Museum
05217

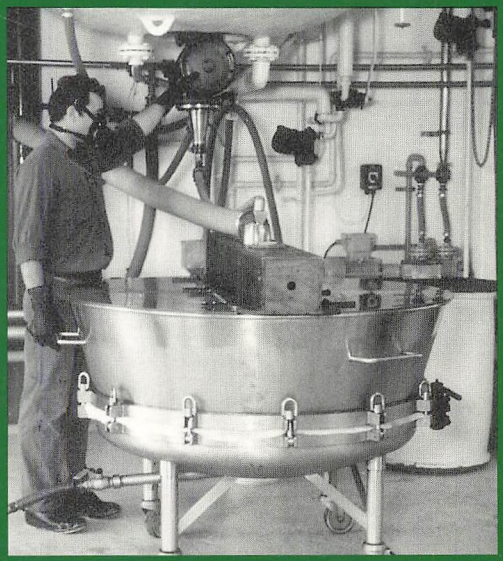

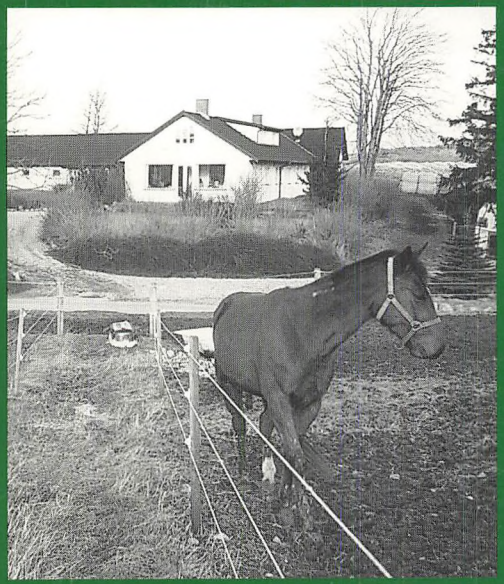

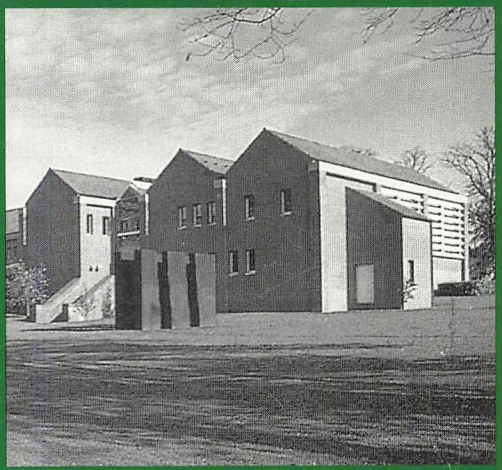

ISBN 87-87226-20-0